

**T.C.
YALOVA ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

**TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ BİLİM DALI**

KUR'ÂN'DA ALLAH TEÂLÂ'NIN MÜLKÜNE NİSPET EDİLEN VARLIKLAR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

AYŞE İPEK DURSUN

DANIŞMAN: DR. ÖĞR. ÜYESİ MEHMET BAĞÇIVAN

**YALOVA
OCAK-2024**

T.C.
YALOVA ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ BİLİM DALI

KUR'ÂN'DA ALLAH TEÂLÂ'NIN MÜLKÜNE NİSPET EDİLEN VARLIKLAR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

AYŞE İPEK DURSUN
218121030

DANIŞMAN: DR. ÖĞR. ÜYESİ MEHMET BAĞÇIVAN

YALOVA
OCAK-2024

ETİK BEYAN

Yalova Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tezi Yazım Kuralları'na uygun olarak hazırladığım “Kur’ân’da Allah Teâlâ’nın Mülküne Nispet Edilen Varlıklar” başlıklı bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi; tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu; tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi; kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı ve bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir; aksinin tespiti halinde doğabilecek her türlü hukukî sorumluluğu kabul ettiğimi taahhüt ve beyan ederim.

İmza
Ayşe İPEK DURSUN

ÖNSÖZ

Kur'ân-ı Kerim, Allah Teâlâ'nın insanoğluna hitabıdır. İçindeki hakikatler, meseller, veciz ifadelerle emir ve yasaklar da bir beşerin benzerini getirmeye takat getiremeyeceği; sadece yaratıcı tarafından ortaya konabilecek türdedir. Zira insanoğlunun ortaya koyamayacağı türden gaybî bilgileri haizdir.

Vahyin mesajları, muhataplarını, samimiyetleri nispetinde, dünya hayatında cennetin güzelliklerine hazırlar. O, aynı zamanda muvahhidler için nuruyla aydınlattığı doğru yolda nasıl yürünmesi gerektiğini ortaya koyan bir rehber; ayrıca maddî-manevî sıkıntılar için şifâ kaynağıdır.

İnsanın iki gerçekliği, Tîn Sûresinde bir sarkacın iki ucu gibi ahsen-i takvîm ve esfel-i sâfilîn olarak tâbir edilmiştir. Dünyadaki ömrüne saf iyilikle başlamış insan; terbiye gördüğü ailenin ve yaşadığı coğrafyanın yanı sıra mizacının etkisiyle zaman zaman bu iki uç arasında savrulmalar yaşayabilir. Bu meyanda ilahî ruhtan hissedar olmanın şerefini ihtiraslarına kurban vermeyip, Rabbânî bir varlık olmak veya nefsinin dizginlerine sahip çıkmayıp, hayvanî nefis seviyesine inmek insanın cüz'î iradesi dâhilindedir.

Bu bağlamda Allah Teâlâ'nın hükümranlılığına ilk isyan, İblis'in Hz. Âdem'e (a.s.) secde etmemesiyle başlamış; sonrasında savaşlar, ideolojiler gibi toplumsal olaylarla bazen de münferid olarak günlük rutinlerle kendini göstermiştir. Sadece beşerî kaynaklara, fikrî alt yapıya dayanan çözümler iyi niyetle yola çıkılmış olsa bile bütüne hâkim olamamaktan kaynaklı kusurlardan âzâde olamamıştır. Şahsî hayatını dinin şekillendirmesini tercih etmeyen kişi ise dünyevî başarılar elde etse de o yolları kapatmamışsa fitratının ihtiyaçlarını vicdanının derinliklerinde hissetmiştir.

Kâinat tümüyle Yüce Allah'a ait olmasına rağmen Kur'ân'da özellikle Allah Teâlâ'ya tahsis edilmiş soyut ve somut varlıklar vardır. Bu çalışmada özellikle Allah Teâlâ'ya âdiyet ifade eden mülküne nispet olunan somut varlıkların incelenmesi hedeflenmiştir. Hayatımızın her alanında bizleri nimetleriyle donatan Allah Teâlâ'ya bu çalışma vesilesiyle hamdolsun. Varlığıyla ömrümüzü bereketlendiren Allah Resûlü'ne, âline ve âshabına salâtü selam olsun. Başta bu yoğun süreçte fikirlerini ilim adamı olma hassasiyeti ve nezaketiyle bizlerin istifadesine sunan danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Mehmed Bağçivan'a ve üzerimde emeği olan bütün hocalarıma teşekkürü borç bilirim. Dönem arkadaşlarım Fatma Topçu ve Engin Taşdemir'e desteklerinden dolayı minnettarım. Son olarak benim için ilham verici olan bu yolculukta desteğini ve özverisini her zaman ve zeminde gösteren eşim Volkan Dursun ile kızlarım Tecriyan ve Fatma Safiye başta olmak üzere tüm aileme en kalbî şükranlarımı sunarım.

Nisan - 2024

Ayşe İpek DURSUN

İÇİNDEKİLER

ETİK BEYAN	i
ÖNSÖZ.....	ii
İÇİNDEKİLER.....	iii
KISALTMALAR	vii
ÖZET	viii
ABSTRACT	ix
1. GİRİŞ	1
1.1. Tezin Konusu ve Kapsamı.....	1
1.2. Tezin Amacı ve Önemi.....	1
1.3. Tezin Yöntemi ve Kaynakları.....	2
2. MÜLK KELİMESİNİN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ VE TAHLİLLER.....	5
2.1. Mülk Kelimesinin Semantik Alanı	5
2.2. Kur'ân'da Mülk Kökenli Kelimeler	7
2.2.1. Melik /ملك.....	7
2.2.2. Kur'ân'da kendilerine mülk verildiği söylenen örnek şahsiyetler	9
2.2.2.1. Hz. Dâvûd	9
2.2.2.2. Hz. Süleyman	10
2.2.2.3. Tâlût	11
2.2.3. Melîk/ملك.....	11
2.2.4. Mâlik/مالك.....	11
2.2.5. Melekût/ملکوت.....	13
2.3. Kur'ân'da Mülk ile Anlamsal Yakınlığı Olan Kavramlar.....	14
2.3.1. Arş/عَرْش.....	14
2.3.2. Kürsî/كرسي.....	15
2.3.3. İstivâ/الاستواء.....	16
2.3.4. Hüküm/حكم.....	17
2.3.5. Kayyûm/قيوم.....	18
2.3.6. Rab/رب.....	20
2.3.7. Sultan/سلطان	21
2.3.8. Kâdir/قدير.....	22
2.3.9. Kahhâr/قَهَّار	24
2.4. İslâmiyet ve Öncesindeki Bazı Dinlerde Kral Tanrı Anlayışı.....	24
2.4.1. İslâm Dininde Tanrı Kral.....	24

2.4.2. Kur'ân'da farklı yönleri ile melik Allah tasavvuru	26
2.4.2.1. Teşrî yönü ile Melik Allah	26
2.4.2.2. İyilik yönü ile Melik Allah.....	26
2.4.2.3. Sonsuzluk yönü ile Melik Allah.....	26
2.4.2.4. Halâskârlık yönü ile Melik Allah	27
2.4.3. Semâvî dinlerde tanrı kral	27
2.4.3.1. Yahudilik	27
2.4.3.2. Hristiyanlık	28
2.4.4. Mezopotamya ve ön Asya medeniyetlerinde tanrı kral.....	29
2.5. Kur'ân'da Allah Teâlâ'nın Mülküne Nispet Edilen Soyut Kavramlar.....	30
2.5.1. Hamd/حمد	30
2.5.2. Din/دين.....	33
2.5.3. Velâyet/ولاية.....	35
2.5.4. Şefaât/شفاعة	37
2.5.5. İzzet/عزة	40
2.5.6. Gayb/غيب	42
2.5.6.1. Kelam ilminde gayb	43
2.5.6.2. İslâm felsefesinde gayb.....	44
2.5.6.3. Pozitif bilimlerde gayb.....	44
2.5.7. Mekk/مكر	45
2.5.8. el-Esmâü'l-Hüsnâ/الاسماء الحسنی	46
2.5.9. Mülk/ملك	48
2.5.10. Kuvvet/قوة	49
3. KUR'ÂN'DA ALLAH TEÂLÂ'NIN MÜLKÜNE NİSPET EDİLEN SOMUT VARLIKLAR	53
3.1. Mescidler/مساجد.....	53
3.1.1. Mescidin sözlük ve terim anlamı.....	53
3.1.2. Mescidin Kur'ân'î tahlili	54
3.1.3. Kur'ân'da bahsi geçen mescidler	55
3.1.3.1. Mescid-i Harâm	55
3.1.3.2. Mescid-i Aksâ	57
3.1.3.3. Mescid-i Nebevî.....	58
3.1.3.4. Mescid-i Kubâ.....	59
3.1.3.5. Mescid-i Dırâr	60

3.1.4. Hadislerde mescid kavramı	61
3.1.5. Mescid/Câmi ile alakalı hükümler.....	62
3.1.5.1. Mescidlerin imar edilmesi.....	62
3.1.5.2. Mescidlerin temizliği ve süslenmesi	62
3.1.5.3. Namazların mescidlerde kılınması.....	63
3.1.5.4. Mescidin hudutları	63
3.1.5.5. Kadınlar ve mescid.....	64
3.1.6. Mescidin/Câminin işlevleri	64
3.1.6.1. İlim tedris edilmesi	64
3.1.6.2. Siyasî ve askerî karargâh olarak kullanılması.....	65
3.1.6.3. Hastane ve hapisane olarak kullanılması	65
3.1.6.4. Sosyal hayatın tesis edilmesi.....	65
3.1.6.5. İrşâdda bulunulması	66
3.1.6.6. Cin Sûresi 18. ayetinin değerlendirilmesi	66
3.1.6.7. Müfessirlerin ayet hakkındaki değerlendirmeleri	67
3.2. Gökler ve Yer/السموات والأرض	72
3.2.1. Semâ ve arz'ın sözlük ve terim anlamı.....	73
3.2.1. Felsefede gök ve yer kavramı.....	74
3.2.1.1. Antik Yunan filozofları.....	74
3.2.1.2. İslâm Filozofları.....	75
3.2.1.3. Hadislerde semâ ve arz kavramları	76
3.2.1.4. Semâ ve arz ayetlerinin tahlillerinden örnekler	77
3.2.1.5. Bakara Sûresi 284. âyetinin değerlendirilmesi	79
3.2.1.6. Müfessirlerin âyet hakkındaki değerlendirmeleri	80
3.3. Doğu-Batı/المشرق والمغرب	84
3.3.1. Doğu ve batı'nın sözlük ve terim anlamı	84
3.3.2. Sosyoloji'de doğu ve batı kavramları.....	85
3.3.3. Hadislerde doğu ve batı	86
3.3.4. Doğu ve batı âyetlerinin tahlillerinden örnekler.....	87
3.3.5. Bakara sûresi 115. âyetinin değerlendirilmesi.....	88
3.3.6. Müfessirlerin âyet hakkındaki değerlendirmeleri.....	90
3.4. Enfâl/Ganimetler/الأنفال	93
3.4.1. Ganimet kelimesinin sözlük ve terim anlamı	93
3.4.2. İslâm hukuku'nda ganimet kavramı	95
3.4.3. Hadislerde ganimet kavramı.....	96

3.4.4. Enfâl sûresi 1. âyetinin değerdendirilmesi	97
3.4.5. Müfessirlerin âyet hakkındaki değerdendirmeleri.....	98
4. SONUÇ	103
KAYNAKÇA	105
ÖZGEÇMİŞ	113

KISALTMALAR

as	: ‘Aleyhi’s-Selâm
bk.	: Bakınız
D.İ.B.	: Diyanet İşleri Başkanlığı
<i>DİA</i>	: <i>Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi</i>
H.	: Hazreti
Nşr.	: Neşreden
Ö.	: Ölümü
s.a.v.	: Sallallâhü Aleyhi ve Sellem
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
Thk.	: Tahkik eden
ts.	: Tarihsiz
Üniv.	: Üniversite
vb.	: ve benzeri
Yay.	: Yayınevi

KUR'ÂN'DA ALLAH TEÂLA'NIN MÜLKÜNE NİSPET EDİLEN VARLIKLAR

ÖZET

Söz konusu çalışmada temel olarak Kur'ân'da Allah Teâlâ'nın hükümlanlığına has kılınan somut mefhûmlar ele alınmakla beraber kavram tefsirinin çalışma prensibi gereğince mülkle alakalı çeşitli konulara değinilecektir. Kur'ân'daki kavramlardan biri olan mülk, bir şeyin sahibi olmak, yönetmek, kontrol altında tutmak gibi anlamları içermektedir. Mülk, İslâmî terminolojide ise kâinat ve içindekilerle birlikte bunların hâkimiyeti bağlamında Yüce Allah'a ve cüz'î olarak insanlara has kılınmış bir kavramdır. Tarih boyunca insan toplulukları arasında önemli bir yer tutup savaşılar varabilen sıkıntılara sebep olan mülk, dinlerle beraber sosyoloji, felsefe, iktisat gibi sosyal bilimlerde de karşılık bulmuştur. Mülk kelimesi âyetlerde Allah Teâlâ'nın tüm âlem üzerindeki hâkimiyeti, olumlu-olumsuz anlamda insanların iktidarı ve mülkiyet olmak üzere üç yönüyle karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan insanlar tarafından arzulanan mülkü Allah, dilediğine vermekte sefih olan kimselere ise mülkün verilmemesini istemektedir. Kavramın Allah Teâlâ'ya nispet edildiği âyetlerde ise genellikle ibare olarak ﷲ/ lillâhi ve ﷲ/ lehû ile geldiği görülür. Mülkle anlamsal yakınlığı olan arş, istivâ gibi sözcüklere gelince bunlar, rivâyet tefsirleri haricinde diğer müfessirlerin de çeşitli yorumlarda bulunmasıyla işârî ve dirâyeteye dair tefsirlerde yer almaktadır. Kur'ân'da mülk hem Mekkî hem de Medenî sûrelerde soyut ve somut kavramlarla beraber işlenmiştir. Mutlak ve sınırsız olan aidiyetin Yüce Allah'a ait olmasıyla birlikte bu konuda haddi aşanların şirke bulaştığına inanılması inanç prensiplerinden birisidir. Tefsir dışında kelâm ilminde de ihtilafta bulunulmuş gayb, şefaât, velâyet gibi soyut konuların âyetlerde Allah Teâlâ'nın zâtına has kılınmış olduğu görülmektedir. Bu durum vahyin muhataplarına ilgili meseleleri değerlendirme noktasında önemli işaretler vermektedir. Ayrıca çalışmanın ana konusu olan Kur'ân'da mescid, ganimet, doğu-batı, yer-gök gibi varlıklar da özellikle Allah Teâlâ'nın mülküne nispet edilmiş, bunlar üzerindeki mutlak tasarruf yetkisinin tevhid ilkesinin gereği olarak sadece O'na ait olduğu vurgulanmıştır. Netice itibariyle mülkün doğru anlaşılması vesilesiyle Allah Teâlâ'nın bu kavrama dair sıfatlarına daha samimi bir şekilde inanılması dünya-ahiret tasavvurunu dengeye oturtmada yardımcı olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Tefsir, Tevhid, Mülk, Varlık.

THE THINGS ATTRIBUTABLE TO ALLAH'S PROPERTIES IN THE HOLLY QUR'AN

ABSTRACT

In our declaration, we will mainly discuss the concrete concepts that are specific to the sovereignty of Allah in the Quran, and we will also touch upon various expressions related to property. The word property, which is one of the concepts in the Quran, includes meanings such as owning something, managing it, keeping it under control. In Islamic terminology, it is a concept reserved for God and, in part, for humans, in the context of the universe and its contents, as well as their sovereignty. Property, which has had an important place among human societies throughout history and caused troubles that could even lead to wars, has found a response in social sciences such as sociology, philosophy and economics, as well as religions. The word "mulk" appears in the verses with three aspects: Allah's sovereignty over the entire universe, people's power in a positive and negative sense, and property. God gives the property desired by people to whomever He wishes, but He does not want the property to be given to those who are dissolute. We see that the concept usually comes with the phrase *lillahi velehu* in the verses attributed to Allah. Expressions such as *arsh* and *istiwa*, which are semantically close to *mulk*, were also included in the *dirâyet* and *ishari tafsir*, with other commentators making various comments in addition to the narration *tafsir*. In the Quran, it is discussed together with abstract and concrete concepts in both Meccan and Madani surahs. One of the principles of faith is that absolute and eternal belonging belongs to Allah, and that those who exceed the limits in this regard are involved in polytheism. We see that abstract issues such as the unseen, intercession and guardianship, which have been disputed in the science of theology apart from *tafsir*, are made specific to the essence of Allah in the verses. This situation gives important signals to the addressees of the revelation in terms of evaluating the relevant issues. In addition, their main subject is in the Quran, entities such as mosques, spoils, east-west, earth-sky are especially attributed to Allah's property, and it is emphasized that the universal authority over them belongs only to Allah, as required by the principle of monotheism. As a result, a more sincere belief in God's attributes related to this concept through a correct understanding of *mulk* will help to balance the concept of this world and the afterlife.

Keywords: Quran, Interpretation, Tawhid, Property, Existence.

1. GİRİŞ

1.1. Tezin Konusu ve Kapsamı

Bu çalışmada “Allah Teâlâ’nın Mülküne Nispet Edilen Varlıklar” somut kavramlar düzeyinde araştırılmıştır. Var olan her şeyin kendisine ait olmasına rağmen, Yüce Allah kitabında bazı varlıkları kendisine has kılmaktadır. Konuyu sınırlandırmak için لِلّٰهِ /lillah ve لَهُ /lehû ifadelerinin kullanıldığı belirli âyetler değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu âyetler belirlenirken başlıkla uyumlu olmalarına dikkat edilmiştir. Tez konusuyla anlamsal bağın en kuvvetli olarak görüldüğü âyet temsili olarak seçilip tahlili, klasik ve modern dönem müfessirlerinin değerlendirmeleriyle ele alınmıştır. Ayrıca tezin ana bölümü somut varlıkları içeren kavramlar olsa da Allah’ın aidiyetini ve hâkimiyetini içeren belli başlı soyut kavramlara da yer verilmiştir.

1.2. Tezin Amacı ve Önemi

Yeryüzünde ölümsüzlük, sahiplenme, yönetme, her şeyi kontrol altında tutma, kendini mutlak otorite zannetme gibi güdüler, Hz. Âdem (a.s.) zamanından bugüne dek insanlığın imtihanı olmuştur.¹ Bunlar; kıskançlık, kibir, riyaset tutkusu, egoizm gibi duyguları his dünyasında barındıran insanlarda hayat bulmuş ve çapı ne olursa olsun elim hadiselerin önünü açmıştır. Tüm bu kötücül gerçekliğin karşısında peygamberler, sâlih insanlar, kanaat önderleri ve düzgün şahsiyetler yaşadıkları hayat vesilesiyle topluma örnek olmuşlardır. Bilhassa peygamberler; his dünyaları ve sorunlara yönelik izledikleri çözüm yollarının yanı sıra haksızlık karşısında takındıkları duruş ile insanlık için emniyet ve huzur iklimi olmuşlardır.

İslâm’da insanın beslenme, barınma, aile kurma, sosyalleşme gibi hayatta kalma ve ona tutunma ihtiyaçları ve bunları temin yolunda baş gösterebilen heyecanlar, tedirginlikler ve karamsarlık halleri yadsınmamıştır. Zira sinelerin özündekini bilen Yüce Yaratıcı, yarattığının iç dünyasında nelerin saklı olduğunu, bunların hangi mevsimde nasıl açacağını herkesten iyi bilir. Dinde realite olarak kabul edilmiş bu çabaların meşru yollara kanalize olması teşvik edilmiştir. Aksi durumda tuğyan odaklarının kurduğu sistemlerle mazlunun, yetimin ve zayıfın bu dünyada gasp edilmiş hakları, o sistemlerin bânîleri için cehennemde ateş topları olarak karşılırlarına çıkacaklardır.

Ferdî ve içtimaî yönlerinin bulunması hasebiyle Kur’ân’ın cenâheyn kavramlarından olan mülk, müstakil bir sûrenin ismi olmakla beraber bazı âyetlerde lafzen zikredildiği gibi mevzu

---

¹ Mâide 5/27.

itibariyle kendisine dolaylı şekillerle de temas edilmiştir. Âyetlerde geçen mülk, Yüce Allah'a has kılındığında hakikî, insana izafe edildiğinde ise mecaz karşılıklar bulmuştur. Şu hâlde kulluk bilincinde olan âdemoğlu, Allah Teâlâ'nın mutlak otoritesine ve sahipliğine tam bir teslimiyetle secde ederken kendisine mülkün şımarttığı Nemrud'u değil hükümrânlığın sadece bir araç olduğu şuuruyla haysiyetli bir ömür süren Hz. Süleyman'ı (a.s.) örnek almalıdır.

Bu çalışmada merkezi kaymış haz odaklı yaşamların ideal olarak sunulduğu mülk ve ona dair kavramların Yüce Yaratıcı'ya teslim edilerek dengeye oturabileceğine vurgu yapmak gaye edinilmiştir. Bu yolda incelenmeye çalışılan her mefhûmun insanlık için deniz feneri gibi tehlikelere işaret edip kurtuluşu gösterdiği ortaya konulmaya çalışılmıştır.

1.3. Tezin Yöntemi ve Kaynakları

Önceki kısımda belirtildiği üzere kavram tefsirinin kendine has bir usulü bulunmaktadır. Bu tefsir türünde Kur'ân'ı bütüncül bir şekilde anlama noktasında kelimeler ve kavramlar mühim bir yere sahiptirler. Yine bu çalışmalarda kelimeler; murat edilen mesajın en küçük temel birimidir ve kelimeler üzerine inşa edilen zihinsel faaliyetler Kur'ân'ın tümünü anlamada kritik rol oynamaktadır. Kavramların tahlili konusu ise her ne kadar modern yönelişler içinde kendini gösterse de kadim tefsir geleneğinin kavram tahliline bigâne kaldığı söylenemez.

Söz konusu çalışma iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde mülk kelimesinin anlam haritası çıkarılarak semantik analizi yapılmıştır. Bu yönde mülkle aynı etimolojik kökenden gelen kelimeler irdelenmiş, anlamsal yönden ilintili olduğu ifadeler yer almıştır. Kavramın İslâmiyet öncesi dinlerde de karşılığı olması sebebiyle dinler tarihindeki kullanımlarına da temas edilmeye çalışılmıştır. Bölümün son kısmında da *Kur'ân*'da Allah Teâlâ'nın hükümrânlığına has kılınan belirli soyut kavramlar hakkında bilgi verilmiştir.

İkinci bölümde Kur'ân'da Yüce Allah'ın aidiyetine vurgu yapılan somut kavramlara yer verilmiştir. Bu kısımda temel olarak klasik ve modern müfessirlerin yorumlarına yer verilse de kavram tefsiri çalışma metodolojisine uygun olarak çeşitli disiplinlerden de istifade edilmiştir. Ayrıca sanat tarihi, coğrafya, sosyoloji, felsefe gibi diğer sosyal bilimlerin de ele aldığı kavramlar için genel perspektiften tanımlanmaya başlanarak nihâyetinde ıstılahî anlamların daha iyi anlaşılması için gayret gösterilmiştir.

İlgili çalışmanın ana kaynaklarını teşkil eden tefsirlerden, Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmiu'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'ân*, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkindî'nin (ö. 333/944) *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* ve *Kitâbü't-Tevhîd*, Cârullah Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf 'an hakâ'iki ğavâmidü't-tenzîl* ve *'Uyûni'l-*

ekâvil fî vücûhi't-te'vil, Fahrüddîn er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *Mefâtîhu'l-gayb*, İsmail Hakkı Bursevî'nin (ö. 1137/1725) *Rûhu'l-beyân*, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın (ö. 1942) *Hak Din Kur'an Dili*, Ahmed Kalkan'ın (ö. 2021) *Kavram Tefsiri* isimli eserleriyle birlikte pek çok tefsirden yararlanılmıştır.

Kavramsal analizlerde İbn Manzûr'un (ö. 711/1311) *Lisânü'l-'Arab*, Râgıb el-İsfehânî'nin (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) *Müfredâtü elfâzı'l-Kur'an*, Muhammed Fuâd Abdülbâkî'nin (ö. 1968) *el-Mu'cemü'l-müfreh*, Fîrûzâbâdî'nin (ö. 817/1415), *el-Ğâmûsü'l-muhtâ* eserlerinin yanı sıra pek çok lugatten faydalanılmıştır. Meal olarak ise Diyanet İşleri Başkanlığı yayınlarından olan *Kur'an Yolu Meali* ve *Diyanet Vakfı Mealleri*'ne başvurulmuştur.

Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'ndeki makalelerle birlikte farklı düşünce yazıları, makalelerden de yararlanılmıştır. Ayrıca Muhammed Hamîdullah'ın (ö.2002) *İslâm Peygamberi*, Muhammed Yusuf Kandehevî'nin (ö. 1974) *Hayâtü's-sahâbe*, Roger Garaudy'nin (ö. 2012) *İslâm'ın Aynası Camiler*, Cemil Meriç'in (ö. 1987) *Umrandan Uygarlığa* adındaki kitaplar da tezde temel bilgi kaynağı olmuşlardır.

2. MÜLK KELİMESİNİN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ VE TAHLİLLER

2.1. Mülk Kelimesinin Semantik Alanı

“Mülk” kelimesi, م-ل-ك kökünden türemiş olup bir şeyi tek başına ele geçirme anlamındaki milk/melk mastarına karşılık gelerek tasarruf edilecek şeyler üzerinde güçle ele geçirilmiş sahipliliği ve kâinat üzerindeki hükümlanlığı ifade eden isimdir.² Bu sözcük, aynı zamanda mastar anlamı da içermektedir. Nitekim İbn Manzûr (ö. 711/1311) kelimenin, üstünlük kurma, güç sahibi olma, yönetme, tasarruf etme yetkisini elinde tutma gibi kullanımları olduğunu söylemiştir.³ Mülk (milk, melk), Kur’ân’da isim şekliyle “duyular âlemindeki bütün cisimleri kuşatan varlık alanı ve bunlar üzerindeki hükümlanlık” anlamında geçmektedir.⁴ Kelimenin sarf açısından otuzdan farklı türevleri olmasına karşın tezimizde isim formu ele alınacaktır.

Râğıb İsfahânî (ö. 502/1108), *Müfredât* isimli sözlüğünde mülk için “kendisinde tasarruf edilebilecek şeyleri güçle ele geçirmek” anlamını verir. O, kelimeyle benzer karşılığı olup; *mal*, *mülk*, *servet sahibi olma* halini ifade eden ملك/milk’i, ملك/mülk cinsinden görmesi sebebiyle her mülkün milk ama her milkin mülk olmadığını belirtmiştir.⁵ Bununla birlikte mülk, üzerinde zapt ve tasarruf olunacak eşyaya da denir ki Araplar’da birisine ait olan mera, meşreb, kuyu gibi şeyler için kullanılmaktadır.⁶ Ayrıca bir şeyin dış yüzü, meselenin zahiri yönü anlamında da kullanılır.⁷ Aynı kökten gelen ملك/melik ise insanlar üzerinde beşerî siyasetle alakalı *emretme* ve *hüküm koymayı hâiz olan kişi* anlamında kullanılır.⁸ Bu kelimenin müennesi melîke, cemisi mülûk olup mülk sahibi padişaha da işaret eder.⁹ İsfahânî, meliki, zahiri anlamının dışında *insanın*; nefsinin dizginleyip, hevâsının peşinde koşmadan iradesine sahip olması şeklinde de yorumlamıştır.¹⁰

² Râğıb el-Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ġarîbi’l Kur’ân*, *el-Müfredât fî ġarîbi’l Kur’ân*, thk. Safvân Adnân Dâvudî (Dimeşk: Dâru’l-Kalem, 1991), “Mlk”, 774.

³ Ebû’l-Fadl Camâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab* (Beyrût: Dâr-u Sâdır, 1993), “Mlk”, 10/493.

⁴ Muhammed b. Mukrim b. Ali, *Lisan’ul Arab*, “Mlk”, (Beyrut: Dâru’l Sadr, 3. Baskı, 1414), 10/492.

⁵ Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ġarîbi’l Kur’ân*, “Mlk”, 775.

⁶ Ebû’t-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya’kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-muhît*, thk. Muhammed Naîm el-Arksûsî (Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, 2005), “Mlk”, 954.

⁷ Abdullah Yeğîn, *İslâmî-İlmî-Edebî-Felsefî Yeni Lûgat* (İstanbul: Hizmet Vakfı Yayınları, 1992), “Mülk”, 481.

⁸ Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ġarîbi’l Kur’ân*, “Mlk”, 774.

⁹ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-muhît*, “Mlk”, 954.

¹⁰ Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ġarîbi’l Kur’ân*, “Mlk”, 774.

Aynı kökenden türeyip ism-i fâil olarak kullanılan مَالِك/mâlik ise *bütün varlıklara sahip, istîlâ eden, hükmetme yetkisini elinde bulunduran yönetici* anlamında kullanılır.¹¹ Bu sözcük, fıkıhta genel olarak eşyalar üzerinde tasarrufta bulunma yetkisini ifade eder.¹² Mâlik, Kur’ân’da cehennemden sorumlu meleğin adı olarak da geçmektedir.¹³

Allah Teâlâ’nın izzet ve saltanatı anlamına gelen¹⁴ مَلَكُوت/melekût, mülkten daha kuvvetli ve farklı bir iktidarı ifade etmesinin dışında meselenin bâtinî yönü olarak tasavvufta da kullanılır.¹⁵ Nitekim Gazzâlî (ö. 505/1111), *İhyâ*’sında âlemleri sınıflandırırken mülkten şehâdet âlemi, melekûtta ise gayb âlemi olarak bahsetmektedir.¹⁶

Arapça’da مَلِك/melk- مَلِك/milk, Türkçe’de mülkiyet olarak kullanılan kelime ise bir eşya veya menfaatle alakalı yalnızca sahibine tasarruf yetkisi verip herkese karşı ileri sürülebilen *hak* olarak tanımlanmaktadır.¹⁷ İslâm hukukunda bunun şer’î şerîf tarafından verilen bir iktidar olduğu da belirtilmiştir. Konuyla ilgili yakın anlamlı olan مُلْكِيَّة/mülûkiyyet mutlak krallık ve monarşizm;¹⁸ مَمْلَكَة/memleket ise yöneticinin yetki ve sorumluluk alanında olan bölge anlamlarında kullanılır.¹⁹

İslâmî terminolojide nurânî varlıklar için kullanılan مَلِك/melek esasen bir nesneye sahip olunmasına vesile olan şey anlamını karşılarken²⁰ Türkçe’de kullanılan meleke de doğuştan gelen eğilimin tekrarlarla kabiliyet haline gelmesi anlamındadır.²¹

ك- ل- م M-l-k kökünün Arapça’da, memlûk/sahip olunan köleler; milâkü’l emri/işin temellendirildiği asıl kaynak; melekût’l-a’cîne melken/hamuru kuvvetlice yağdırmak; melik’ül- ibili ve’ş-şâi/deve ve koyunların önderi; melekû’l mevt/ölüm meleği; Ebû Mâlik/ihtiyarlığın veya açlığın künyesi; sevbü’l-mülkiyye/resmî kıyafet; melikû’n-nahl/kraliçe

¹¹ Melik sadece akıl sahibi varlıklar için kullanıldığından, her melik mâliktir; ancak her mâlik melik değildir.

¹² İsmail Karagöz vd., *Dinî Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015), “Mâlik”, 405.

¹³ Zuhurf 43/77.

¹⁴ Karagöz vd., *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, “Melekût”, 422.

¹⁵ Abdullah Yeğin, *İslâmî-İlmî-Edebî-Felsefî Yeni Lûgat*, “Mülk”, 481.

¹⁶ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *İhyâü ‘ulûmi ‘d-dîn* (Beyrût: Dâru’l-Ma’rife, 2009), 4/250.

¹⁷ Karagöz vd., *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, “Mülkiyet”, 493.

¹⁸ Mevlüt Sarı, *el-Mevârid Arapça-Türkçe Lûgat* (İstanbul: Bahar Yayınları, 1982), “Mlk”, 1461.

¹⁹ Râğib el-İsfehânî, *el-Müfredât fî ğarîbi ‘l Kur’ân*, “Mlk”, 775.

²⁰ Âsım Efendi, *el-Okyanûsu ‘l-basît fî Tercemeti ‘l-Kâmûsi ‘l-Muhît*, nşr. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi (İstanbul: T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), “Mlk”, 5/4295. Kur’ân’da Secde sûresi 11. âyetinde “melekû’l-mevt” tâbiri kullanılır.

²¹ Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük* (İstanbul: Dağarcık Yayınlar, 01 Şubat 2012), “Mlk”, 847.

arı,²² el-mâ'u melekü emr/suyun başını tutmak,²³ emlâkü'l-hükümet/devlet arazisi; milkü'l-menkûl/intikal edilebilen değer; melekü'l-hâris/koruyucu melek; muvazzafü'l-mülkî/sivil memur²⁴ şeklinde kullanımları da söz konusudur. Osmanlı Türkçesi'nde de mezkûr kavramla ilgili dâru'l-mülk/başkent; nefy-i mülk/hibe etme; mülk-i saadet/huzur diyarı; mülk-dâr/sultan; mülket/vatan,²⁵ mâlikhâne/ihtişamlı köşk gibi kullanımlar mevcuttur.

Kur'ân'da “mülk” kelimesi 32 yerde Allah'a nisbet edilir. Bu bağlamda mülk, Allah'ın tasarrufunda olan tüm varlıkları, özellikle de semâvat ve arzı kapsar. Birçok âyette göklerin, yerin ve bunların arasındaki her şeyin mülkünün Allah'a ait olduğu vurgulanır. Ancak bazı âyetlerde mülkün peygamberlere ve diğer şahsiyetlere “hükümrânlık ve saltanat” anlamında da verildiği görülür. Örneğin Hz. İbrahim'in soyuna, Hz. Yusuf'a, Hz. Davut'a, Hz. Süleyman'a, Nemrud'a, Firavun'a ve Tâlût'a mülk verildiği belirtilir. Bazı âyetlerde ise şeytanın, Âdem ve Havva'yı yasak ağaçtan yemeleri için kandırırken sonsuz mülkü elde edeceklerini söylediği zikredilir. Ayrıca cennet tasvirlerinde de her taraftan bakıldığında çok sayıda nimet ve büyük bir mülkün (ihtişam) görüleceği belirtilir.²⁶

Netice itibariyle mülk kavramı sahiplik, güç, azâmet gibi temel anlamlara sahip olmakla beraber geniş bir anlam skalasıyla sadece dinî değil siyasî, edebî, felsefî eserlerde de geçebilmektedir.

2.2. Kur'ân'da Mülk Kökenli Kelimeler

2.2.1. Melik / ملك

İnsanlar üzerinde emir ve nehy yetkisini ifade eden melik kelimesinin çoğulu mülûk/emlaktır. Bu kelime, Arapça sıfat-ı müşebbehe kalıbındadır. Birçok Sâmi dilinde yer alan bu sözcük, dinî ve siyasî anlam taşımaktadır. Kur'ân'da on üç yerde geçmekle birlikte Allah'ın esmâsından biri olup âlemin hükümrânı anlamındadır. Bazı âlimler buna “Kadîr” ismiyle yakınlığından dolayı ezeli mânâ da atfetmişlerdir. Aynı zamanda mezkûr kelimenin “Kahhâr, Muktedir, Kavî, Kayyum” esmâlarıyla da ilintili olduğu ifade edilmiştir. Ebû Bekr İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148)

²² Sarı, “Mlk”, 1460-1461.

²³ Âsım Efendi, “Mlk”, 4294.

²⁴ Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, “Mlk”, 847.

²⁵ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat* (Ankara: Aydın Kitabevi, 2016), “Mülk”, 842.

²⁶ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *El Mu'cemü'l Müfehres Li Elfâzi'l Kur'âni'l Kerîm*, (Kahire: Dâr'ul Kütübî'l-Misriyye, 1945), “Mülk”, 674.

bu sıfatı hiçbir şeye ihtiyaç duymama şeklinde yorumlayarak bunun zatî sıfatlardan biri olduğunu ifade etmiştir.²⁷

Allah Teâlâ , *“فَتَعَالَى اللَّهُ الْمَلِكُ الْحَقُّ”*/Gerçekliğinde şüphe olmayan, her şeye hükümlan olan Allah yüceler yücesidir,²⁸ *“مَلِكِ النَّاسِ”*/İnsanların hâkimi,²⁹ *“هُوَ الْمَلِكُ”*/O, yönetendir³⁰ gibi âyetlerde kendi mutlak hükümlanlığına vurgu yaparken *“أَمَّا السَّفِينَةُ فَكَانَتْ لِمَسَاكِينَ يَعْمَلُونَ فِي الْبَحْرِ فَأَرَدْتُ أَنْ أَعِيبَهَا”* Gemi, denizde çalışan birkaç yoksula aitti; onu kusurlu kılmak istedim, çünkü peşlerinde her sağlam gemiye zorla el koyan bir hükümdar vardı. O gemi, denizde çalışan birtakım yoksul kimselere ait idi. Onu yaralamak istedim, çünkü onların ilerisinde, her gemiyi zorla ele geçiren bir kral vardı³¹ *“وَقَالَ الْمَلِكُ ائْتُونِي بِهِ أَسْتَخْلِصْهُ لِنَفْسِي”*/Kral, *“Onu bana getirin, onu özel olarak yanıma alayım”*, dedi³² anlamındaki âyetlerde ise hükümdarların kendisine nispetle cüz’î hâkimliğine işaret etmiştir.³³

Mülûk, Melik kelimesinin çoğuludur ve hükümdarlar, yöneticiler anlamında kullanılır. Azamet ve iktidarı temsil eder. Râgıb İsfahânî’ye göre hükümlanlık, sahip olma ve sahip olmasa bile bu potansiyeli bulundurma üzere iki çeşittir. Bunlardan birincisi Neml Sûresi *“قَالَتْ إِنَّ الْمُلُوكَ إِذَا دَخَلُوا قَرْيَةً أَفْسَدُوهَا وَجَعَلُوا أَعْرَءَ أَهْلِهَا أَذِلَّةً وَكَذَلِكَ يَفْعَلُونَ”* (Kraliçe Belkıs) şöyle dedi: *“Krallar bir beldeye girdi mi orayı harap ederler ve kavminin ileri gelenlerini zelil hale getirirler. İşte onlar böyle yaparlar”*³⁴ âyetinde geçerken; ikincisi ise Mâide Sûresi *“وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ يَا قَوْمِ اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ إِذْ جَعَلَ فِيكُمْ أَنْبِيَاءَ وَجَعَلَكُمْ مُلُوكًا وَأَلْيَكُم مَّا لَمْ يُوْتِ أَحَدًا مِنَ الْعَالَمِينَ”*/Hani Mûsâ, kavmine demişti ki *“Ey kavmim! Allah Teâlâ’nın, üzerinizdeki nimetini hatırlayın. Hani içinizden peygamberler çıkarmıştı. Sizi hükümdarlar kılmıştı ve (diğer) toplumlardan hiçbirine vermediğini size vermişti.”*³⁵ âyetinde geçmektedir.³⁶

²⁷ Bekir Topaloğlu, “Melik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/50,51.

²⁸ *Kur’ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, çev. Hayrettin Karaman vd., (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012), Tâhâ 20/114; Mü’minûn 23/116.

²⁹ Nas 114/2.

³⁰ Haşr 59/23.

³¹ Kehf 18/79.

³² Yûsuf 12/54.

³³ Bu anlamda Kur’ân’da “azîz” kelimesi de geçmektedir.

³⁴ Neml 27/34.

³⁵ Mâide 5/20.

³⁶ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ğaribi’l Kur’ân*, “Mlk”, 774.

Melik ismi Kur’ân haricinde pek çok hadiste de geçmektedir. Nesâî’nin *Sünen*’i hariç *Kütüb-i Sitte*’de rivâyet edilen ve “ene’l-melik” diye başlayan kudsî hadisle beraber Peygamber’in (s.a.v.) bilhassa gece ibadetlerinde “Melik” isminin geçtiği dua ve zikirleri okuduğu kaynaklarda yer almaktadır. Yine Resûlullah (s.a.v.), Hz. Ebû Bekir’e sabah ve akşam olmak üzere okumasını tavsiye ettiği duada Cenâb-ı Hakk’ı “Her şeyin rabbi ve meliki” olarak nitelendirmiştir.³⁷

2.2.2. Kur’ân’da kendilerine mülk verildiği söylenilen örnek şahsiyetler

Kelâmî metodlardan olan “Delâletü’ş-Şâhid Ale’l-Gâib” yöntemini Allah’ın mutlak hâkimiyetini ve sahipliğini daha iyi anlamak için bu kavramı kulları nazarında müşahade ederek böyle bir başlık açmayı uygun gördük.

2.2.2.1. Hz. Dâvûd

Hz. Dâvûd’un ismi İbrânîcede “En çok kıymet verilen insan” anlamında olup önceki semâvî metinlerde “Dâvid veya Dâvîd” olarak kullanılır ve kendisinde ilk defa peygamberlik ve hükümdarlığın toplandığı elçi olarak anılır.³⁸

Kur’ân’da âbid, muttaki, çokça tesbih eden,³⁹ demirden zırh yapma hünerine sahip,⁴⁰ kendisine Zebûr verilmiş,⁴¹ dağlar ve kuşlar ile birlikte Allah’ı zikreden,⁴² halife kılınıp güçlü bir iktidara sahip⁴³ örnek bir şahsiyet olarak anlatılmaktadır. Hz. Peygamber de Hz. Dâvûd’un kendi el emeğiyle geçinme gayretini “İnsanın yediğinin en güzeli, kendi kazandığıdır. Allah Teâlâ’nın peygamberi Dâvûd da kendi el emeğini yerdi”⁴⁴ sözleriyle övmüştür.

Akıl, dürüstlük, çalışkanlıkla beraber iyi yöneticinin özelliklerinden biri de etkili konuşma, tebaasıyla doğru iletişim kurma, anlaşmazlıkları adaletle giderme, doğru-hikmetli söz ve davranışla çözmedir. “وَشَدَدْنَا مُلْكُهُ وَأَتَيْنَاهُ الْحِكْمَةَ وَفَصَّلَ الْخِطَابِ”/Biz onun mülkünü güçlendirdik, ona

³⁷ Muhammed b. Îsâ Sevrâ b. Mûsâ b. Dahhâk et-Tirmizî, *Sünenü’l-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd.(Mısır: Şirketü Mektebetü ve Matbaatü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1975). “De’ avât”, 45 (3390).

³⁸ İsmâîl b. Ömer İbn Kesîr, *Kıyasu’l-Enbiyâ*, thk. Mustafa Abdülvâhid (Kahire: Daru’t-Te’lif, 1968), 2/265.

³⁹ Sâd 38/17.

⁴⁰ Sebe 34/11; Enbiyâ 21/80.

⁴¹ Nisâ 4/163; İsrâ 17/55; Enbiyâ 21/105.

⁴² Enbiyâ 21/79; Sebe 34/10; Sâd 38/18-19.

⁴³ Sâd 38/20.

⁴⁴ Muhammed b. İsmâîl Ebû Abdullah el-Buhârî, *el-Câmi’ el-Müsned es-Sahîh el-Muhtasar min umûri Rasulillâh ve eyyâmihî*, thk. Muhammed Zehir b. Nâsır (Beyrût: Dâru Tavki’n-Necât, 2001). “Büyü”, 15, (2072.)

hikmet ve hakla batılı ayıran söz (hüküm verme) yeteneği verdik⁴⁵ âyetinde görüldüğü üzere Hz. Dâvûd’a (a.s.) hitabet gücünün verildiği anlaşılmaktadır.

Hz. Dâvûd örneği, vahye inananlar için, dünyevî saltanatın ahirete yönelik amellere ve faziletlere engel olmadığı mesajı verirken, diğer taraftan yönetici titrine sahip olan insanlar için güzide bir model olma hususiyetini göstermektedir.

2.2.2.2. Hz. Süleyman

Hz. Süleyman “وَوَهَبْنَا لِدَاوُدَ سُلَيْمَانَ نِعَمَ الْعَبْدِ إِنَّهُ أَوَّابٌ”/Biz Dâvûd’a Süleyman’ı bahsettik. Süleyman ne güzel kul idi! O hep Allah Teâlâ’ya sığınır ona yönelirdi⁴⁶ âyetinde övülmüş, babası Hz. Dâvûd gibi Benî İsrâil kavmine gönderilmiş saltanat sahibi bir peygamberdir. İsmi barış, esenlik anlamındaki İbrânîce Şalom kelimesinden gelmektedir. O, Ahd-i Atfık ve Kitâb-ı Mukaddes’le beraber dinî metinlerde yer almış, bununla birlikte hakkında doğruluktan uzak efsaneler üretilmiş,⁴⁷ zaman zaman iftiralara maruz kalsa da⁴⁸ Allah’ın yardımıyla hükmü geniş coğrafyalara yayılmıştır.

Kur’ân’da Hz. Süleyman’ın “Rabbim! Beni bağışla, bana benden sonra kimsenin ulaşamayacağı bir hükümlerlik ver. Sen şüphesiz, daima bağışta bulunansın”⁴⁹ şeklinde dua ettiği zikredilmiştir. İsabetli hükümlerde bulunması,⁵⁰ kuşdili,⁵¹ “rîh” olarak tâbir edilen kendisine bahşedilmiş güç sebebiyle dilediği yöne esen rüzgâr,⁵² bakırın eritilip akıtılması, cinlerin emrine verilmesi,⁵³ cins ve soylu atlara sahip olması,⁵⁴ kendisine bahşedilen nimetlerdendir. Ayrıca Hüdhüd vesilesiyle Sebe Melikesi’ni tevhide davet edişi ve kraliçenin tebaasıyla beraber İslâm’a girmesi Neml sûresinde yer almaktadır.⁵⁵ Âyetlerde iyilik ve ihsan

---

⁴⁵ Sâd 38/20.

⁴⁶ Sâd 38/30.

⁴⁷ *Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur, İncil* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi- Yeni Yaşam Yayınları, 2020), I. Krallar, 11/1-3.

⁴⁸ Bakara 2/102.

⁴⁹ Sâd 38/35.

⁵⁰ Enbiyâ 21/78-79.

⁵¹ Neml 27/ 16.

⁵² Sâd 38/36.

⁵³ Sebe 34/12. Âyette cinlerin yüksek ve gösterişli yapılar, heykeller, büyük havuzlar, sabit kazanlar yaptıkları geçmektedir.

⁵⁴ Sâd 38/31.

⁵⁵ Neml 27/ 20-42.

sahibi elçilerden biri olarak geçen Hz. Süleyman⁵⁶ saltanatın unutturmadığı tevâzu içinde ömür sürmüştür.

2.2.2.3. Tâlût

Tâlût kelimesinin İbrânîce uzun anlamındaki “tûl” kelimesinden türetildiği kaynaklarda ifade edilmiştir. Tâlût, Kur’ân’da İsrâîloğulları’nın hükümdarlarından biri olarak zikredilmiştir. İsrâîloğulları’nın, Hz. Mûsâ’dan sonra Allah için yapılacak mücadelede bir önder talep etmelerine rağmen sırf zihinlerindeki hükümdar kriterlerine uymadığı için Tâlût’u kabul etmedikleri Bakara Sûresi’nde yer almaktadır. Akabindeki âyetlerde Allah Teâlâ’nın bir liderde olması gereken ilim ve cesametın kendisinde olmasından dolayı Tâlût’u melik olarak tayin ettiği geçmektedir. İsrailoğulları’nın bu konuda işaret istemesi üzerine, içinde sekînet ve kutsal emanetlerin bulunduğu sanduka melekler tarafından taşınarak getirilmiştir. Tâlût ve ordusunun nehirden su içmemeleri noktasında imtihan edilmeleri, düşmanlarına nazaran az bir topluluk olmaları, buna rağmen şavaşı kazanıp Câlût’u öldürmeleri ve nihâyetinde zafer elde etmeleriyle kıssa sona ermektedir.⁵⁷

2.2.3. Melîk/ملك

Melîk, melik’in mübalağalı ismi-fâili olup Yüce Allah’ın sıfatlarındandır.⁵⁸ Bu kalıbın kullanılması Allah Teâlâ’nın sonsuz kudretine işaret etmesi içindir. Müennes olarak melîke şeklinde kullanılır. Kur’ân’da “melik” hem Allah hem insanlar için kullanılırken “melîk” sadece Allah Teâlâ’ya nispet edilmiştir ve sadece Kamer Sûresi “فِي مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِكٍ”/Muktedir bir hükümdarın katında, doğruluk meclisindedirler⁵⁹ âyetinde geçmektedir. Melîk kelimesinin Kur’ân’da sadece bir âyette geçmesi bu kelimenin mahiyetinin tam olarak kavranmasını zorlaştırmaktadır. Ancak bu kelimenin Allah’ın sonsuz kudretini ve mutlak hükümlanlığını ifade ettiği de açıktır.

2.2.4. Mâlik/مالك

Mâlik kelimesinin cemîsi, “müllak”, “mâlikûne” ya da “müllek”tir. İktidar sahibi, hüküm yetkisini elinde bulundurup bütün varlığa sahip olma anlamında olup ism-i fâil kalıbındadır.⁶⁰

⁵⁶ En‘âm 6/84.

⁵⁷ Bakara 2/246-252.

⁵⁸ Karagöz vd., *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, “Melîk”, 422.

⁵⁹ Kamer 54/55.

⁶⁰ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, “Mlk”, 10/492.

Daha çok fikhî bir terim olarak malın aynî ve menfaati üzerinde kişinin kendisinin faydalanabildiği gibi başkasına devredebileceği hakları ifade eder. Mâlikin tebaasına karşı her türlü tasarruf yetkisi bulunmaktadır.

Kur'ân'da Yüce Allah'ın mutlak otorite olması anlamında “مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ”/ceza gününün tek hâkimi,⁶¹ “مَالِكِ الْمُلْكِ”/(kâinatın) mülkün sahibi;⁶² insanla sahip olmasını ifade sadedinde “وَلَمْ يَرَوْا أَنَّا خَلَقْنَا لَهُمْ مِمَّا عَمِلَتْ أَيْدِينَا أَنْعَامًا فَهُمْ لَهَا مَالِكُونَ”/görmediler mi ki biz onlar için, ellerimizin (kudretimizin) eseri olan hayvanlar yarattık da onlar bu hayvanlara sahip oluyorlar;⁶³ cehennemde yetkili kişi manasında “يَا مَالِكُ”/Ey Mâlik (cehennem bekçisi)⁶⁴ şeklinde dört defa kullanılmıştır.

Fahrüddîn er-Râzî (ö. 606/1210), tefsirinde mâlik ve melik kavramlarından hangisinin daha faziletli olduğuna dair sebepleriyle ilgili aşağıdaki şekilde açıklama yapmıştır.

Mâlik şeklinde okumayı tercih edenlerin sebepleri:

1. Bunun melike göre daha fazla harf ihtiva etmesi ve dolayısıyla bu okuyuş daha sevaptır,
2. Kıyamet zamanı birçok melik olmasına rağmen tek mâlikin Allah (c.c.) olmasıdır,
3. Mâlikiyet mutlak tasarruf yetkisini bulundurur, melikiyyet böyle değildir,
4. Mâlik kulları melik ise tebaayı yönetir. Kul tebaadan daha aşağı bir keyfiyet içerdiğinden mâlikin hâkimliği daha kuvvetlidir,
5. Tebaanın iradesi dahilinde melikin yönetimden çıkması mümkünken köleler için bu imkân dahilinde değildir dolayısıyla mâlikiyyet daha kâmil bir mânâ içerir.
6. Kölenin her türlü mâlikin emrine uyup gözetiminde olması beklenirken tebaada bu yönde davranış beklenmeyebilir.

Melik şeklinde okumayı tercih edenlerin sebepleri:

1. Mâlik bölge halkında biri olabilirken melik onların içindeki en şerefli insan olmalıdır.
2. Melik, daha üstün olduğundan dolayı Nas sûresinde yer alan insanların melikine sığınırım âyetinde bu kelime yer almıştır.

---

⁶¹ Fâtiha 1/4.

⁶² Âl-i İmrân 3/26.

⁶³ Yâsîn 36/71.

⁶⁴ Zuhruf 43/77.

3. İnsanların özel durumlarına binâen kolaylık açısından melik okuyuşunun mâlikten daha kolay olmasının daha faziletli olmasıdır.⁶⁵

Allah'ın ahiretteki yegâne otorite oluşu tevhi'dle birlikte İslâm akidelerinden biridir. Fatiha sûresinde “hesap gününün sahibi” şeklinde ifade edilmesiyle “mâlik” sıfatının tevhi'dle yakından alakalı olduğu söylenebilir.

2.2.5. Melekût/ملکوت

مَلِك fiilinin mastarı olup Cenâb-ı Hakk'ın sonsuz sahiplik ve hükümlanlığını ifade eder.⁶⁶ Rehamût “çok rahmet etmek” veya rehebût “çok korkmak” gibi kelimelerle aynı şekilde mübalağa anlamı içerdiğinden hem sahiplik hem hükümdarlık kastedildiği yönünde görüş açıklayan âlimler bulunmaktadır.⁶⁷ İslâm felsefesi ve daha ziyade tasavvuf literatüründe geniş yer tutan kelime “bir şeyin bâtinî yönü, iç yüzü, hâkikâtî” anlamlarında kullanılır.⁶⁸ Bu minvalde Allah Teâlâ'nın âlemler üzerindeki tasarruf yetkisi için kullandığı sıfatlar da melekût olarak adlandırılmaktadır.

Kur'an'da melekût dört yerde geçmektedir. Söz konusu olan “أَوَلَمْ يَنْظُرُوا فِي مَلَكُوتِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ”/”Göklerin ve yerin melekûtuna (İlâhî tasarrufâtın açıkça görüldüğü cihetine), Allah Teâlâ'nın halk ettiği herhangi bir şeye ve ecellerinin gerçekten yaklaşmış olabileceğine bakmadılar mı?”⁶⁹ “وَكَذَلِكَ نُرِي إِبْرَاهِيمَ”/”Biz, İbrahim'e atasının ve kavminin sapıklığını gösterdiğimiz gibi, göklerin ve yerin acâibini ve güzelliklerini gösteriyorduk ki tevhi'd hususunda yakîn sahibi olsun”⁷⁰ âyetlerinde özelde göklerin ve yerin hükümlanlığına vurgu yapıp; “فَسُبْحَانَ الَّذِي بِيَدِهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ”/Her şeyin hükümlanlığı elinde olan Allah Teâlâ'nın şanı yücedir! Siz yalnız O'na döndürüleceksiniz,⁷¹ “قُلْ مَنْ بِيَدِهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ يُجِيرُ”/Eğer biliyorsanız (söyleyin), her şeyin melekûtu (mülkiyeti ve yönetimi) kendisinin elinde olan, kendisi her şeyi koruyup kollayan; fakat kendisi korunmayan

⁶⁵ Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb* (Beyrût: Dâr-u İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.), 1/204-205.

⁶⁶ Râğîb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ğarîbi'l Kur'an*, “Mlk”, 775.

⁶⁷ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 23/290.

⁶⁸ Yeğîn, *İslâmî-İlmî-Edebî-Felsefî Yeni Lûgat*, “Melekût”, 404.

⁶⁹ A'râf 7/185.

⁷⁰ En'am 6/75.

⁷¹ Yâsîn 36/83.

(buna muhtaç olmayan) kimdir?” diye sor⁷² âyetlerinde her şeyin melekûtunun, yönetiminin, aidiyetinin Yüce Allah’ın elinde olduğu görülmektedir.

2.3. Kur’ân’da Mülk ile Anlamsal Yakınlığı Olan Kavramlar

2.3.1. Arş/عَرْش

Başta tefsir olmak üzere kelâm, tasavvuf ve felsefe gibi bazı ilimlerde ele alınan arş kelimesi sözlüklerde temel olarak “tavanı olan şey” anlamında kullanılır.⁷³ Ayrıca “yükseklik, çadır, ayağın tümsek yeri” manalarını karşılamaktadır. Terim olarak ise hakiki durumunu havsalanın alamayacağı, sadece Allah Teâlâ’nın vâkıf olduğu tüm kâinatı, yeri, gökleri, sidreyi, cennet-cehennemi kaplayan ilahî taht veya hâkimiyet mânasına gelir.⁷⁴ Arş, melikin yatağı anlamını da karşılar.⁷⁵ Bununla beraber, Allah arş kelimesini sadece zâtına has kılmamıştır. Zira bu kavram idarecilerin yetkisi altındakileri yönetmek için oturdukları hükümdarlık koltuğuna da söylenmektedir. Bu sebeple Kur’ân’da arşın, çeşitli anlamlarda diğer varlıklar için de kullanıldığı görülmektedir.

Kur’ân’da arş isim olarak mülk, saltanat, taht, çardaklar; fiil olarak ise kurmak, dikmek, hazırlamak gibi anlamlarda olmak üzere 26 defa geçmektedir. Arş, bu âyetlerde doğrudan ve dolaylı olarak Allah’ın tasarrufu (yaratma, idâre etme, hükmetme, mülkiyet vd),⁷⁶ beşere nispet (oturulacak taht),⁷⁷ yaratılmış nimetler kabilinden bağlardan bahsedilirken⁷⁸ kullanılmıştır.⁷⁹

Arş, mahiyeti akılla açıklanamayan vech, yed, ‘ayn gibi haberî sıfatlardan biridir ve hakkında çeşitli yorumlarda bulunulmuştur. Bunlar arasında hakikî anlam vermede aşırı giden Müşebbihe, Mücessime, Kaderiyye gibi fırkaların aksine te’vilde sınırları zorlayan Cehmiyye, Kaderiyye ve Mu’tezile ekolleri de bulunmaktadır. Bunlar haricinde Selef arşın mahiyetini sadece Allah’ın bileceğini söyleyip yorum yapmaktan kaçınmışken; halef aslına uygun olarak

⁷² Mü’minûn 23/88.

⁷³ Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ġarîbi’l Kur’ân*, “Arş”, 558.

⁷⁴ Karagöz vd., *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, “Arş”, 31.

⁷⁵ Muhammed b. Mukrim, *Lisân ’ül Arab*, “Arş”, 6/313-314.

⁷⁶ Hâkka 69/17; Zümer 39/75; Mü’min 40/7; Hakka 69/17; Tevbe 9/129; Zuhuruf 43/82; İsrâ 17/42; Mü’min 40/15; Hûd 11/7.

⁷⁷ Yûsuf 12/100; Neml 27/22-23.

⁷⁸ En’âm 6/141.

⁷⁹ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *El Mu’cemü’l Müfrehes*, “Arş”, 456-457.

te'vîl etmeyi uygun görmüşlerdir.⁸⁰ Arş kelimesi Yüce Allah'a izafe edildiğinde mahiyeti bilinmese de somut bir madde olmayıp; bununla diğer varlıklara nispetle kendisinin büyüklüğü vurgulanır. Azameti, kudreti, hâkimiyeti ifade eden arşın dolayısıyla sahibinin de azim ve kerim olduğu gerçeğine işaret ettiği söylenebilir.

2.3.2. Kürsî/كرسى

Arş ile benzer kullanımları olan kürsî; genel olarak sözlüklerde "taht, sandalye, kaide, temel"⁸¹ anlamlarında kullanılır. İsfahânî, bu kelimenin kök itibarıyla aidiyet ifade ederek kanıksamak, adapte olmak, toplanmak gibi kullanımları olduğunu belirtir. Bu yüzden bir araya getirilen kâğıt tomarlarına "kürrâse" denilmiştir.⁸² *Lisânü'l-'Arab*'da "kökleri birbirine yakın, dalları iç içe geçmiş sığ orman, bilginin kalpte yoğunlaşması"⁸³ şeklinde anlamlar verilmiştir. Lugat âlimlerinden kef harfinin bazen kesra olarak "kirsî" şeklinde kullanıldığını bunun dışında sandalyenin tekili mânasına geldiğini söyleyenler de olmuştur.⁸⁴ Dinî terminolojide ise Allah Teâlâ'nın ilmi, mülkü, egemenliği, azameti anlamlarında ve gayb âlemine ait olup mahiyeti bilinmeyen tüm felekleri kuşatan büyük felek olarak kullanılır.⁸⁵

Kürsî kavramı Kur'an'da iki farklı anlamda kullanılmıştır. İlkinde Allah'a nisbet edilerek O'nun kudret ve azametini simgeleyen bir makam olarak karşımıza çıkar. Bakara Suresi'nin 255. âyetinde yer alan Âyetü'l-kürsî bu anlamda kullanılmıştır. Bu âyette Allah'ın kürsîsinin göklerle yeri kuşattığı ve O'nun her şeyin üzerinde yüce ve ulu olduğu belirtilmektedir. İkincisinde ise Sâd Suresi'nin 34. âyetinde Hz. Süleyman'a bahsedilmiş ve krallığının bir sembolü olan taht anlamında kullanılmıştır. Âyette Hz. Süleyman'ın, cinlerin ve insanların yardımıyla inşa ettiği görkemli bir tahtı olduğu ve bu tahtın "kürsî" olarak adlandırıldığı belirtilmektedir.⁸⁶

Bu kavram, tefsir haricinde hadis, tasavvuf, kelam gibi ilimlerde ve genellikle arşla birlikte ele alınmaktadır. Ayrıca kürsî ile arşı niteleyen hadislerde bu sözcük geçmektedir. Bunlardan biri Ebû Zerr el-Ğıfârî' den (r.a.) gelen şu rivâyettir: "Bir gün Mescid-i Harâm'a girdim ve

⁸⁰ Hanîfî Adıgüzel, *Din Dili Bağlamında Haberî Sıfatlar (Arş-Kürsî ve İstiva)* (Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 5-6.

⁸¹ Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük "Kürsî"*, 755.

⁸² Râğîb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ġarîbi'l Kur'an*, "Krs", 706.

⁸³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "Krs", 6/193.

⁸⁴ Muhammed b. Mukrim, *Lisân'ül Arab*, "Krs", 6/194.

⁸⁵ Râğîb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ġarîbi'l Kur'an*, "Krs", 706.

⁸⁶ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *El Mu'cemü'l Müfehres*, "Kürsî", 602.

Resûlullah'ı (s.a.v.) tek başına otururken gördüm. Yanına oturdum ve 'Ey Allah'ın Resûlü, sana inen âyetlerin en faziletlisi hangisidir?' diye sordum. O, 'Âyete'l-Kürsî' buyurdu ve şöyle devam etti: "Kürsî'nin içerisinde bulunan yedi kat gök (kürsî'ye nispetle), yeryüzünde bulunan bir çöle atılmış halka mesabesindedir. Arş'ın kürsî'ye oranla büyüklüğü ise çölün halkaya olan büyüklüğü gibidir."⁸⁷

Diğer müteşabih mefhûmlar gibi kürsîde de ihtilaflar bulunmaktadır. Pek katılanı olmasa da Hasan Basrî (ö. 110/728) gibi âlimler Arapça'da aynı kullanımlarından dolayı arşın kastedildiğini söylemişlerdir. Selef ulemâsınca eleştirilse de İbn Abbas'tan geldiği rivâyet edilen kürsî "ilahî ilim" anlamına gelmektedir. Ayrıca Ebû Bekir İbnü'l-'Arabî (ö. 543), Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî (ö. 355), Şihâbüddîn Mahmûd el-Âlûsî (ö. 1924) ve M. Reşîd Rızâ (ö. 1935) gibi farklı temâyüldeki din bilginleri, kürsînin gaybe ait bir kavram olup hakikî anlamının bilinemeyeceğini ve bu gibi kelimeleri Allah Teâlâ'nın ezelî ve ebedî ilmine havale etmenin en doğru yol olduğunu savunmuşlardır.⁸⁸

Meseyle alakalı tasavvuf ile Ehl-i sünnet akaidini uzlaştırmaya çalışan âlimlerden biri olan İmam Şa'rânî (ö. 973/1565), "İlahî teklif sırasıyla kaleme, kalemde Levh-i mahfûza, oradan da Arş'a, Arş'tan Kürsî'ye, Kürsî'den Sidre'ye intikal etmektedir" şeklinde te'vil etmiştir. İmam, bunların teklifî hükümlere denk geldiğini söyleyerek vacip ile kalemin, mendub ile levh'in, haram ile Arş'ın, mübah ile sidrenin kıyaslamasını yapmaktadır.⁸⁹

2.3.3. İstivâ/الاستواء

Arş ve kürsî ile beraber kullanım alanları da olan istivânın, s-v-y kökünden gelip temelde eşit ve düzgün olmak; **على** harfi cerri ile kullanıldığında "ilerlemek, tahta oturmak"; **الى** harfi cerriyle ise "kastetmek, yönelmek" anlamlarında olduğu sözlüklerde ifade edilmiştir. Halîl b. Ahmed kelime için hâkim olmak, yönetmek, mutedil olmak, eşit ve düzgün olma, tahta kurulmak, yukarı çıkmak, oturarak yerleşmek gibi yorumlarda bulunmuştur.⁹⁰

⁸⁷ Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vil*, thk. Yûsuf Ali Bedîvî (Beyrût: Dâru'l-Kelîmî't-Tayyib, 1998), 1/210.

⁸⁸ Yusuf Şevki Yavuz, "Kürsî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/573.

⁸⁹ Abdülvehhâb Şa'rânî, *el-Yevâkîf ve'l-cevâhir* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1887), 1/197.

⁹⁰ Ebû Abdîrrâhmân el- Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el- Ferâhîdî, *Kitâbü'l-'Ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî-İbrahim es-Sâmerrâî, (Beyrut: Daru ve Mektebetu'l-Hilal, ts.), "Svy", 7/325,326.

İstivâ kelimesi, Kur'ân'da Allah'ın arşa veya semâya yükselmesi anlamında kullanılmıştır. Yedi âyette arşa, iki âyette ise semâya atıfta bulunarak Allah'a nisbet edilir.⁹¹ İstivâ kelimesi ayrıca Hz. Mûsâ'nın(a.s.) olgunluk çağına erişmesi, Cebrail'in ufkun doruk noktasında durması, Hz. Nuh'un gemiye yerleşmesi, gemisinin Cudi Dağı'nda karaya oturması ve insanların gemilere ve binek hayvanlarına binmesi gibi anlamlarda da kullanılmıştır.⁹²

Fiil vezninde 35 yerde; **على** ve **الى** harfi cerleriyle ise üç şekilde yer almaktadır. Yine bu kavram, on yerde Yüce Allah'ın fiili olarak ona has kılınmıştır.⁹³ Diğer âyetlerde ise eşit olmak,⁹⁴ düzgün olmak, doğrulmak,⁹⁵ yerleşmek, binmek⁹⁶ anlamlarında kullanılmıştır. Bu âyetlerde Allah Teâlâ'ya nispet edilerek kullanılan ve haberî sıfatlardan olan istivânın önceki semavî dinlerdeki antropomorfik tanrı anlayışının aksine tenzihî bir şekilde tefsir edilmesi cumhûr ulemâca kabul görmüştür. Bununla birlikte istivâ konusunda diğer haberî sıfatlar gibi İslâm düşünce tarihinde çeşitli mezhepler ve kişiler tarafından farklı açıklamalar yapılmıştır. Çoğu Selef alimleri istivâyı, Allah'ın arşa dokunmadan ona yükselmesi olarak ifade etmişlerdir. Mücessime ve Müşebbihe fırkaları ise teşbihe düşecek kadar istivâyı cisimlendirmişlerdir. Halef ise Arap dili kurallarındaki çeşitli kullanımları baz alarak kelimeyi te'vîl etmişlerdir.⁹⁷

2.3.4. Hüküm/حكم

Hüküm kelimesinin sözlük anlamı düzeltmek, karar vermek, ıslah gayesiyle menetmek, ilim ve derin anlayış'tır.⁹⁸ Hakem, hâkim, hikmet aynı kökten türeyen kelimelerdendir. Müfredât'da hayvanı yuları ile zapt etmek, zayıf akıllıyı kontrol etmek anlamları da verilmiştir.⁹⁹ Aynı zamanda fıkıh, ilim, adalet ile hükmetmeye de denilir.¹⁰⁰

Sınırsız egemenlik için kullanılmış ve mülk kelimesiyle de anlam birliği olan hükümrân; Arapça "hüküm" ismi ve Farsça "an" ekinin birleşiminden oluşur ve iktidarını hiçbir sınırlama

⁹¹ A'râf 7/54; Yûnus 10/3; Tâhâ 20/5; Furkan 25/59; Secde 32/4; Hadîd 57/4; Mü'minûn 23/116; Bakara 2/29; Hûd 11/7.

⁹² Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *El Mu'cemü'l Müfehres*, "Svy", 373.

⁹³ Bakara 2/29; Fussilet 41/11; Secde 32/4; Yûnus 10/3; Ra'd 13/2.

⁹⁴ Mâide 5/100; Ra'd 13/16; Fâtır 35/22.

⁹⁵ Necm 53/6; Fetih 48/29.

⁹⁶ Mü'minûn 23/28; Zuhuf 43/12,13; Hûd 11/44.

⁹⁷ Adıgüzel, *Din Dili Bağlamında Haberî Sıfatlar (Arş-Kürsî ve İstiva)*, 73-76.

⁹⁸ Karagöz vd., *Dinî Kavramlar Sözlüğü* "Hüküm", 273.

⁹⁹ Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ğaribi'l Kur'ân*, "Hkm", 248.

¹⁰⁰ Muhammed b. Mukrim b. Ali, *Lisân'ül Arab*, "Hkm", 12/141.

ya da kontrole bağı kalmaksızın sürdüren, bağımsız, sözünü geçiren anlamında kullanılır.¹⁰¹ Dinî terminolojide ise bu kavram, kelâmı, aklî ve dinî hükümler başlıkları altında bir konu olarak karşımıza çıkarken; fıkhıta hâkimin yargılama sonucu kesin ve bağlayıcı kararı, siyasî otorite, devlet yönetimi gibi anlamları karşılamaktadır.

Kur'ân'da hüküm, “muhâkeme, karar verme” gibi anlamlar başta olmak üzere fiil ve diğer vezinlerle altmış kadar yerde geçerek Allah Teâlâ'ya has kılınmakla beraber peygamberler, ilahî kitaplar ve insanlarla alakalı olarak işlenmiştir.¹⁰² Konuyla ilgili âyetlerde mutlak ve en güzel hükmün sadece Yüce Allah'a ait olduğu; O'nun kulları için en hayırlı ve dilediği hükmü verdiği, ilahî hüküm dışında çözüm aramanın, cahiliye âdeti olduğu vurgulanmıştır.¹⁰³

O, iradesini peygamberler ve kitaplar aracılığıyla insanlara bildirmiştir. Kişilerin dünyada bu kurallara uyup uymaması da kendileri hakkında ahirette nihai hükmün verilmesinde belirleyici olacaktır. Şurası unutulmamalıdır ki Allah Teâlâ'nın (c.c.) hâkimiyeti sadece insanlar için değil tüm kâinat ve içindeki mahlûkatı da kapsar ve görevlendirdiği melekler de bu düzeni sağlamak için kendilerine verilen emri hakkıyla yerine getirirler. Peygamberlere ise ilâhî kitaplarda yer alan buyrukları şahsî hislerinden arınmış bir şekilde yaşadıkları topluma iletmeleri ve insanlar arasında adaletle hükmetmeleri emredilmiş; onlar da bu görevlerini en iyi şekilde yapmaya çalışmışlardır.¹⁰⁴ Konuyla alakalı olarak insanlardan kendilerinin bazen istemedikleri ya da şer gibi görünen şeyleri yine onların hayrı için konulmuş hükümlere sadakat ve doğrulukla bağı kalmaları Allah (c.c.) ve elçileri tarafından istenmiştir.¹⁰⁵

2.3.5. Kayyûm/قیوم

Sözlüklerde Yüce Allah'ın ezeli ve ebedi sıfatlarından biri olarak geçen “kayyûm” ismi k-v-m kökünden türemiş olup doğru bir şekilde sebat eden, ayakta duran, dikilmiş, insanların işini düzgünce yapan, yönetip kollayan anlamında kullanılmıştır ve bu sözcüğün mübalağa kalıbında sıfat olduğu belirtilmiştir.¹⁰⁶ Kayyûm aynı zamanda bütün mevcudatın kendisine bağı olduğu, kâinatın sahibi ve yöneticisi demektir.¹⁰⁷ Allah Teâlâ'nın bu ismi Hayy (diri olan), Kadîr (bir

¹⁰¹ Yaşar Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007), “Hükümrân”, 2/2018.

¹⁰² Yûsuf 12/40- 67; Ra'd 13/41; Mü'min 40/12; Mâide 5/50.

¹⁰³ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *El Mu'cemü'l Müfrehes*, “Hkm”, 213-214.

¹⁰⁴ Bakara 2/129- 213; Enbiyâ 21/74; Kasas 28/14.

¹⁰⁵ Bakara 2/63-216; Âl-i İmrân 3/23; Nisâ 4/26.

¹⁰⁶ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, “Kvm”, 1152; Karagöz vd., *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, “Kayyûm”, 365.

¹⁰⁷ Muhammed b. Mukrim, *Lisân'ül Arab*, “Kvm”, 12/503.

işe gücü yetmek), Alîm (bir şeyin mahiyetini idrak etmek) esmâlarıyla yakından alakalıdır. Özellikle bu ifade, birçok âyet ve hadiste Hayy ismi ile birlikte kullanılmıştır.¹⁰⁸ Bir işârî tefsir olan Rûhu'l-beyân'da her şeyi layık olduğu kemale ulaştırma ve koruma anlamında “el-Hayyü'l-Kayyûm” terkinin Allah'ın ism-i a'zâmı¹⁰⁹ olduğu belirtilmiştir. Ayrıca eserde Hz. İsâ'nın (a.s.) ölüleri diriltmek istediğinde “Yâ Hayyu, Yâ Kayyûm” diyerek dua ettiği, yine Hz. Ali'den (r.a.) rivâyetle Bedir günü Rasûlullah'ın zafer gerçekleşene kadar aynı ifadelerle niyazda bulunduğu geçmektedir.¹¹⁰ Yine Hz. Peygamber' in (s.a.v.) gece ibadetlerinde “kayyûm” isminin başka bir formu olan ve kâinatın yaratıcısı ve idarecisi anlamında olan “kayyâm” sıfatı ile uzun münâcâtlarda bulunduğu rivâyetlerde yer almıştır.¹¹¹

Kur'ân'da, kayyûm, iki âyette “Allah kendisinden başka tanrı bulunmayan, hay ve kayyûm olandır” meâlindeki kelime-i tevhidin sonunda yer almış,¹¹² bir âyette de kıyametin tasviri sırasında hay ismiyle birlikte lafza-i celâl yerine kullanılmıştır.¹¹³ Kayyûmla aynı kökten gelen kelimeler; adaleti ayakta tutan mânasında kâim;¹¹⁴ düzeltmek, dosdoğru kılmak anlamında ikâme;¹¹⁵ yer, mertebe, vatan kelimelerini ifade etmek için makam;¹¹⁶ dosdoğru meâlinde müstakim¹¹⁷ kullanımlarıyla yer almıştır.¹¹⁸

Kayyûm bizâtihi, “لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ” Allah ki ondan başka ilah yoktur. O diridir. Bütün varlıkları yöneten, gözetendir,¹¹⁹ “وَعَنْتَ الْوُجُوهُ لِلْحَيِّ الْقَيُّومِ” Bütün yüzler, diri yaratıklarına hâkim ve onları koruyup gözeten Allah Teâlâ'ya boyun eğmiştir âyetlerinde Cenâb-ı Hakk'ın varlığının kendi zatiyla olduğu, bunun için hiçbir şeye ihtiyaç duymadığı, kâinattaki tüm varlıkların ise O'na muhtaç olduğu, ilahi otorite olmadan düzenin sarsılacağı anlamlarını

¹⁰⁸ Hayy ve Kayyûm esmâlarını ism-i a'zamdan görenler olduğu gibi bu kelime yerine “kayyam” ifadesini kullananlar da olmuştur.

¹⁰⁹ Allah Teâlâ'nın en yüce ismi anlamında kullanılan tâbir.

¹¹⁰ İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, çev. H. Kâmil Yılmaz vd. (İstanbul: Erkam Yayınları, 2010), 1/440.

¹¹¹ Buhârî, “Tevhîd”, 24; Tirmizî, “De'avât”, 29.

¹¹² Bakara 2/255; Âl-i İmrân 3/2.

¹¹³ Tâhâ 20/111.

¹¹⁴ Âl-i İmrân 3/18.

¹¹⁵ Bakara 2/177.

¹¹⁶ Sâffât 37/164.

¹¹⁷ Fâtîha 1/6.

¹¹⁸ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *El Mu'cemü'l Müfrehes*, “Kayyûm”, 580.

¹¹⁹ Bakara 2/255; Âl-i İmrân 3/2.

kapsayan ismi olarak kullanılmıştır.¹²⁰ Bu minvalde Allah Teâlâ'nın Kayyûm sıfatı sadece mushaftan değil tabiattaki kevnî âyetlerden de müşahede edilebilir.

2.3.6. Rab/رب

Rab kelimesi ر-ب-ب kökünden türeyerek sözlükte “yaratan, terbiye eden, mâlik olan, efendi, yöneten” anlamlarında kullanılmaktadır.¹²¹ Bu kavram Allah (c.c.) haricindeki varlıklar için “Evimin Rabbi” örneğindeki gibi sadece izafetle kullanılır.¹²² Ayrıca sağlamlaştırmak, korumak, sıvamak, kaplamak, bereketlendirmek manalarını da içerir. Hemedânî (ö. 395/1000) lugatinde; bir şeyi diğer şeye eklemek, bağlamak, biriktirmek anlamından hareketle yemin için رِبَابَةٌ, birikmiş su için de رَبِّبٌ sözcüklerinin kullanılabildiğini ifade etmiştir.¹²³

Hiz. Peygamber (s.a.v) nübüvvetinin ilk yıllarından itibaren Câhiliye devrinin bozuk inançlarının bir kısmını revize etmek diğer kısmını da ilga etmek için çaba göstermiştir. Bu yüzden hadislerde rab mefhûmu insanlara nispet edilebilen sahiplik, terbiye anlamlarında kısmen kullanılsa da çoğunlukla “Sizden her biriniz ihtiyacını Rabbi’nden istesin. Hatta tuzu ve kopan ayakkabı bağcığını bile.”¹²⁴ örneğinde olduğu gibi Allah Teâlâ'nın uluhiyet sıfatına yönelik vurgu yapılmıştır.

R-b-b Kur’ân’da fiil olarak kullanılmayıp yaklaşık 1000 kadar yerde isim veya sıfat, türevleriyle kullanılmıştır. Zihinlerdeki şirk inancının temizlenip yerine tevhidin ikâme edilmesi için Mekkî sûrelerde sıkça zikredilen bu kelime, 965 yerde doğrudan Yüce Allah’a has kılınmıştır. Bu sözcük, 82 âyette isimlere ve 886 yerde zamirlere izâfe edilmiş olarak geçmekte; 3 yerde ise rubûbiyyete işaret etmek üzere kullanılmaktadır.¹²⁵ Âyetlerde bazı yerlerde hükümdar,¹²⁶ ilahlık taslayanlar,¹²⁷ bazı yerlerde ise çoğul şekilde “erbab”,¹²⁸ büyük topluluklar anlamında ribbiyyûn¹²⁹ ile Yahudi din bilginleri, ilimde derinleşmiş kimseleri

¹²⁰ Tâhâ 20/111.

¹²¹ Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ġarîbi'l Kur’ân*, “Rbb”, 336.

¹²² Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-‘Ayn*, “Rab”, 8/256.

¹²³ Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Zekerîyyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî İbn Fâris, *Mekâyisü'l-lüġa* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1979), 2/381- 382.

¹²⁴ Tirmizî, “De‘avât”, 132. (3604).

¹²⁵ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *El Mu‘cemü'l Müfrehres*, 285-299.

¹²⁶ Yûsuf 12/41-42-50.

¹²⁷ Nâziât 79/24.

¹²⁸ Âl-i İmrân 3/64-80; Tevbe 9/31; Yûsuf 12/39.

¹²⁹ Fussilet 41/53.

kasteden rabbâniyyûn/rabbâniyyîn¹³⁰ gibi ifadelerle yer almıştır. Ayrıca “Sen ve Rabbin gidin onlarla savaşın” âyetinde Hz. Hârûn’a,¹³¹ Âl-i İmrân sûresi 40. âyetinde ise Cebrail’e işaret edildiğini öne süren âlimler olmuştur.¹³²

Elmalılı, Rab ismi ile terbiye nosyonu arasındaki münasebeti:

Terbiye, bir şeyi kademe kademe, tedric ile kemâline eriştirmektir ki bunun eseri istifâ ve tekâmül olur. Âleminin her kısmında ise terbiye ve tekâmül kanunlarının cereyanı her an ve her lahza meşhûddur ve binâen ‘aleyh böyle bir kudret-i bâliğanın rubûbiyeti şuûn-ı âlemde şek ve şüpheden âzâde olarak okunmaktadır. Ve işte “Rabbü’l-‘âlemîn” bize bunu ihtâr ediyor. “Rabbü’l-‘âlemîn” denince her insan kendi görebildiği kadar bütün âlemine zihninden bir geçit resmi yaptırır ve yaptırınca behemehâl kânûn-ı terbiyeyi görür. Demek biz Rabbimizi âlemine nazarla bileceğiz. Ve fakat âlemîni de ancak O’na izafetle tanıyabileceğiz” şeklinde ortaya koymuştur. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Haz. Asım Cüneyd Köksal-Murat Kaya, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021),1/184.

Câhiliye dönemi ilah tasavvuru, müşriklerin paganist tutumu ve batıl dinlerin hayata dokunmayan yaratıcı anlayışları deist bir temele dayanmaktayken Kur’ân’la bu anlayış kâinat mülküne pasif değil aktif bir sahipliği ifade eden, tüm yaratılanlar üzerinde mutlak tasarruf yetkisini haiz rab telakkisine tebdil olunmuştur.

2.3.7. Sultan/سلطان

Kök itibariyle Yemenliler’in sözlüğünde zeytinyağı olarak yer alan سَلِيط kelimesinden türeyen sulta; güç, otorite, yönetim, hâkimiyet anlamlarına gelir. Arapça’da bunlar dışında hüccet ve delil için de kullanılır.¹³³ Kavram “Allah ona yetki ihsan etti ve halk üzerinde nüfuz sahibi oldu” cümlesinde olduğu gibi ikna etmeye yönelik argüman anlamını da taşır.¹³⁴ Ayrıca selî, cerbezeli konuşmaya da işaret eder ki¹³⁵ bunun hüccet gibi tartışmada karşıdakini susturan cedelî burhan olma özelliği taşıma durumu mevcuttur. Bu yüzden sultanın hüccetiyeti de söz konusu olur. Sulta, kişiye hamlediğinde hükümdar için sultan/سلطان, çoğulu سلاطن gelmektedir.

¹³⁰ Mâide 5/44-63; Âl-i İmrân 3/79.

¹³¹ Râzî, *Mefâtîhu’l-ğayb*, 11/334.

¹³² Râzî, *Mefâtîhu’l-ğayb*, 8/213.

¹³³ Râğib el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ġaribi’l Kur’ân*, “Sl̥t”, 420.

¹³⁴ İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *Tâcü’l-luġa ve şîḥâḥü’l-‘Arabiyye*, nşr. Ahmed Abdülġafûr Attâr, (Beyrut: Dar’ul ilm, 1987), “Sl̥t”, 3 /1133.

¹³⁵ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, “Sl̥t”, 7/320.

Arapça haricinde Süryânîce güç ve iktidar sahibi “sultânâ” kelimesinden geldiği de rivâyetler arasındadır.¹³⁶

Sûfilerin tasavvuf erkânı veliler için sultan lakabını tercih ettikleri bilinmekle beraber edebî yönü bulunan idarecilerin de eserlerinde sıkça bu kelimeye yer verdikleri görülmektedir. Nitekim tasavvufa ilgili olduğu bilinen Osmanlı padişahlarından Fatih Sultan Mehmed lakaplı 2. Mehmed (ö. 1481)’in hakiki sultana atıfta bulunduğu “(Ey Sevgili); Avnî cihan sultanlarının padişahı olmuşsa buna şaşılmal! Çünkü onun üzerine senin elinin hümâsının gölgesi düşmüştür” anlamına gelen “‘‘Aceb mi olsa ger ‘Avni cihân sultânları hânı/ Ki düşdi üstine sâye senün destün hümâsından’’ beyiti de divânında yer almaktadır.¹³⁷

Kelime, Kur’ân’da, 37 yerde geçmekte¹³⁸ büyük hüccet, delil ve mecbur edici hükümdar anlamlarında kullanılmaktadır. Hz. Mûsâ için kullanılan tüm sultan ifadeleri kesin burhan olarak yorumlanmıştır.¹³⁹ Yine İblis’in müminler üzerinde bir otoritesinin (sultân) olamayacağı da bazı âyetlerde belirtilmiştir.¹⁴⁰ Ayrıca bu ifadenin, hüküm, yetkili kılma gibi kullanımları da mevcuttur.¹⁴¹ Bunların dışında Rahman Sûresi’ndeki “يَا مَعْشَرَ الْجِنَّ وَالْإِنْسِ إِنِ اسْتَطَعْتُمْ أَنْ تَنْفُتُوا مِنْ أَقْطَارِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ فَانْفُتُوا لَا تَنْفُتُونَ إِلَّا بِسُلْطَانٍ” Ey cin ve insan toplulukları! Göklerin ve yerin çevresini aşip geçmeye gücünüz yetiyorsa geçin! Ama Allah Teâlâ’nın verdiği bir güç olmaksızın geçemezsiniz” âyetinde insan ve cin topluluklarının Yüce Allah’ın izni olmadan onun kudretinin dışında hiçbir şeye güç yetiremeyeceklerine işaret edilmiştir.¹⁴²

2.3.8. Kâdir/قدير

Kudret, ق-در kökeninden gelip yeterli güce sahip olmak, bir şeyi kararında yapmak ve onun kıymetini hakkıyla takdir etmek, bir işin tüm yönlerini belirlemek, tesadüfle değil bilinçli olarak takdir etmek, rızkı daraltmak gibi anlamlara gelen bir mastardır. Kâdir, kader ve muktedir

¹³⁶ Arthur Jeffery, “Sultân”, *The Foreign Vocabulary of the Qur’an*, (Baroda: Oriental Institute, 1938), 176-177; Mustafa Öztürk, “Sultan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 37/495-496.

¹³⁷ Fatih Sultan Mehmed, *Fâtih Divânı ve Şerhi*, ed. Muhammed Nur Doğan (İstanbul: T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014), 460.

¹³⁸ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *El Mu‘cemü’l Müfehres*,” Slt”, 355.

¹³⁹ Mukâtil b. Süleyman, *el-Vücûh ve ‘n-nezâir fi ‘l-Kur’âni ‘l-Azîm*, thk. Hâtim Sâlih el-Zâmin (Suudi Arabistan: Mektebetü Rüşd, 2011), 98.

¹⁴⁰ İbrâhîm 14/22; Hicr 15/42; Nahl 16/99-100; İsrâ 17/65.

¹⁴¹ Sâffât/30, Âl-i İmrân 3/151; En‘âm 6/81; A‘raf 7/33, 71; Yûsuf 12/40; Hac 22/71; Necm 53/23, İsrâ 17/33.

¹⁴² Rahmân 55/33.

sözcükleri bu kökten gelmektedir¹⁴³ ve zıddı “acz” kelimesidir. Arap kültüründe baharatlı pişirilmiş et için قدير, hazır olmuştur manasında ise “تَقَدَّرَ لَهُ الشَّيْءُ أَي تَهَيَّأَ” gibi ifadeler kullanılır.¹⁴⁴ Müfredât’da Allah Teâlâ’ya nispet edildiğinde tüm noksanlıklardan münezze olmayı, kula izafe edildiğinde ise belirli hususlarda takatin yetmesinin kastedildiği ifade edilmiştir.¹⁴⁵ Kâdir aynı zamanda Allah’ın isimlerinden biridir. ¹⁴⁶Kelâmî olarak, çoğunluk mezhepler Allah’ın kâdir olduğu hususunda hem fikirken Mu‘tezile mezhebi ise kelimeyi sıfat olarak telakki edip diğer sıfatları da kadîr sıfatının üzerine bina etmişlerdir.¹⁴⁷

Kudret ifadesi, 103 yerde Yüce Allah’a nispet edilmiştir. Bu kullanımların 74’ü isim,29’u fiil veznindedir. Kur’ân’da kâdir ismi Allah’a 7 âyette tekil, 5 âyette ise tazim ifade etmek üzere çoğul sigasıyla izafe edilmiştir. Kâdir ismi 99 isim arasında yer almasa da 45 âyette, muktedir ise 4 âyette Allah’ın sıfatları olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁴⁸ Bu âyetlerde farklı bağlamlarda yücelik ve izzet,¹⁴⁹ daraltmak-sınamak,¹⁵⁰ bilgi-ilim,¹⁵¹ güzelleştirmek,¹⁵² yaratmak,¹⁵³ ölçü¹⁵⁴, gibi anlamlarda kullanıldığını görmekteyiz.

Bu kavram âyetlerde mülk, sulta, temekkün, kuvvet gibi kelimelerle benzer anlamdayken acz, za‘f, hevân, fakr gibi kelimelerle zıt anlamda kullanılmıştır. Allah Teâlâ’nın bazı âyetlerde kudret sıfatını; insanın zulüm merkezli hegemonyalara girmemesi, sadece dünyaya talip olan yaşam tarzından uzak durup, acziyetinin farkında olduğu bir hayat sürmesi için kullandığı söylenebilir. Bu kavramın temelinde; sınırsız, kontrolsüz, tesadüfî bir saltanat değil; sonsuzluğuna ilaveten planlı, ölçülü bir iktidar anlamı bulunmaktadır. Kulların da muktedir olma durumunu güçleri nispetinde örnek alıp, bunu acziyetlerinin farkında olarak, ferdî ve içtimaî hayatlarında uygulamaları gerekir.

¹⁴³ Karagöz vd., *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, “Kâdir”, 353.

¹⁴⁴ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, “Gdr”, 5/78.

¹⁴⁵ Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ġarîbi’l Kur’ân*, “Gdr”, 657.

¹⁴⁶ Muhammed b. Mukrim, *Lisân’ül Arab*, “Kadr”, 5/ 74.

¹⁴⁷ Sadık Tanrıkulu, “Kâdî Abdülcebbar’ın Zat-Sıfat Anlayışı”, *The Journal of Academic Social Science Studies* 15/93 (2022).

¹⁴⁸ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *El Mu‘cemü’l Müfehres*, “Kdr”, 536-538.

¹⁴⁹ Kadr 97/3; En‘âm 6/91.

¹⁵⁰ Talâk 65/7; Enbiyâ 21/87.

¹⁵¹ Müzzemmil 73/20.

¹⁵² Mürselât 77/23; A‘lâ 87/3.

¹⁵³ Yûnus 10/5; Fussilet 41/10.

¹⁵⁴ Talak 65/3.

2.3.9. Kahhâr/قهار

Kahr/قهر kelimesi, mağlup etmek ve boyun eğdirmek anlamlarına gelir.¹⁵⁵ “Kabilesinin lideri olmak isterken bu arzusu onu kahredici ve ezici bir kişi yaptı” dizesindeki gibi yenen, ezici, kahreden gibi kullanımları da bulunmaktadır.¹⁵⁶ Benzer şekilde Zemahşerî Mü'min Sûresi'ndeki “O gün onlar ortaya çıkarlar; onların hiçbir şeyi Allah'a saklı kalmaz. ‘Bugün hükümlanlık kimindir?’ denildiğinde; hepsi: ‘Gücü her şeye yeten tek Allah'ındır’ derler “¹⁵⁷mealindeki âyette geçen kakhâr ifadesini “Ezici güce sahip” şeklinde yorumlamıştır.¹⁵⁸ Allah Resûlü, (s.a.v.) kahhar ismini Hendek savaşındaki duasında Allah'ın galip olan mânasında kullanmıştır.¹⁵⁹

Kur'ân'da altı âyette kakhâr ismi Allah'a, iki âyette kâhîr ismi Allah'a, bir âyette de kâhîr sıfatı insanlara izâfe edilmiştir. Kakhâr isimleri, hepsi Allah'a nisbet edilmiş olup vâhid isminden hemen sonra gelir. Dördü, şirk anlayışını eleştirip tevhid inancını pekiştiren bir bağlamda zikredilmiştir. İki âyet ise kıyametin kopmasını tasvir eden âyetler sırasında yer almıştır.¹⁶⁰

2.4. İslâmiyet ve Öncesindeki Bazı Dinlerde Kral Tanrı Anlayışı

İnsanlık tarihi süresince farklı din, öğreti ve kültürlerde tanrı veya onun ortakları, vekilleri kölesinin üzerindeki tüm tasarruflara sahip efendi olarak görülmüş, tanrının sahip olduğu iktidar, güç, hâkimiyeti kraldan daha iyi tanımlayan başka bir kelime olmadığından bu şekilde nitelendirilmiştir.¹⁶¹ Tüm bunların karşılığında İslâm dini Allah Teâlâ'nın mutlak hükümlanlığına nispetle kulların sahiplik erkini yaratılışa uygun olarak biçimlendirmiştir.

2.4.1. İslâm Dininde Tanrı Kral

Tanrı kral, hem ilahî hem de dünyevî güce sahip olan bir hükümdar unvanıdır. Bu unvanı taşıyan krallar, hem dini lider hem de siyasi lider olarak kabul edilirler. Tanrı kralların, tanrılar tarafından seçildiğine ve onların yeryüzündeki temsilcileri olduğuna inanılır.¹⁶² Doğu ve Batı

¹⁵⁵ Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ġarîbi'l Kur'ân*, “Khr”, 687.

¹⁵⁶ el-Cevherî, *Tâcü'l-luġa ve şîhâhu'l- 'Arabîyye*, “Khr”, 2/801.

¹⁵⁷ Mü'min 40/16.

¹⁵⁸ Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki ġavâmidü't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî Vücûhi't-te'vîl* (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1984), 4/157.

¹⁵⁹ Buhârî, “Megazî” 29; Müslim, “Zikir” 77.

¹⁶⁰ Muhammed Fuâd Abdûlbâkî, *El Mu'cemü'l Müfehres*, “Khr”, 554.

¹⁶¹ Halil Hacımüftüoġlu, “En Büyük ve Mutlak Otorite: Kral-Tanrı Allah ve Krallığı”, *Milel ve Nihal* 14/1, (Ocak-Haziran 2017).

¹⁶² Hacımüftüoġlu, *Kral-Tanrı Allah ve Krallığı*.

coğrafyasında yaygın olarak kullanılan tanrı kral isimlendirmesini Kur’ân’da Allah ismi ve özellikle O’nun hükümrânlığına işaret eden sıfatları karşılamaktadır. Allah, gerçek mâbud olan ilahın ismidir. Aslı “ilah” olan bu sözcüğe “el” takısı getirilmiş, ardından hemzesi hafifedilerek iki lam harfi de birleştirilip “Allah” şeklini almıştır.¹⁶³ Allah, birisine bağlanmak, itaat etmek, yoğun hislerle muhabbet beslemek, korunmak, sığınmak gibi anlamlara gelir.¹⁶⁴ Râzî’ye göre darlıkta, genişlikte, hüzünde, sürurda kısacası her halde yönelinen, bilhassa kulların büyük sıkıntılarla karşılaştıklarında kendisine dua edilen ulu yaratıcı mânasına gelmektedir.¹⁶⁵ Farsça’da “hüda” ve dilimizde kullanılan “tanrı” isimleri Allah ismi gibi özel isim değildirler. Arapça’da ilahın cemîsi “alihe”, rabbın çoğulu “erbab” kelimelerini karşılar. Farsça’da hüda sözcüğünün çoğulu “hüdayan” olarak dilimizde ise mabudlar, tanrılar, rabler, ilahlar şeklinde çoğul olarak kullanılır. Çünkü bunlar hem mevcut hem de namevcut ilahlar için söylenilir. Fakat “Allahlar” denilmesi doğru değildir ve kullanılmamaktadır.¹⁶⁶ Kur’ân’da her şeyin sahibi, idarecisi, efendisi, tüm varlıkların ihtiyaç duyduğu yaratıcı anlamında “De ki: Allah her şeyin Rabbi iken ben O’ndan başka bir Rab mı arayacağım?”¹⁶⁷ O göklerin, yerin ve bu ikisi arasındakilerin Rabbidir¹⁶⁸ Doğunun da batının da Rabbi O’dur”¹⁶⁹ âyetlerinde Rab, “Allah sameddir.”¹⁷⁰ ifâdesinde Samed, Mutlak hükümrânlık elinde olan Allah aşkındır, cömerttir ve O’nun her şeye gücü yeter¹⁷¹ âyetindeki mülk gibi kelimeler aracılığıyla beyan edilmiştir.

Bu minvalde Elmalılı, Allah ismi özelinde “İşte ‘Allah’ ism-i celâli bütün hislerimizin, tasavvurlarımızın şart-ı evveli bulunan öyle derin ve vahîd bir hiss-i bâtının, gayb u şuhûdun nokta-i telâkîsi olan bir lemha-i hâlde bilâ-ihâta gösterdiği Hakk Teâlâ’nın zâtına delâlet eden bir ism-i hâs veya bir ism-i alemîdir. Yani bu isim evvelen bir mefhûm-i zihniye ve sâniyen o vâsıta ile Zât-ı Hakk’a isim ise bir ism-i hastır” yorumunda bulunmuştur.¹⁷²

¹⁶³ Mecmau’l-lugati’l-Arabiyye, *el-Mu’cemü’l-Vasît*, (Mısır: Mektebetü’ş-Şurûku’d-Düveliyye, 2004/1425, 4.baskı), 1/25.

¹⁶⁴ H. Mehmet Soysaldı, *Kur’ân Semantiği Açısından İnançla İlgili Temel Kavramlar* (İzmir: Çağlayan Yayınları, 1997), 99-101.

¹⁶⁵ Râzî, *Mefâtîhu’l-ğayb*, 1/135.

¹⁶⁶ Selahattin Yılmaz, “Arapça’da Allah İsmi’nin Etimolojisi ve O’nunla Yapılan Deyimlerin Filolojik Yapısı”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 7/2,(Aralık 2023)

¹⁶⁷ En’âm 6/164.

¹⁶⁸ Meryem 19/65.

¹⁶⁹ Müzzemmil 73/9.

¹⁷⁰ İhlâs 114/2.

¹⁷¹ Mülk 67/1.

¹⁷² Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 1/41.

2.4.2. Kur'ân'da farklı yönleri ile melik Allah tasavvuru

Yukarıda değindiğimiz üzere tanrı kelimesi Allah haricindeki ibadet edilen varlıkları da kapsadığından dolayı Kur'ân'da Tanrı Kral yerine Melik Allah tâbirini kullanmayı uygun gördük.

2.4.2.1. Teşrî yönü ile Melik Allah

Kur'ân'da insan hayatına dair tüm unsurlara yönelik emir ve yasakları koyma yetkisinin sadece Allah Teâlâ'ya ait olduğu birtakım âyetlerde bildirilmiştir.¹⁷³ Bu meyanda insan fıtratı ve kâinatın işleyişi ile ilgili tüm prensipler, ilahî nazarla göz önüne alınıp konulmuştur ve vaz edilen yargılara, etik değerlere îcab ettiği şekilde itaat edilmesi istenmiştir. Dolayısıyla dinin dünya ve ahiret hayatını kuşatan bir olgu olması hasebiyle ona dair mesajların yer aldığı Kur'ân; Allah Teâlâ'nın uygun gördüğü şablonun dışına çıkılarak konulan hükümleri şirk olarak nitelendirmiştir.¹⁷⁴

2.4.2.2. İyilik yönü ile Melik Allah

İyiliğin daha derinlerde vücut bulmuş hali olan nimetlendirme; yaratılış, rızıklandırma, hidâyet, sağlık gibi geniş bir anlam örgüsüne sahiptir. Aynı düzlemde yer aldığı başka bir fâninin iyiliğinde bile minnet hisleri taşınması gerekirken insanın tüm hayatına dair nimetleri bahşeden mercîye şükran hisleriyle ve bunun nişanesi olan güzel bir itaatle şükretmesi gerekir. Alınan nefesten, esen rüzgarlara; güneşin aydınlığından, yıldızların mest edici güzelliğine; yılda atlardan ilham alan özgürlük duygusundan kötü huyları terbiye eden kâmil hidâyete kadar her şey O'nun lütfundan izler taşır.¹⁷⁵

2.4.2.3. Sonsuzluk yönü ile Melik Allah

Gelip geçici olan, sonlu, ölümlü olan fâninin zıd anlamındaki bâkî kelimesi aynı zamanda Allah'ın isimlerindendir. Âhir ve Samed isimleri de Allah'ın sonsuzluğuyla ilintili olan diğer isimlerdir. Kur'ân'da bu kelime çeşitli âyetlerde Allah'a nispet edilmiştir.¹⁷⁶ İnanan kişi insanların, makamların, iyi ya da kötü gidişatın nihâyetinde dünya hayatının geçiciliğini idrakinden çıkarmadan bâkî olana yüzünü dönerek ona uygun bir şekilde hayat sürmelidir.

---

¹⁷³ Yûsuf 12/40; A'râf 7/32.

¹⁷⁴ Şûrâ 42/21.

¹⁷⁵ Zuhruf 43/13-14.

¹⁷⁶ Tâ-Hâ 20/73, Rahmân 55/27.

2.4.2.4. Halâskârlık yönü ile Melik Allah

Kur’ân’da Allah’ın (c.c.) her zaman ve her durumda kendisine inananları, sığınanları, resûllerini uğradıkları musibetlerden kurtardığı ifade edilmektedir.¹⁷⁷ O zorda kalmışların istimdat ettikleri, haksızlığa uğrayanların umut kaynağı, dualara icabet eden yegâne kurtarıcıdır.

2.4.3. Semâvî dinlerde tanrı kral

Yahudilik ve Hıristiyanlık’ta Tanrı kral olarak tasavvur edilmektedir. Konuyla alakalı sinoptik İnciller’de eski ahit olarak tanımladıkları Tevrat’tan izler de bulunmaktadır.

2.4.3.1. Yahudilik

Yahudi inancında “malkut yahveh” (Tanrı’nın krallığı) ve “malkut şamayim” (semavî krallık), Tanrı’nın tüm âlemler üzerindeki otoritesini ve mülkiyetini ifade için kullanılan tabirlerdir. Önceleri İsrail milleti üzerinde koruyuculuk ve hâkimiyeti ifade eden “Tanrı’nın Krallığı” tâbiri,¹⁷⁸ sonrasında İsrail kavmini kurtarıp adaleti sağlayan sonsuzluk krallığının tesis edildiği inancına evrilmiştir.¹⁷⁹ Ayrıca Yahve’nin Krallığı, Tevrat’ta, Süleyman ve Dâvûd peygamberleri kendisine vekil atadığı dönemler aktarılırken de yer almıştır.¹⁸⁰ Tanrı kral kavramı, “kaddiş” duasıyla beraber Roşhaşanah eğlencelerinde tanrıya esenlik dilerken ve diğer ritüelleriyle beraber Mûsâf Amidah gibi dua metinlerinde “evrenin krallığı” şeklinde isimlendirilmiş olarak öne çıkmaktadır.¹⁸¹

Yahudilik’te yer alan egemen tanrı kral anlayışına örnek olarak: Ey Tanrım, ey Kral, seni yücelteceğim, Adını sonsuza dek öveceğim. Sadık kulların sana övgüler sunar. Krallığının yüceliğini anlatır, kudretini konuşur; Herkes senin gücünü, krallığının yüce görkemini bilsin diye. Senin krallığın ebedi krallıktır, Egemenliğin kuşaklar boyunca sürer,¹⁸² Ne müthiştir yüce Rab, Bütün dünyanın ulu Kralı. Çünkü Tanrı bütün dünyanın kralıdır.¹⁸³ Rab kutsal

¹⁷⁷ Âl-i İmrân 3/103, Yûnus 10/103, Fussilet 41/18.

¹⁷⁸ *Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur, İncil* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi- Yeni Yaşam Yayınları, 2020), “Yeşâyâ”.44: 6; “Mezmurlar”, 29: 10-11.

¹⁷⁹ “Mezmurlar”, 95/1-7; “Yeşâyâ” 24: 1-3; “Hoşea”, 2/23.

¹⁸⁰ I. Tar. 28: 5; II. Tar. 13: 8.

¹⁸¹ Fuat Aydın, “Melekût”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/47; Kadriye Şahin, “Musevilerin Yılbaşı Bayramına Simgesel Bir Yaklaşım: Antakya’da Roş Aşana”, *Uluslararası İnsan Çalışmaları Dergisi* 5/9 (2022), 131.

¹⁸² Mez. 145: 1-13.

¹⁸³ Mez. 47: 2,7.

tapınağındadır, onun tahtı göklerde. Bütün insanları görür. Herkesi sınar.¹⁸⁴ Rab egemenlik sürüyor, titresin halklar! Keruvlar arasında tahtına oturmuş, sarsılsın yeryüzü! Ey adaleti seven güçlü kral!¹⁸⁵ gibi âyetleri gösterebiliriz.

2.4.3.2. Hristiyanlık

Sinoptik İnciller'de Grekçe “basileia” tabiri krallıktan ziyade iktidar olunan beldeye işaret etse de bu kelimenin hakiki anlamının yukarıda bahsettiğimiz Malkut'a karşılık gelen “ilahî otorite” olduğu söylenebilir. Hristiyan geleneğindeki hatadan ve fânîlikten soyutlayan gökyüzü krallığı anlayışındaki esenlik ve birliktelik müjdesi Mesîh'in getirdiği öğretilerin ekseninde bulunmaktadır.¹⁸⁶ Bu inanıştan yolan çıkan Katolik ve Ortadoks kiliseleri, semâvî iktidarın, kâinattaki izdüşümü olacak biçimde tesis edileceğini vurgulamışlardır. Mesîh'in gelişyle beraber hükümlanlığı, kıyamet tasvirleri bahsedilen krallığın alametleridir. Bu otorite inanmış olan insanların refah içinde yaşayacakları ebediyet yurdu olan cennetle yakından alakalıdır.

Semavî krallığın âhirete yönelik bu yanı çok fazla irdelenmiş değildir. Tanrı'nın krallığı, Hz. İsa'nın Dağdaki Vaaz'ındaki “Ne mutlu doğruluk uğruna zulüm görenlere! Çünkü Göklerin Egemenliği onlarındır.”¹⁸⁷ seslenişinde olduğu gibi fertten topluma yayılarak kitlesel hadiselerle kendisini hissettirip, alametlerini göstererek kuruluş aşamasını gerçekleştirecektir.

İncillerde tanrı kral “Size şunu söyleyeyim, doğudan ve batıdan birçok insan gelecek, Göklerin Egemenliği'nde İbrahim'le, İshak'la ve Yakup'la birlikte sofraya oturacaklar.”¹⁸⁸ Yahyâ Peygamber'in “Tövbe edin! Göklerin Egemenliği yaklaşmıştır.”¹⁸⁹ Tanrı'nın egemenliği göze görünür bir şekilde gelmez. İnsanlar da işte burada ya da işte şurada demeyecekler. Çünkü Tanrı'nın egemenliği aranızdadır”¹⁹⁰ gibi ifadelerle beraber hardal tohumu,¹⁹¹ deliceler,¹⁹² maya¹⁹³ gibi metaforlarla yer almaktadır.

---

¹⁸⁴ Mez. 11: 4.

¹⁸⁵ Mez. 99: 1-4.

¹⁸⁶ Elç. İşl. 19: 8; Luka 10: 9; Matta, 12: 28.

¹⁸⁷ Mat. 5: 10.

¹⁸⁸ Mat. 8: 11.

¹⁸⁹ Mat. 3: 1-2.

¹⁹⁰ Luka 17: 20-21.

¹⁹¹ Markos 4: 32.

¹⁹² Matta 13: 26.

¹⁹³ Matta 13: 33.

2.4.4. Mezopotamya ve ön Asya medeniyetlerinde tanrı kral

Tarih boyunca din algısının değişmesiyle farklı anlam katmanlarına evrilen krallık, mutlak egemenlik anlayışı pek çok kaynakta yer almıştır. Gordon Childe (ö. 1957) Türkçe'ye *Kendini Yaratan İnsan* olarak çevrilen kitabında, devlet yapılarının oluşmasıyla kutsal krallık kavramının nasıl Tanrı kral gibi mitlere dönüştüğünü ve bu inanın yeryüzünde nasıl karşılık bulunduğunu ele alarak şu cümlelere yer verir:

Tanrı ancak toplum iradesiyle var olabildiğine göre bu gücü tanrının kullarından birinin yapması gerekir. Böylesine düşlenen Tanrı, herhalde yeryüzünde kendine temsilci ve yorumcular bulmakta güçlük çekmemiştir. Onlar da Tanrı'nın yeryüzündeki varlıklarını içtenlikle artırmış, bu çabalarına karşı da 106 tanrının gelirinin küçücük bir parçasını kendilerine ayırmışlardır. Böylece, neolitik köylerde, büyücüler, rahip biçiminde ortaya çıkmış, tanrısal yetkileri benimsemiş ve doğal olarak da çayırda, bayırda iş görmekten kurtulmuşlardır. Bunlar kan ter içinde çalışmanın, Tanrı buyruğuyla halka özgü olduğunu anlatmışlar, kısaca büyü törenlerini büsbütün karmaşık bir hale getirerek, sözde doğa güçleriyle bu güçleri simgeleyenler arasında bir uzlaşma yaratılmasını sağlamışlardır.(Gordon Childe, *Kendini Yaratan İnsan*, 106-107).

Sümerliler zamanında krallığın meşhur Tufan'ın akabinde semâdan indiğine inanılırken tanrılarından en ünlüleri olan Enlil ve Enki'nin de kral şeklinde tasvir edildiği görülmektedir. Onlara göre mevcut iktidar tanrısal olmasa da kutsiyeti olan bir makamdır. Sümer yöneticilerinin temelde din, askerlik ve ekonomi olmak üzere Tanrı'nın vekili olarak mühim görev alanları vardır. Başbuğ olarak da anlamlandırılabilen bu erkin kutsallığına dair olan inanış muktedirlerin en önemli yardımcılarında biri olmuştur.¹⁹⁴ Toprakla birlikte her şeyin mülküne sahip olan Tanrı'nın temsilcisi olan kralların devlet teşebbüsünden, rahip, asker, müzisyen gibi meslek grupları da özel teşebbüs olarak istifade etmişlerdir.¹⁹⁵

Mezopotamya'da hüküm sürmüş Babil ve Asur imparatorluklarında Sümer dini inanışlarına büyük ölçüde bağlı kalınarak Marduk isimli tanrıların merkeze alan bir anlayış görülür. Babiller'in önemli destanı olup yedi adet tablette yazılı olarak bulunan Enuma Elish Hooke'de kavmin çeşitli mitolojik anlayışlarına yer verilmiştir. Bu destanda Sümerliler gibi insan şeklinde ilah tasavvurları bulunup sonraki dönemlerde bazı özel işaretlerle kısmen de olsa tanrı-insan ayrımı noktasına gidilmiştir. İlahlarını sayılarla temsil etme uygulaması ilk olarak Babilliler'de görülmektedir. Bu kavrayış tapındaki sayısal ilişkilere dayalı olan gizemcilik de denilen bâtinî bir ilim dalının çıkmasına sebep olmuştur. Bu kültürde, tapınak rahiplerinin,

¹⁹⁴ Sibel Özbudun, *Ayinden Törene* (İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi, 1997), 72.

¹⁹⁵ Gordon Childe, *Kendini Yaratan İnsan*, 113.

kapıcıların, cin kovucuların, muhafızların yer aldığı tapınak yapılanmasının en üstünde başrahip sıfatıyla kral bulunmaktadır. Yine onlar, Sümerlerden farklı olarak tanrılarıyla kişisel iletişime geçebilmiştir.¹⁹⁶

İlk çağ Anadolu uygarlıklarından olan Hititler’de ise yukarıda zikredilen anlayışlardan farklı olarak en önemli inanç unsuru, kralın diğer monarşist uygulamalarda olduğu gibi kendinde tüm yetkileri toplayan bir başkan olmakla beraber yetkiyi dinden değil askerî ve siyasî olmak üzere din dışı öğelerden almasıdır. Buna göre doğruluğu temsil ederek devleti koruyan en üst mertebedeki varlık olarak günümüze gelen kaynaklarda yer alan, herhangi bir savaş veya tehdit anında yardım istenen, kocası hava tanrısı olan yer ve gökyüzünün kraliçesi güneş tanrıçası Arinna’dır. Ayrıca festivallerinde etnik izlerin, seküler erklerin, tanrı ve kral anlayışlarının şekillendirdiği yapılanma toplum önünde temsil edilir ve onaylanır.¹⁹⁷

2.5. Kur’ân’da Allah Teâlâ’nın Mülküne Nispet Edilen Soyut Kavramlar

2.5.1. Hamd/حمد

“الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ” Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah Teâlâ’ya mahsustur.¹⁹⁸

ح-د kökünden türeyip isim ve mastar olarak kullanılan hamd, Kâmus’ta övme, hoşnut olma, faziletle vasıflandırma olarak tanımlanmaktadır.¹⁹⁹ Bu kelimenin minnet duymak, ödeme yapmak, telâfi etmek, gönülden borçlu hissetmek gibi kullanımları da vardır.”²⁰⁰ Ayrıca hamd, zem sözcüğünün zıddı olarak “Adamın yaptığı iyiliği görünce onu hamd ettim” örneğindeki gibi övgüde bulunmak, övmek gibi mânalara da gelir. Birisinden güzel bir hareket gördüğümüzde ya da bizim için bir iyilik yapıldığında onu övmek için hamdi kullanırız.²⁰¹ Elmalılı, hamd kavramını “ihtiyârî bir ihsâna veya onun mebdei olan bir hüsne karşı inşirâh ile sâhibine tâzim ifade eden bir zikr-i cemîldir” şeklinde açıklamıştır.²⁰²

¹⁹⁶ Özbudun, *Ayinden Törene*, 94-98.

¹⁹⁷ Özbudun, *Ayinden Törene*, 105-107.

¹⁹⁸ Fâtîha 1/1.

¹⁹⁹ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, “Hmd”, 278.

²⁰⁰ Muhibbuddîn Muhammed Murtezâ Huseyn Vâsîtî ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs* (Beyrût: Dâru'l-Hidâye, 2009), “Hmd”, 8/38.

²⁰¹ İbn Dureyd el-Ezdî, *Cemheretü'l-Lüğâ*, thk. Remzi Münir Balebekki, (Beyrut: Dar’ul İlm, 1987, 1. Baskı), 1/505.

²⁰² Yazır, *Hak Din Kur’ân Dili*, 1/176.

Tehammede, Hamîd, Ahmede, Mahmûd bu kökten türemiş kelimelerdendir. Şükür, medh, senâ eş; hicv ve zemm ise zıt anlamlı kelimelerdir. Hamd, şükürle iç içe kullanılsa da hamdde yapılan lütuf kişiye ulaşmayabilir. Şükürde ise bu iyiliğin, yardım edilecek kişiye ulaşması gerekir. Medhe gelince o, canlı-cansız, yerli-yersiz yapılması sebebiyle kapsamı hamdden daha geniştir.²⁰³ Hz. Peygamber’e, övülmeye layık sıfatlara sahip olduğu ve defalarca medh edildiği için Muhammed ismi verilmiştir.²⁰⁴

Istilahî anlam olarak, Allah Teâlâ’ya karşı tüm senâ, tazim, sevgi duygularını içeren hamdi Müslümanlar, hayranlık ve minnet duygularını barındıran, yaratıcı ile hürmet duygularıyla iletişim kurma yolu olarak görmüşlerdir. Bu hisler bazen verilen nimetler vesilesiyle olduğu gibi bazen de musibetlerde bile gizlenen hayrın olduğu bilinciyle, övgünün en veciz ve kısa ifadesi olan “elhamdülillah”ın içselleştirilmiş hâli olarak tezahür eder. Zira İslâmî bilince göre sadece lütufta minnet hissedip kahır gibi görünen imtihanlarda aksi şekilde davranmak nankörlük olarak görülmüştür.

Söz konusu kavram, Kur’ân’da kırk üç âyette Yüce Allah’a izafe edilmiştir.²⁰⁵ Kur’ân’da on yedi yerde حميد hamîd esması,²⁰⁶ bir yerde ise hamd edenler anlamında çoğul حامدون hâmidûn olarak geçmiştir.²⁰⁷ Türevlerinden olan Mahmûd peygamberimizin makamı anlamında “مَقَامًا” terkibiyle,²⁰⁸ ismi olarak أَحْمَدُ Ahmed²⁰⁹ ve مُحَمَّد Muhammed²¹⁰ şeklinde yer almıştır.²¹¹

Fâtiha, En‘âm, Kehf, Sebe ve Fâtır sûreleri Yüce Allah’ın sonsuz ve üstün sıfatlarına vurgu yapmak için hamd lafzıyla başlayan sûrelerdir. Kur’ân’da Hz. İbrahim, Hz. Nûh, Hz. Dâvûd, Hz. Süleyman ve Hz. Muhammed (s.a.v.) peygamberlerin hamdine dair âyetler de bulunmaktadır.²¹² Kur’ân’da bu başlık altında sadece bahsedilen peygamberler değil diğer varlıklarla beraber meleklerin ve cennet ahalisinin de kendi lisanı hâlleriyle hamdleri

²⁰³ Yazır, *Hak Din Kur’ân Dili*, 1/177.

²⁰⁴ Zebîdî, *Tâcü’l-arûs*, “Hmd”, 8/38.

²⁰⁵ En‘âm 6/1; Hicr 15/98; Tâhâ 20/ 130; Yûnus 10/10.

²⁰⁶ Bakara 2/267; Hûd 11/73.

²⁰⁷ Tevbe 9/112.

²⁰⁸ İsrâ 17/79.

²⁰⁹ Saff 61/6.

²¹⁰ Âl-i İmrân 3/144; Ahzâb 33/40.

²¹¹ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *El Mu‘cemü’l Müfehres*, “Hmd”, 217-118.

²¹² İbrâhim 14/39; Neml 27/15; Mü’minûn 23/28; İsrâ 17/111.

geçmektedir.²¹³ Bahsedilenler haricinde tesbih ve ğınâ kelimeleriyle de anlam bağı olan mefhûm için çağdaş müfessirlerden Seyyid Kutub(ö. 1966);

Allah Teâlâ'ya hamd etmek, mü'min bir kulun Allah'ı anar anmaz kalbinden taşan hislerin tezahürüdür. Çünkü kulun başta sadece varoluşu bile yaratıcısına karşı hamd ve medhi gerektiren bir nimettir. Her an, her saniye, her adım başında yüce Allah Teâlâ'nın sayısız lütufları ard arda sıralanmakta, birbirini izlemekte ve başta insan olmak üzere bütün mahlûkatı kapsamaktadır. Bundan dolayı her işin başında ve sonunda Allah Teâlâ'ya hamd etmek İslâm düşüncesinin temel kurallarından biridir" yorumunda bulunmuştur. (Seyyid Kutub, "Fî zilâl-il Kur'ân", (İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1991) 1/120.)

Hamd kavramı hadis külliyatlarında Allah'ı methetme, O'nu eşsiz sıfatlarıyla birlikte anma, tesbih, dua ile birlikte hidâyet, sağlık ve güzellik, son nebi, insanların kurtuluşu için indirilen din, ümmetine nasip olan zafer anlamlarında çokça yer almıştır.²¹⁴ Allah Resûlü, her halinde hamde büyük önem vermiştir. O, aksırırken "elhamdülillah" deme inceliğinde bulunacak kadar sözlü hamdi sünneti olarak uygulamış ve ümmetini de bu hürmet duygusuna bürünmeleri için birçok vesileyle teşvik etmiştir. Kendisinin ifadesiyle Livâu'l-Hamd/Hamd Sancağını taşıyacak olan peygamber, nimet vermenin Allah için basit bir durum olmasına rağmen kulun buna derin bir minnet hissiyle mukâbelede bulunmasının kıymeti hakkında "Yüce Allâh, kuluna bir nimet verdiğinde, kulu "elhamdulillah" der. Bunun üzerine Yüce Allah şöyle buyurur, "Kuluma bakınız. Ben, ona kıymetsiz bir şey verdim. O bana değer biçilmez bir şey verdi." diye ifade etmiştir.²¹⁵

Hamd lütfedilen nimetler haricinde tüm iradî güzellikleri de içinde barındıran bir mefhûmdur. Bu anlamdaki hamd sadece Allah'a aittir. Çünkü O'nun dışındakilere ait olan iyilikler hakikî anlamıyla onların ihtiyarına bağlı değildir. Bütün bu isteğe bağlı olmayan letâfette Allah'ın muradı bulunmakta ve kullara bahşedilen bir kudret olarak karşımıza çıkmaktadır.²¹⁶

İslâm dininde sözle ifade edilen hamd, zamanında ve yerinde gerçekleşen şükran ifadesidir. Bu duygu ve davranış durumu, kula bahşedilen lütufların devamını ve artmasını hedefler. Hatta bitkilerden hayvanlara kadar her varlığın kâinatta tesbih ettiği bir ortamda, insanoğlu, akıl

²¹³ Fâtır 35/34; Bakara 2/30; İsrâ 17/44.

²¹⁴ Beyhakî," Şuabü'l-îmân", 4/96.

²¹⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, (Mısır: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, 2009), "Kitâbü'l-Edeb" 55.

²¹⁶ Hayreddin Karaman vd., *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012), 1/60.

sahibi olarak hamdin gerçek sahibi olan Rabbini samimiyetle senâ etmeli ve bahşedilen nimetlere şükranlarını sunmalıdır.

2.5.2. Din/دين

“أَلَا لِلَّهِ الدِّينُ الْخَالِصُ وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ مَا نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرِّبُونَا إِلَى اللَّهِ زُلْفَىٰ إِنَّ اللَّهَ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ فِي مَا هُمْ فِيهِ” “Bilinmeli ki halis din sadece Allah için olanıdır. Allah’tan başka şeyleri kendilerine koruyucu kabul edenler -ki ‘sadece bizi Allah Teâlâ’ya yaklaştırsınlar diye onlara tapıyoruz’ diyorlar- ayrılığa düştükleri konularda Allah onların arasında hükmünü verecektir. Yalancı ve inkâra saplanmış kimseyi Allah kesinlikle doğru yola yöneltmez”²¹⁷

Din kelimesi d-y-n kökünden gelmektedir. Sözlüklerde itaat, borç, gelenek, teslim olmak, hâkimiyet, yönetmek, boyunduruk altına girmek, yasa, ceza, ödül, alışkanlık, karşılık, hesap şeklinde açıklanmıştır.²¹⁸ Aynı zamanda bu sözcük, Batı dillerinde “religion” şeklinde ifade edilmiş; İbrânîce’de “hüküm”, Eski Farsça’da ise “din” manasında kullanılmıştır.²¹⁹ İçeriği, tanımlayan kişinin eğilimleri bulunduğu dönem ve bölgenin sosyolojisi kelime hakkında çok farklı ve çeşitli tanımlar yapılmasına sebep olmuştur.

Din kendisini inceleme konusu yapan felsefe, sosyoloji, psikoloji, siyaset gibi bilim dallarında da tanımlanmıştır. Felsefe dilinde din, gündelik hayatta iktidar odaklarının yönlendirmesiyle fertlerin tasavvurlarında olağanüstü formlara dönüştürülmüş bir kavramdır. Alman filozofu Hegel (ö. 1831) kavram hakkında, “Hintli için doğaüstü güç her şeydir, insan hiçtir. Yunanlı için insan her şeydir, doğaüstü güç pek az şeydir. Hristiyanlıksa insanda gerçekleşen Tanrı düşüncesiyle insan-tanrı birleşimine girmiştir” şeklinde yorumda bulunmuştur.²²⁰ Psikolojide Freud (ö. 1939), dini, insan ırkının mutlaka arınacağı bir nevroz olarak görürken, Jung (ö. 1961) dinin kaynağını insiyakî görüp kurtuluş için psikoterapiyi işaret eder.²²¹ Hilmi Ziya Ülken (ö. 1974), *Sosyoloji Sözlüğü*’nde, dini, tüm milletlerde müşterek olup insanlık tarihinin ilk topluluklarında içtimaî hayatı kapsayan hadiseler dizilimi ve önemli bir müessese olarak tarif etmiştir.²²² Siyaset bilminde din hakkında, devletin yaptırım aracı olduğuna dair görüşler

²¹⁷ Zümer 39/3.

²¹⁸ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü’l-‘Ayn*, “Din”, 8/73; Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ġaribi’l Kur’ân*, “Dyn”, 323; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, “Dyn”, 13/168.

²¹⁹ Wilfred Cantwell Smith, *The Meaning and End of Religion* (Newyork, 1964); Arthur Jeffery, *The Foreign Vocabulary of the Qur’an* (Baroda: Oriental Institute, 1938), 132, 133.

²²⁰ Orhan Hançerlioğlu, “Din”, *Felsefe Ansiklopedisi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, ts.), 1/321.

²²¹ Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü* (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2003), 213.

²²² Hilmi Ziya Ülken, *Sosyoloji Sözlüğü* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969), 81.

vardır. Önceki asırlarda din ve devlet ayırımının olmadığı, her kavmin kendi ilahına taptığı ve onun tarafından idare edildiği ve bu minvalde Tanrı'ya karşı olan vazifelerin kanunla tanzim edilmesi söz konusuyken ilerleyen zamanlarda laiklik kavramının siyasal düzene enjekte olduğu düşüncesi ilgili kaynaklarda yer almıştır.²²³

Din sözcüğü Kur'ân'da, Mekkî ve Medenî olmak üzere eşit sayılabilecek şekilde toplamda 92 yerde geçmektedir.²²⁴ Ayrıca üç âyette de din kelimesinin türevleri yer alır.²²⁵ Anlam çerçevesi, iman ve onunla alakalı iyi ya da kötü ameller,²²⁶ kulluğun sadece Allah Teâlâ'ya yapıp şirkten arınması,²²⁷ şer'î konuları daha derinden kavrama,²²⁸ en doğru yol, yaşam biçimi²²⁹ gibi konular etrafındadır. Yüce Allah'ın dini, en doğru yol, tek gerçek yasa manalarında ed-dinü'l-kayyım, ed-dînü'l-hâlis şeklinde terkip örnekleri de vardır.²³⁰ Mekkî sûrelerde daha ziyade saf tevhidî inanç Allah Teâlâ'nın hâkimiyeti, ihlasla kulluk yapma ve bu mercînin sadece Cenâb-ı Hakk olduğu eksenlerinde işlenirken Medenî sûrelerde daha özel bir topluluğa, onların uğruna mücadele etmeleri gereken ideale ve muamelatla alakalı hususlara işaret edildiği gözlenmiştir.

Kurtubî hâlis olan dini, Allah'a eş koşmadan, O'nu birleyerek yapılan ibadetler olarak görürken,²³¹ Elmalılı, bağlamları ve sebep-i nüzûller ışığında dine dair akıl sahipliği, ilahî nasihat, hür irade olmak üzere üç ilkenin önemini vurgulayarak “zevî'l-ukûlü hüsn-ü ihtiyarlarıyla bizzat hayırlara sevk eden vaz'ı ilahîdir” anlamını yüklemiştir.²³²

İbn Cerîr et-Taberî, (ö. 310/923) *Câmi 'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân* isimli eserinde Zümer Sûresi 3. âyetini tefsir ederken ibadet ve itaatin eşi olmayan Allah'a ait olduğunu belirtmiştir. O, hesap gününde dini Allah'a mahsus kılıp ona şirk koşmayanlar, kendisi dışında velî edinenler ve tevhid inancına aykırı davranmayanların ibadetlerinde farklı düşündükleri konular hakkında hüküm verileceğini de söylemiştir. Müfessir, Allah'ın dışındakilerin O'nun mülkünde

²²³ Philippe Raynaud-Stephane Rials, *Siyaset Felsefesi Sözlüğü*, ed. Mustafa Bayka, çev. İsmail Yerguz vd. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003), 224.

²²⁴ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *El Mu'cemü'l Müfehres*, "Dyn", 268-269

²²⁵ Tevbe 9/29; Sâffât 37/53; Vâkıa 56/86.

²²⁶ Kâfirûn 109/6.

²²⁷ Yûsuf 12/40.

²²⁸ Tevbe 9/122.

²²⁹ Rûm 30/30.

²³⁰ Nasr 110/2; Zümer 39/3; Tevbe 9/29; Yûsuf 12/40.

²³¹ Muhammed b. Ahmed Kurtubî, *el-Câmî' li ahkâmî'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berduni, İbrahim Atfîş (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1964), 15/233.

²³² Yazır, *Hak Din Kur'ân Dili*, 1/ 202.

olduğunu ve memlûk olan her şeyin mâlikine taatte bulunması gerektiği yorumunda da bulunmuştur.²³³

Din, ferdî ve içtimaî hayata etki eden en mühim unsurlardan biri olması nedeniyle her türlü insan için çekim alanı olmuş; tabiat kanunlarından, ibadet kurallarına, sosyal bilimlerden, tarihi dönemlere kadar geniş bir sahada söz söylemektedir. Bazıları mutluluk kaynağı, sıkıntılar karşısında teselli vesilesi, tutarlı ve sağlam bir hayat tarzı olarak görmüşken karşısında olanlar ise aynı kavramı dogma, egemen odakların sömürü aracı şeklinde nitelendirmişlerdir. Sözlük anlamıyla bakılacak olursa akıl sahibi herkesin temelde dini vardır. Mesele Kur'ân'ın bakış açısıyla bu inanç ve yaşam şeklinin doğru olup olmamasıdır. Allah gönderdiği vahiylerde, dini kendine has kılmış fakat seçim için zorlamamıştır. Dinin sahipliğinin Allah'a olmasıyla birlikte iktisatta “fırsat maliyeti” ne benzer tarzda yapılan doğru veya yanlış seçimin bir karşılığı olacağını da yine âyetlerde ifade edilmektedir.²³⁴

2.5.3. Velâyet/ولاية

“هَذَاكَ الْوَلَايَةُ لِلَّهِ الْحَقِّ هُوَ خَيْرٌ ثَوَابًا وَخَيْرٌ عُقْبًا” İşte bu makamda yardım ve zafer ancak Allah Teâlâ'nındır ve ona itaat hem mükâfat bakımından hem son bakımından daha hayırlıdır.”²³⁵

Velâyet bir kişinin mesuliyetini, işini üzerine alan, yönetim, dostluk, sorumluluk gibi anlamlara gelmektedir.²³⁶ Velâ/velâyet lügatte “yakınlık, muhabbet, yardım, mâlik olma” gibi kullanımları da bulunmaktadır.²³⁷ Kelimeye *Müfredât*'ta, “iki şey arasına kendilerine ait olmayan başka bir unsurun girememesi durumu” anlamı verilmiştir. Velâdan türeyen velâyetin yönetmek, bir işin sorumluluğunu üstlenmek, idare etmek gibi manaları da vardır.²³⁸ Esmâü'l-hüsna'dan olan velî ismi yardımcı ve destek olan; vâlî ise tüm kâinat üzerinde otorite sahibi anlamındadır. Buradaki yakınlıktan kastedilen; ırk, din, mekân, arkadaşlık, din merkezli sıhriyet olabilir.²³⁹ Velânın mastarı olan muvâlât, “tartışan iki kişinin arasında sulh yapmak için müdahale eden birinin taraflardan biri lehinde hareket etmesidir.” şeklinde tanımlanmıştır.²⁴⁰ Velî, ism-i mef'ul olarak

²³³ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli âyi'l-Kur'ân*, Ahmed Şakir, (Dâru't Terbiye ve't-Türas, ts.),21/250.

²³⁴ Kehf 18/29.

²³⁵ Kehf 18/44.

²³⁶ Cevherî, *Tâcü'l-luğa ve şîhâhu'l-'Arabîyye*, “Vly”, 6/2529.

²³⁷ Sarı “Vly”, 1684.

²³⁸ Râğîb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ġarîbi'l Kur'ân*, “Vly”, 885.

²³⁹ Râğîb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ġarîbi'l Kur'ân*, “Vly”, 885.

²⁴⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “Vly”, 15/407.

kullanıldığında kendisine uyulan, itaat edilen anlamı kazanır. Mevlâ ise hem azad eden hem azad edilen anlamındadır. Ayrıca komşu, amcaoğlu gibi manaları da vardır.²⁴¹

Velâ/velâyetin terim olarak tefsir dışında fikhî, kelâmî, tasavvufî tanımlamaları bulunmaktadır. Bu sözcük, kelâmî olarak “Allah’ı esmâ ve sıfatlarıyla tanıyan, helallere uymakta haramlarda sakınmakta azamî gayret sarf eden, nefsin lezzetlerine dalmayan insan” anlamını taşır.²⁴² Fıkıhta ise bir başkası hakkında isteğine bağlı olmaksızın o kişi üzerinde tasarruf etme salahiyetini ifade eder. Velâyet-i âmme tabiri kamu malları üzerindeki, velâyet-i hâssa ise şahıslar için kullanılan yetkiyi ifade etmek için kullanılır.²⁴³ Tasavvufî ıstılahta ise Cenâb-ı Hakk ve kulu arasındaki derin dostluk ve sevgi bağıyla oluşan birbirlerinin velîsi olma hâlidir. Sûfîler velâyeti; velâyet-i uzmâ/son elçinin dostluğu, velâyet-i kübrâ/diğer rasûllerin dostluğu, velâyet-i vüstâ/evliyanın dostluğu, velâyet-i suğrâ/Müslümanların dostluğu şeklinde dörde ayırmışlardır.²⁴⁴ Bunların dışında son yüzyılda İranlı devlet adamı Humeynî tarafından ortaya konulup ülkedeki etkin konuma sahip olan fakîhlerin tasarruf yetkisini daha da genişleten velâyet-i fakîh adı altında bir siyasî teori bulunmaktadır.²⁴⁵

Kur’ân terimi olarak âyetlerde türevleriyle beraber 122 yerde, Allah’ın isimlerinden biri olan “el-Velî” şeklinde, bazı yerlerde dost, akraba, iyilik, veli gibi anlamlarıyla geçmektedir.²⁴⁶ *Müfredât*’ta bu konuda başka örnekler verilmekle beraber müslim ve gayri müslimler arasındaki kurulabilecek kâfirler lehine velâyet ilişkisinin reddedildiği vurgulanmıştır.²⁴⁷

Kur’ân Yolu Tefsiri’nde “Allah, iman edenlerin dostu ve yardımcısıdır. Onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır. İnkâr edenlere gelince, onların dostu da tâğutlardır ki onları aydınlıktan karanlıklara sürüklerler. Onlar ateş ehlidir; orada ebedî olarak kalacaklardır”²⁴⁸ âyetinin özetlediği gibi Müslümanlar arasındaki sevgi ve dayanışmanın, temelini Allah ve Resûlü’ne dayandıran bir muhabbet olduğu ifade edilir. Bu muhabbet, sadece sözde değil, kalp ve eylemde de açıkça ortaya konmalıdır; çünkü tutarsızlık, ifadeleri olumsuz etkileyebilir. Âyetler ve

²⁴¹ Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ġarîbi’l Kur’ân*, “Vly”, 886.

²⁴² Seyyid Şerif Cürcânî, *et-Ta’rifât* (Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1983), 254.

²⁴³ Karagöz vd., *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, “Velâyet”, 688.

²⁴⁴ Karagöz vd., *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, “Velâyet”, 689.

²⁴⁵ Velâyet-i fakîh, İslâm hukuku âlimi anlamına gelen fakihin, vesâyet ve yönetim yetkisini ifade etmektedir. Ahmed Hüsrev Çelik, “İran Dış Politikasında Kurumsal ve Kuramsal Bir Aktör: Velâyet-i Fakîh”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 116/229 (Temmuz- Ağustos 2017), 149.

²⁴⁶ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *El Mu’cemü’l Müfehres*, “Vly”, 766-778

²⁴⁷ Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ġarîbi’l Kur’ân*, “Vly”, 886; Âl-i İmrân 3/28.

²⁴⁸ Bakara 2/257, Hayreddin Karaman vd., *Kur’ân Yolu*, 1/407.

hadisler, bu birlikteliğin samimiyetle yaşanması gerektiğini vurgular. İnsan, çevresinin etkisi altında kalarak Allah'ın dostlarıyla bir arada olmalı ve düşmanlardan uzak durmalıdır, aksi takdirde duygusal süreçlerden başlayarak inanç duruşunu etkileyebilir.

Kehf Sûresi'nde kendilerine nimetler verilmiş inanan ve inkâr eden iki adam arasında geçen hadiseyle alakalı bir kesit sunulmuştur.²⁴⁹ Müfessir Râzî'nin söz konusu âyet hakkında kıraat farklılıklarına değindiğini görmekteyiz. Ayrıca velâyetin Allah'a ait olması hususunda her durumda bu makamın Allah'ın sahipliğinde olduğunu belirtmiştir. O'nun dostlarına ikramlarda bulunup, yardım ederek bu vesileyle dostlarının düşmanlara karşı muzaffer olacakları, küfürdekilerin işlerinin nihâyetinde inanan kişilere havale olacağı, adâvette bulunanların zelil duruma düşeceklerini bildirmiştir.²⁵⁰

Gerek bu kıssadan ve gerekse diğer âyetlerden yola çıkıp velâyetle aranan bazı özellikleri kısaca şu şekilde özetlenebilir: Dost, dostunun başına gelen veya gelecek olan musibetlere engel olandır. Bu şekildeki velâyet sadece Allah Teâlâ'ya aittir.²⁵¹ Velî olan şahıs her iki dünya hakkında tutarlı mesajlar veren, alınan kararlarda isabet edilmesine vesile olan, yaratılanların başına gelen zorluklar karşısında hüzünlenen, kusurları bağışlayandır. Dostluk ilişkisinde odak nokta dünyevî bir çıkar olmamalıdır ve velâyeti üstlenen zât, insanların dünya-ahiret güzelliklerini düşünen, ma'rûfu emredip münkerden sakındırandır. Bu ve buna benzer pek çok bilgilerden yola çıkılarak denilebilir ki mutlak velâyet makamının sadece Yüce Allah'a ait olması, O'nun sahip olduğu ezelî ve ebedî sıfatları gereğidir.

2.5.4. Şefa'at/شفاعة

“قُلْ لِلَّهِ الشَّفَاعَةُ جَمِيعًا لَهُ مُلْكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ” De ki şefa'at tümüyle Allah Teâlâ'ya aittir.²⁵²

شَفَعَ şefe'a babından türeyen ve sözlüklerde geniş yer verilen şefa'at kelimesini Râzî, “master olan “şef”ten türeyip tekin zıddı olan eş/çift” şeklinde açıklamıştır.²⁵³ Bir kişinin önüne geçip işini halletmeye çalışmak, bir şeyin benzeri veya dengiyle çift duruma getirmek, hacetinin görülmesi için birisinin aracılığını talep etmek anlamlarına da gelir.²⁵⁴ Bu kelimenin Bir şeyin

²⁴⁹ Kehf 18/32-44.

²⁵⁰ Fahrüddîn Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 21/466.

²⁵¹ Bakara 2/107; Nisâ 4/45; En'âm 6/165.

²⁵² Zümer 39/44.

²⁵³ Fahrüddîn er-Râzî, *eş-Şefa'atü'l-'uzma fî yevmi'l-kıyâme*, thk. Ahmet Hicâzî Ahmet Seka (Kahire: el-Mektebetü'l Ezheriyye li't-Türas, 1979), 37; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “Şfa”, 8/184.

²⁵⁴ Muhammed b. Mukrim, *Lisân'ül Arab*, “Şfe”, 8/184.

üzerine mislinin eklenmesi, genellikle derecesi yüksek bir kimsenin ondan daha aşağıda olanlarla bir arada bulunması, ihtiyaç sahibinin yardım istemesi, arefe günüyle birleştirildiğinde kurban bayramı, kişinin iyi ve ya kötü yolda başka birini takip etmesi gibi kullanımları da mevcuttur.²⁵⁵ Araplar'ın küçük yavrusu varken tekrar doğum yapmış deve için “şâfi” tabirini kullandıkları da lügatlerde görülmektedir.²⁵⁶

Şefaât, hesap günü peygamberlerin ve kendilerine müsaade edilen mü'min kulların Müslümanların affı için Allah katında niyazda bulunması” şeklinde tanımlanmıştır.²⁵⁷ Bu şekilde ölü ya da diri kutsiyet atfedilen insanlar aracılığıyla sevap ve günahı müsâvî olanlar için af talebinde bulunulur.²⁵⁸ Bu vesile olma durumu sadece bağışlanma değil, mertebesi aşağıda olan kişinin derecesinin yükselmesi için de geçerlidir.²⁵⁹ Dua, vesile, tevbe, mağfiret, günah gibi kavramlar şefaati ele alan âlimler için belirleyici noktalar olurken, özellikle vesile başlığı ihtilaf sebebi olmuş ve sonraki dönem tartışmalarında önemli madde haline gelmiştir.

Taftâzânî (ö. 792/1390), Şerhu'l-'Akâid'inde şefaatin, Hz. Peygamber'in hayatta iken kulların hidâyeti ve bağışlanması için, mahşerde büyük mahkemenin akabinde yerleri belli olduktan sonra cehennemlik bazı insanların affına şâmil olmak üzere üçe ayrıldığını ifade etmiştir.²⁶⁰

Hadislerde dünyevî konularda şefaât, Hz. Peygamber'in nasihatleriyle desteklenmiş bir olgudur. “Şefaât edin, ecir kazanın. Allah da Resûl'ünün diliyle istediğine hükmetsin.”²⁶¹ ifadesinde kastedilen ferdî ve toplumsal maslahatlarla alakalı olup hadler ve şahsî hukukun korunması gibi mevzûlar bunun dışında tutulmaktadır. Âhirette ise muvahhid inanca sahip olanların şefaate nail olacakları çeşitli hadis kaynaklarında geçmektedir.²⁶²

Şefaât kelimesi ve türevleri Kur'ân'da 29 âyette 32 kez geçmektedir. Bir yerde şefaât sözlük anlamında kullanılırken, yedi yerde fiil, yedi yerde ism-i fâil, beş yerde ismi failin çoğul şekli

²⁵⁵ Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ğarîbi'l Kur'ân*, “Şfa”, 457.

²⁵⁶ Firûzâbâdî, “Şfa”, 734.

²⁵⁷ Mustafa Alıcı, “Şefaât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/412; bak. Abdullah Namlı, “Allah'ın İsim ve Sıfatlarının Sonsuzluğu Bağlamında Şefaât”, *Uluslararası Sosyal Bilimler Eğitimi Dergisi*5/2, (Kış 2019).

²⁵⁸ Alıcı, “Şefaât”, 38/412

²⁵⁹ Bekir Topaloğlu-İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İsam Yayınları, 2015), 290.

²⁶⁰ Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî, *Şerhu'l-'akâid*, çev. Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1999), 271.

²⁶¹ Ebü'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, (Beyrût: Daru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 2009), Kitâbü'l-Birr, 44 (2627).

²⁶² Buhârî, “De'avât”, 1 (6304); Müslim, “İmân”, 84, 86.

olan “şufeâ” ve 12 yerde de “şefâat” şeklinde gelmektedir.²⁶³ Sözlük anlamı olan “çift” anlamının geçtiği tek yer olan Fecr sûresi haricinde genel olarak ilgili âyetlerde şirkin yerini saf bir tevhid akidesinin alınmasına yönelik mesajlar verilmiştir.²⁶⁴ Başta mutlak şefaât yetkisinin Allah Teâlâ’ya ait olması,²⁶⁵ şefaatin sadece onun izniyle olması,²⁶⁶ şefaât edeceklerin ve olunacakların onun vereceği ruhsatla belirlenmesi,²⁶⁷ inanmayanların bu lütfâ dâhil olmayacakları,²⁶⁸ şefaât edecek ve edileceklerin sahip oldukları özellikler,²⁶⁹ hayır ve şer ortaklarının o işin akıbetlerinden de aynı oranda pay alacakları gibi konular²⁷⁰ Kur’ân’da şefaât ve türevleri olan lafızlarla geçmektedir.

İbn Kesîr (ö. 774/1373), şefaatin Allah’a ait olması ile alakalı, Allah’a eş koşmaları ve putlara bir kanıtları olmadan şefaâtçi edinmeleri sebebiyle müşrikleri yermiştir. Putların hayvanlardan daha aşağıda cansız olduklarını; duyabilecek kulaklarının, görebilecek gözlerinin, akledebilecek bir akıllarının olmadığını vurgulayarak hiçbir şeye sahip olmadıklarını belirtmiştir.²⁷¹

Mevcut veriler ışığında şefaatin Kur’ân’da yer alan ve hem dünyaya hem de ahirete bakan çift yönlü bir kavram olduğu söylenebilir. Bu kavram, Allah’ın lütfu ve izniyle, inanan kullar üzerinde diğer kullar tarafından gerçekleştirilebilen bir lütuftur. Ancak müşriklerin ve Câhiliye âdetlerine benzer uygulamaları benimseyen bazı Müslümanların gözden kaçırdığı önemli bir husus da Allah’a araçlarla değil, sâlih amellerle ulaşılabileceğidir. Yardım, şahıslardan değil, onları yaratan üstün güçten istenilmelidir. Allah’ın hükümdarlığı, şefaatin temelini oluşturur. Şefaât, Allah’ın kudretine ve rahmetine bir tezahürdür. Allah, dilediği kullarına şefaât etme izni verir. Şefaât, Allah’ın adaletini ve merhametini gösterir.

---

²⁶³ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *El Mu‘cemü’l Müfehres*, “Şfa”, 384.

²⁶⁴ Fecr 89/3.

²⁶⁵ En‘âm 6/51.

²⁶⁶ Tâhâ 20/109.

²⁶⁷ Necm 53/26, Enbiyâ 21/28.

²⁶⁸ A‘raf 7/53.

²⁶⁹ Zuhrûf 43/86, Mü‘min 40/18.

²⁷⁰ Nisâ 4/85.

²⁷¹ Ebü’l-Fidâ’ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-azîm*, Muhammed Hüseyin Şemseddin, (Beyrut: Dar’ul Kitab’ul İlmiyye, 1998, 1.Baskı), 7/91-92.

2.5.5. İzzet/عزة

مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعِزَّةَ فَلِلَّهِ الْعِزَّةُ جَمِيعًا إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ وَالَّذِينَ يَمْكُرُونَ السَّيِّئَاتِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ، “وَمَكْرُ أُولَئِكَ هُوَ يُبْوَرُ” Her kim şan ve şeref istiyorsa bilsin ki şan ve şeref bütünüyle Allah Teâlâ’ya aittir. Güzel sözler sadece O’na yükselir. Salih ameli de güzel sözler yükseltir. Kötülükleri tuzak yapanlar var ya! Onlar için çetin bir azap vardır. İşte onların tuzağı boşa çıkar.²⁷²

İzzet, sözlükte “azametli, mağrur, sert olmak, zafer kazanmak, güçlü olmak, insanın yaşayacağı hezimetin önündeki engel, şeref sahibi olmak”²⁷³ gibi anlamlarda kullanılan bir mastardır. Zaaf ve acziyet ifade eden “zül” kelimesinin zıddı şeklinde isim olarak da kullanılır. Halil b. Ahmed bir şeyin azalıp yok olmaya başladığı vakitteki kıymeti ifade eder demiştir.²⁷⁴ Ayrıca Arapça’da farklı türevleriyle, kahretmek, **على** harfi cerriyle birisine bir şeyin zor, ağır gelmesi,²⁷⁵ insanın hâkir durumdan şerefli konuma yükselmesi, bir başka şeye muhabbet beslemek,²⁷⁶ şiddetlenmek, destek olmak²⁷⁷ şeklinde kullanılır. Sıfat-ı müşebbehe olan “Azîz”, Allah Teâlâ’nın esmâsından olup mağlup ve benzeri olmayan, şerefli; bir başka esmâ olan “Mui‘zz” ise dilediğine onur ve üstünlük veren anlamına gelir.²⁷⁸ ‘Ulüvv, mesâleten, keramet, vakar, kibir, mecd, zikir kelimeleri izzetle yakın anlam içerirken; alçak ve önemsiz, yavaş, mutî‘ olmak, çiğnenmiş yol, hor ve hakir olmak da izzetin zıt anlama sahip sözcüklerdir.

İzzet ilk bakışta kibre benzer gibi görünse de ikisi nitelik itibariyle farklı kavramlardır. İzzette inanan kişinin kendi yaratılışını objektif bir şekilde çözümleyip beşerî ihtiyaçlarını ihtiyaç ölçüsünde sağlaması ve bunu yaparken ilkelerinden şaşmaması söz konusuysa kibirde bunun tersi, içi doldurulmamış bir gurur duygusu vardır. İzzet kavramının olması gerektiği gibi telakki etmek, tevazu-zillet-kibir anlam üçlüsünü doğru analiz edip yorumlamaktan geçmektedir. Gazzâlî, izzetin negatif yönünü kibirle aynı daire içinde görmüştür. Buna göre kişi nimet olarak verilen, sahip olduğu vasıflar sebebiyle kendisini büyük görme eğilimine girebilir ki buna” tekebbür” denilir. O, bu olumsuz hâlin ise güzel huylar olarak nitelendirdiği cennetin kapılarının önündeki set olacağını belirtir. Ona göre tevazunun sınırlarını esnetmeden

²⁷² Fâtır 35/10.

²⁷³ Mukâtil b. Süleymân, *el-Vücûh ve’n-nezâir fî l-Kur’âni l-Azîm*, 101; İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye fî ġarîbi l-hadîs ve l-eser* (Beyrût: el-Mektebtü’l-İlmiyye, 2009), 3/228.

²⁷⁴ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü l-‘Ayn*, “İzz”, 1/76.

²⁷⁵ Râġib el-İsfehânî, *el-Müfredât fî ġarîbi l Kur’ân*, “Azz”, 564.

²⁷⁶ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü l-muhît*, “Azz”, 517.

²⁷⁷ İbn Manzûr, *Lisânü l-‘Arab*, “Azz”, 5/1375.

²⁷⁸ İbn Manzûr, *Lisânü l-‘Arab*, “Azz”, 5/374.

geliştirilecek hoşgörü ve sevgi ortamı kıskançlık, öfke, intikam gibi duyguların önüne geçecektir.²⁷⁹ Bu minvalde Firavun'u anımsatan kibir benzeri duygulara düşmeden önce nefsi ona bulaşacak fikir ve davranışlardan uzak tutmaya çalışmalıdır.

Kur'ân'da izzet kavramı, Allah, peygamber ve inkârcılar ekseninde farklı anlamlar ve bağlamlarda ele alınır. Âyetlerin ortak teması, gerçek izzetin kaynağının Allah olduğunu ve O'ndan başkasına asla izzet atfedilemeyeceğidir. Peygamberler ve müminler de Allah'a iman ve itaatleri sayesinde izzet sahibi olurlar. İnkârcılar ise kibirli ve gururlu tavırlarına rağmen, gerçekte zillet içindedirler ve ahirette de Allah'ın gazabına ve azabına maruz kalacaklardır. Kur'ân-ı Kerim'de izzet kelimesi 11 defa, aynı kökten türeyen fiiller ve isimler ise toplam 110 defa geçmektedir. İzzetin tümüyle Yüce Allah'a ait olduğunu bildiren ifadeler geçtiği gibi²⁸⁰ Sâffât ve Sâd sûrelerinde "izzet sahibi Rabb" ve "yüceliğine andolsun ki" mânalarında Rabbi'l-izzeti ve febi izzetike şeklinde Allah lafzâ-i celâline muzâf olarak da gelir.²⁸¹ İlgili diğer âyetlerde lafzen Allah Teâlâ'nın şan ve şerefi dilediğine vermesi,²⁸² hor ve hâkir olmanın zıddı, eşi benzeri olmayan bir kuvvete sahip, her türlü koşulda mutlak zaferin sahibi anlamındaki "Azîz" esmâsı,²⁸³ Kur'ân'ın yüceliği,²⁸⁴ Hz. Yûsuf'un kıssasındaki melike has unvan olarak kullanılması²⁸⁵ biçiminde gelmiştir.²⁸⁶ *Mefâtîhu'l-gayb*'te Mâide sûresi 54. âyetinin tefsirinde Müslümanların tevazu ve hilmi, inanç birliği yaptığı insanlar arasında göstermeleri gerekirken kâfirlere karşı başı dik ve onurlu bir tutum sergilemelerinin lüzumu yer almaktadır.²⁸⁷ Bu tavırların yerleri değiştiği takdirde Müslümanların ayrıca bir zillete düşeceği âşikârdır.

Elmalılı, alçaklık ve zilletten kurtulup onurlu, haysiyetli, kuvvetli olmak isteyen kişinin, izzetin dünyada ve ahirette tümüyle Allah'a ait olduğunu unutmaması gerektiğini belirtmiştir. İzzeti arzulayan insan Allah'ın haricindekilere tapmakla kendini rezil etmemeli, hepsinden vazgeçip O'na yükselmelidir.²⁸⁸

---

²⁷⁹ Gazzâlî, *İhyâü 'ulûmi'd-dîn*, 3/344-345.

²⁸⁰ Nisâ 4/139; Yûnus 10/65.

²⁸¹ Sâffât 37/180; Sâd 38/82.

²⁸² Âl-i İmrân 3/26.

²⁸³ Bakara 2/209; Tevbe 9/71.

²⁸⁴ Fussilet 41/41.

²⁸⁵ Yûsuf 12/51.

²⁸⁶ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *El Mu'cemü'l Müfehres,"Azz"*, 459-461.

²⁸⁷ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 12/377.

²⁸⁸ Yazır, *Hak Din Kur'ân Dili*, 4/632.

Hâli hazırda İslâm dünyasının uğraşmak durumunda olduğu meselelerden biri de izzet-zillet ikileminin aşılmasındaki sıkıntılardır. Bazen Müslümanların özeleştirisi ve birbirlerine karşı eleştiride aşırıya kaçarken; inkârcılara karşı ise sınırı aşan bir öfke yahut zillete varacak derecede hoşgörü iklimine girmeleri Müslümanların enerjisini tüketen faydasız tartışmalara sebep olmaktadır. Âyet ve hadislerin verdiği mesajların doğru anlaşılmasıyla inananların bu gereksiz tartışma ve suçlamalardan kurtulmaları mümkündür. İzzetin gerçek aidiyetinin Allah'ın olduğu unutulduğunda merkez anlamda ister istemez kayma olacaktır.

2.5.6. Gayb/غيب

“وَاللَّهُ غَيْبُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْيَهُ يُرْجَعُ الْأُمُورُ كُلُّهُ فَاَعْبُدْهُ وَتَوَكَّلْ عَلَيْهِ وَمَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ” Göklerin ve yerin gaybı Allah Teâlâ'ya aittir. Bütün işler O'na döndürülür. Öyleyse O'na kulluk et, O'na güven. Rabbin, yaptıklarınızdan habersiz değildir.”²⁸⁹

Özellikle kelimelerinde geniş bir yer tutan gayb, lügatte “soyut varlık, gizlenmiş olan şey” anlamında isim ve sıfat; “aşikâr olmamak, gizlenmek, uzaklaşmak” anlamında mastar olarak kullanılır. Araplar tohumun toprağa gizlenmesi, güneşin batması gibi cümleler kurarken bu kelimeyi yüklem yaparlar.²⁹⁰ Kocasıyla beraber bulunmayan kadın için “mugîbe”, büyük alana yayılmış tabanı görülmeyen ormana “ğâbe”, hâlihazırda olmayan bir kişi hakkında yapılan konuşmaya “gyibet” denmesinden, bu sözcüğün aslında var olup görülmeyen varlıklar için kullanıldığını anlıyoruz. İslâm bilginlerinden el-Bâcî (ö. 474/1081) gaybe, ma‘dum anlamını yüklemiştir.²⁹¹ Ancak bir şeyi bizim görmememizle onun yokluğunun aynı şey olmadığından hareketle, bunun vahyi bilgiyle uyuşmadığını söylenebilir.

Gayb kelimesi Kur‘ân’da 60 defa geçmektedir. 49 defa gayb olarak geçerken, bunlardan biri “gyibet etmek” mânasından türemiş fiil, biri gâibe, üçü gâibîn şeklinde sıfat, ikisi gayâbe (bir şeyin dibi) şeklinde isimdir. Dört yerde de cemi olarak guyûb tarzında yer alır.²⁹² Buna göre gayb bilgisinin Allah Teâlâ’nın indinde olduğu²⁹³ bazen dilediği kulunu bunun hakkında bilgilendirdiği²⁹⁴ geçmektedir. Sadece En‘âm sûresinde geçen “mefâtihu’l-gayb”/gaybın

²⁸⁹ Hûd 11/123.

²⁹⁰ Râğib el-İsfehânî, *el-Müfredât fî ġarîbi’l Kur‘ân*, “Ġyb”, 616.

²⁹¹ Kadî Ebü’l-Velîd Süleyman b. Halef b. Sa‘îd b. Vâris el-Bâcî, *el-Müntekâ* (Mısır: Matbaatu Saadet, 1914), 1/334.

²⁹² Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *El Mu‘cemü’l Müfehres*, “Gyb”507.

²⁹³ Yûnus 10/20; Hûd 11/123; Nahl 16/77.

²⁹⁴ Âl-i İmrân 3/179; Cin 72/26-27.

bilgisi²⁹⁵ ile Lokman sûresindeki “mugayyebâtı hamse”²⁹⁶ yalnızca Allah’ın bildiği beş unsurun geçtiği âyetle irtibatlandırılır. Mustafa Öztürk, gayb lafzının Mekkî sûrelerde genellikle vahiy ve peygamberliğe dair müşriklerin hoş olmayan ithamlarını yalanlamak amacıyla kullanıldığını belirtmiştir.²⁹⁷

İslâmî bir terim olarak gayb, “naklî bilgiler olmadan doğru ve tutarlı bir bilginin olamayacağı alan”²⁹⁸ şeklinde ifade edilebilir. İbn Dureyd gayb için kişiden gizli olan her şey ifadesini kullanmıştır. “Onu yeryüzünde görülmeyen, yani onun güven verdiği şeyde ara” ibaresindeki gibi görünmeyen, bilinmeyen anlamını taşımaktadır.²⁹⁹

Gayb, gayb-i izâfî ve gayb-i mutlak olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Gayb-i izâfî, kanıtlarıyla sezilebilen ya da bilinebilen gayb iken gayb-i mutlak Allah’tan başkasının bilmesinin mümkün olmadığı gaybdır. İzâfî olan gayb duyularımızla ya da peygamberlerin aktardıklarıyla bilinebilir. Mutlak gaybın bilgisi ise sadece Allah’a aittir. İns, cin, melek sınıfından hiç kimse bu sırra vâkıf değildir.³⁰⁰

Pozitif bilimlerden sosyal ve dinî bilimlere kadar geniş anlam sahası bulunan bu kavrama çeşitli ilimlerin yüklediği terim anlamlarına kısaca değinmek uygun olacaktır.

2.5.6.1. Kelam ilminde gayb

Mâturîdî (ö. 333/944) gaybı, iç durumunun peygamberlerden gelen rivâyetlerle bilinip akıl ve duyularla bilmenin değil kavramanın olabileceği varlığın çevrelediği bilgi olarak tanımlamıştır.³⁰¹ Kelam bilginleri açısından ilhamî bilgi, epistemolojik bilgi değeri taşımadığından; onlar, mutasavvıflar gibi ilhamı bilgi kaynağı olarak görmemektedirler. Onlara göre Allah (c.c.) dışındaki dışındaki mevcudat aynı nitelikteki gerçekliklerdir. Ehl-i Sünnet ekolü içindeki “Sûfiyye” grubu, gaybı ve ona ait öğeleri, sâlih kulların ilham aracılığıyla

²⁹⁵ En‘âm 6/59,

²⁹⁶ Lokmân, 31/34

²⁹⁷ Mustafa Öztürk, *İlâhî Hitâbın Tefsiri*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 1/ 385.

²⁹⁸ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-muhît*, “Ğyb”, 1/112.

²⁹⁹ İbn Dureyd el-Ezdî, *Cemheretü’l-Lüğa*, “Gayb”, 1/371.

³⁰⁰ Necati Kara, “Kur’ân’da Ğayb”, *Yüzüncü yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (1994), 60-62.

³⁰¹ Muhammed b. Muhammed Mâturîdî, *Te’vilât-ü Ehli’s-Sünne*, thk. Ahmed Vanhoğlu (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2007), 16/186.

edinebileceklerini savunmuşlardır. Bu has kullardan bazıları için Allah’la olan özel dostluklarının gizliliğine işaret için “ricâlü'l-gayb” mefhûmu kullanılmıştır.³⁰²

2.5.6.2. İslâm felsefesinde gayb

İslâm filozofları, gaybla ilgili iddialarını, faal akıl ile insanî aklın iletişim kurduğuna dair anlayış üzerine temellendirmişlerdir. Onlar, bu bağlamda, gaybî kavramları nakle bağlı kalmaksızın akılla açıklayarak, zihinlerinde metafizik adını verdikleri duyuları aşan bir varlık alanı oluşturdular. Bu tanım akılla tam olarak açıklanamayan şeyleri felsefecilerin teolojik kavram dizinlerini yerleştirmelerine yardımcı olmuştur. Bu bakışa yöneltlen en ağır eleştiriler ise onların gaybı tamamen aklî bir varlık alanı gördüklerinden dolayı cismani haşrı inkâr etmeleri, Allah Teâlâ’nın cüz’îyyatı vâkıf olmadığı ve âlemin kadim olduğu gibi düşüncelerine yöneliktir.

Görüldüğü üzere İslâmî literatürde gayb konusunda genel olarak kelamcıların akıl ve nakille birleştirip algıladıkları, sûfilerin ilham ve keşfe atıfta bulundukları, filozofların da fizik ötesi âlemi rasyonelleştirme çabaları olmak üzere başlıca üç eğilim bulunmaktadır.

2.5.6.3. Pozitif bilimlerde gayb

Temeli gözlem ve deneye dayanan pozitivist felsefede ve pozitif bilimlerde hâkim olan görüş; gayb ve ona imanın, somut karşılığı olmadığı için, dogma görüp reddedilmesidir.³⁰³ Tabiat kanunlarıyla açıklanamayan gaybî âleme deneysel yöntemle, somut bir izah getirmeye çalışan “parapsikoloji” günümüzde bir bilim dalı olarak kabul edilse de dayandığı teoriler sebebiyle ayrıca tartışma konusu olmuştur.³⁰⁴

İnsan yaratılış itibarıyla gizeme, görülmeyen şeylere karşı meraklıdır. Ancak bu doğal merak kontrol edilemediği durumlarda insan kendisini büyü, fal, astroloji, ruhçuluk gibi tehlikeli mecralarda bulabilir. İslâm dini ise bu ilgiyi akıl ve nakil dengesine oturtmuştur. İman esaslarından olan gayb, dine dair imtihanlardan biridir. Nitekim inançsız bir insan gaybı; dogma, ataların kültü şeklinde değerlendirip inkâr ederken; Müslümanlar hayatı sadece

³⁰² Ahmet Ögke, “Bir Tasavvuf Terimi Olarak Ricalü'l-Gayb -İbn Arabî’nin Görüşleri-”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, (2001), 162.

³⁰³ Nâdim Macit, “Teolojik Dilin İmkânı Üzerine”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2002), 32.

³⁰⁴ Şahin Efil, “Parapsikolojik Fenomenler Üstüne Bilimsel ve Felsefî Bir Soruşturma”, *Marife* 4/1 (2004), 157-169.

görülebilen, işitilebilen, dokunulabilen somut olgulardan ibaret saymadığı gibi gayba imanı ve ona ait amelleri cennete götürecektir bir yol olarak görmektedirler.

2.5.7. Mekk/مكر

“وَقَدْ مَكَرَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَلِلَّهِ الْمَكْرُ جَمِيعًا يَعْلَمُ مَا تَكْسِبُ كُلُّ نَفْسٍ وَسَيَعْلَمُ الْكُفَّارُ لِمَنْ عُقْبَى الدَّارِ” Onlardan öncekiler de tuzak kurmuşlardı. Bütün tuzaklar Allah Teâlâ'ya aittir. O, her nefsin kazandığını bilir. İnkâr edenler de dünya yurdunun sonunun kime ait olduğunu bileceklerdir.³⁰⁵

Mekk, sözlükte isim olarak “tuzak, hile, kurnazlık, aldatma”; mastar olarak da “bir başkasını aldatmayla hedefinden şaşırtma, hainlikte bulunma” anlamlarında kullanılmaktadır. Yine mekk; şiddetine göre karşılığında ayıplanma ya da ta‘zir cezası gerektiren sû-i amellerdendir. İbn Mükrim, kavram için gizlice yapılan hile tanımını yaparak savaşta hilenin helal olduğunu söylemiştir.³⁰⁶ Felsefî olarak aldatma, bir çocuğun şeker ile kandırılması ile sulh yapan devletlerinden birinin anlaşma şartlarına uymaması aynı haritada yer alırken; tasavvufta ise günahkârların aşamalı olarak felâkete giderken nimetlendirilmesi şeklinde ifade edilmiştir.³⁰⁷ Hukukî terim olarak da mekk, kişiyi arzu edilen şekilde yanıltarak veya farklı bir düşünceye sevk ederek manipüle etmek sûretiyle istenilen neticeye ulaşmayı ifade eder.³⁰⁸ Araplar’ın benzer biçimde hileyi, beşerî münasebetlerde karşıdaki kişiyi yanıltma, ziyana uğratma anlamında keyd, hadîa, mekk, hud‘a, tağrîr, gaşş, tedlîs sözcüklerini kullandıkları görülür. Mekk-i ilahî ise Allah Teâlâ’nın tuzak kuranların planlarını kendilerine döndürmesi, kötü niyetlerini bozması ve bunlara karşılık onları cezalandırması şeklinde açıklanmıştır.³⁰⁹

Mekk, kavramı türevleri ile beraber toplam 34 sefer Kur’ân’da yer almaktadır. Yedi âyette ise Allah’a nisbet edilmiştir. Bu âyetlerde Allah’ın, planları ve hileleri en mükemmel şekilde yapan ve her türlü hileyi boşa çıkaran yüce bir varlık olduğu vurgulanmaktadır.³¹⁰ yakın anlamlı olan kelimeler keyd ve hud‘adır. En‘âm sûresinde olduğu gibi bazı âyetlerde kâfirlerin resûllere ve inançlı insanlara karşı kendilerinden öncekilere benzer şekilde tuzaklar kurdukları fakat bu niyetlerinin Allah Teâlâ’nın yardımıyla kendilerine döndükleri ifade edilmiştir.³¹¹ Buna örnek

³⁰⁵ Ra‘d 13/42.

³⁰⁶ Muhammed b. Mukrim, *Lisân ‘ül Arab*, “Mekk”, 5/183.

³⁰⁷ Karagöz vd., *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, “Mekk”, 419.

³⁰⁸ Saffet Köse, “Hile”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/28.

³⁰⁹ Karagöz vd., *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, “Mekk”, 419.

³¹⁰ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *El Mu‘cemü’l Müfehres*, “Mkr”, 671

³¹¹ En‘âm 6/123-124; Nahl 16/26,45; Fâtır 35/10, 42-43; Mü‘min 40/45.

olarak Semûd ve Benî İsrâil kavimlerinin kendi peygamberlerine, inkârcıların da Hz. Peygamber'e karşı kurdukları tuzaklar zikredilebilir.³¹² Cenâb-ı Hakk'a izafe edilen mekr kavramı, hile ve aldatma anlamında değil, plan yapmak ve tedbir almak şeklinde yorumlanmalıdır. Bu tevil, Allah Teâlâ'nın sıfatlarına uygun ve hikmetli bir yaklaşımdır.

Zemahşerî, tüm tuzakların Allah'ın olması sebebiyle inkarcıların kurdukları tuzakların O'nunkilerin yanında hiç olduğunu çünkü Allah'ın onların yaptıklarından haberdar olduğunu ve bunun karşılığını hazırladığını söylemiştir. Bundan dolayı kendileri hakkında planlananlardan habersiz bir şekilde hiç beklemedikleri bir anda bu akıbetle karşılaşacaklardır.³¹³

Çağdaş dünyada mekrin alanı ekonomiden gündelik hayata kadar geniş bir yelpazeye sahiptir. Hatta İslâmî ilimlerin de oryantalizm-modernizm aracılığıyla bundan payına düşeni aldığı söylenebilir. Müsteşrikler tefsir, fıkıh ve özellikle hadis terminolojisinde kullanılan bazı terimleri fikirlerinde referans olarak kullanıp bu ilim dalları hakkında şaibeler üretmişler, bununla birlikte onların yetiştirdikleri bazı Müslüman akademisyenler de bu çarpık zihin dünyalarını Müslüman camiaya taşıma gayretine girmişlerdir. İslâm dünyasında modernizm Batı'ya karşı Mısır ve Hindistan da bir grup Müslüman düşünürün aklı merkeze alarak teoloji ve tefsiri yeniden yorumlamasıyla başlamış bu yolla zaten içtihad kültürüne sahip bir medeniyete köklü reform anlayışını eklemlemişlerdir. Bununla birlikte her türlü fikrî hilelere karşı tümüyle red yerine sağduyulu bir şekilde kritik edip değerlendirmek daha yerinde bir davranıştır. Hayatta karşılaşılan tüm hilelerde ise bütün planların üstündeki mekr-i ilahî ruh dünyasından ayrı tutulmamalıdır.

2.5.8. el-Esmâü'l-Hüsnâ/الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى

“وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ فَادْعُوهُ بِهَا وَذَرُوا الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي أَسْمَائِهِ سَيُجْزَوْنَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ” En güzel isimler Allah Teâlâ'nındır; bu güzel isimlerle O'na dua edin, O'nun isimleri hakkında doğru inançtan sapanları kendi başlarına bırakın. Onlar yaptıklarının cezasını çekecekler!³¹⁴

Allah Teâlâ'nın isimlerini ifade için kullanılan “el-esmâü'l-hüsnâ” tamlaması, sözlükte en güzel isimler olarak ifade edilip ismin çoğulu olan “esmâ” ile en güzel manasına gelen “hüsnâ” kelimelerinden oluşmuştur.³¹⁵ Bu terkinin Yüce Allah'a izâfe edilmesinin sebepleri arasında,

³¹² Enfâl 8/30.

³¹³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/535

³¹⁴ A'râf 7/ 180.

³¹⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “Hsn”, 13/115.

yaratılanlarda hürmet duygusunu oluşturmaları, kendisi hakkında bilgi sahibi olduğumuz en kıymetli zâtın Allah olmasından dolayı isimleri aracılığıyla bu bilgiye doğru ve tutarlı biçimde sahip olanların da ilimleri nispetinde onurlanması, bu sıfatların insanların ruh dünyalarına sekînet verip, merhamet kazandırması, yapılan münacaatlarda kabulüne açılan kapı olması gibi unsurlar sayılabilir.³¹⁶ Bir insanı, varlığı veya nesneyi tanımanın başlangıç ve en önemli noktası, onun ismi ve sıfatları olmasından yola çıkınca, bu kavramın ehemmiyeti daha sağlam idrak edilir.

Sıtkı Güllü, kavram hakkında yapmış olduğu çalışmada, Kur'ân'da Allah lafzıyla alakalı yüz kırk ismi saptayarak bunları filolojik manalarına göre sınıflandırmıştır. İlk maddedeki isim-sıfatlar ikili, üçlü, dördü, sekizli halde geçmekte olup bunların da bir kısmı izafet bir kısmı tek şekilde yer alır.³¹⁷ İkinci gruptakiler ise geçişken anlamlar ifade edebildiğinden kendi içinde tanzim edilmiştir. İsim-sıfatlar bağlam eksenli değerlendirildiğinden manalar da ona göre biçimlenir. Buna göre bazı bölümlerde Allah Teâlâ ve onun yüce isimleri (uyumayan, yorulmayan, öldüren-diriltten, her zaman diri olan, istediğine hükmeden vs.),³¹⁸ bazılarında ehad, vâhid gibi tevhid merkezli ifadeler,³¹⁹ diğerlerinde ise ululuğunu ve zâtını gösteren (el-Kuddûs, Sübhân, Ebkâ, Tebârike, el-Mecîd, el-Aliyy vs.) isimler yer almıştır.³²⁰ Rab isminde olduğu gibi bir isim siyâk ve sibâkına göre geldiği yerlerde anlam çeşitliliğine de uğrayabilir. Örneğin Rab, “Rabbi'l-‘âlemin” Fâtiha sûresinde terbiye eden manasını taşıırken, Mutaaffîfîn sûresinde sahiplik anlamında tabir edilmiştir.³²¹

Tefsir haricinde edebiyatta da sıkça geçen “en yüce isimler” hakkında, Lâmi Çelebi'ye atfedilen 99 ismin şerh edildiği bir eser bulunmaktadır. Söz konusu çalışmanın başlangıcı bu sıfatların önemine binaen şöyledir:

Her ne ise murâdın ey gâfil, Dilde esmâdan olmagıl gâfil

Bulasın mâlike göre ismi, Bilesin tâ nedir anın resmi.

Dile vird eyle ol murâd için, Bâ-safâ yâhud adl-i dâd için

³¹⁶ Bekir Topaloğlu, “el-Esmâ-i Hüsnâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 11/404-418.

³¹⁷ Secde 32/ 6; Haşr 59/24; Cum'a 62/1, Haşr 59/23.

³¹⁸ Bakara 2/255; Kâf, 50/15; el-Kasas, 28/8; Burûc, 85/16.

³¹⁹ İhlâs 112/1, Bakara 2/133.

³²⁰ İsrâ 17/1, Tâ-Hâ 20/73; Haşr 59/23; Bakara 2/255; A'râf 7/54; Bürûc 85/15.

³²¹ Sıtkı Güllü, “Kur'ân-ı Kerîm'deki Esmâ-i Hüsnâ ve Grupları”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2007), 124-140.

Buna her kim ki şekk ide zâhir, Kalbi imanla değil tâhir.³²²

İnsan, ömrünün her safhasını aynı renkte yaşamayan ve diğer yaratılmışlardan ayrıcalıklı olarak da bunun farkında olan varlıktır. Hâlet-i ruhiyesine veya içinde bulunduğu duruma göre hayatına yön veren süreç esmâ-i hüsnâdan izler taşır ve kişi bu şuurla yaşadığı dönemi ilgili esmâyla özdeşleştirerek Allah'ı anar. Savaşta Fettâh, zenginlikte Şekûr, ilim meclisinde Alîm, hastalıkta Şâfi ve bunun gibi pek çok örneğiyle inananlar esmânın gerçek sahibini hem zihnen hem dille zikrederler.

2.5.9. Mülk/ملك

“خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْهَا رَوْجَهَا وَأَنْزَلَ لَكُمْ مِنَ الْأَنْعَامِ ثَمَانِيَةَ أَزْوَاجٍ يَخْلُقُكُمْ فِي بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ خَلْقًا مِنْ بَعْدِ خَلْقٍ” O sizi bir tek nefisten yaratmış, sonra ondan eşini var etmiştir. Hayvanlardan da sizin için sekiz eş lütfetmiştir. O, sizi annelerinizin karnında üç karanlık içinde türlü yaratılış safhalarından geçirerek yaratmaktadır. İşte bu yaratıcı, rabbiniz Allah'tır. Hükümrânlık O'nundur; O'ndan başka tanrı yoktur. Buna rağmen nasıl olup da hakikatten uzaklaşılabiliyorsunuz?³²³

Mülk, Kur'ân'da Allah Teâlâ'ya nispet edilmiş olup O'nun tüm kâinat üzerindeki hükümrânlığını ifade eder. Bu kavramı ilk bölümde etimolojik olarak ve türevleriyle ele alındığı için burada mülkün tefsiriyle alakalı Risâle-i Nûr'dan bir bölümü alıntılarla yetinilecektir.

(lehül mülkü) Yani, mülk umumen O'nundur. Sen hem O'nun mülküsün hem memlûküsün hem mülkünde çalışıyorsun. Şu kelime, şöyle şifalı bir müjde veriyor ve diyor:

Ey insan! Sen kendini, kendine mâlik sayma. Çünkü sen kendini idare edemezsin. O yük ağırdır; kendi başına muhafaza edemezsin, belâlardan sakınıp levâzımâtını yerine getiremezsin. Öyle ise beyhude ızdıraba düşüp azap çekme. Mülk başkasındır. O Mâlik hem Kadîr'dir, hem Rahîm'dir. Kudretine istinad et; rahmedini ittihâm etme. Kederi bırak, keyfini çek. Zahmedi at, safâyı bul. Hem der ki: Mânen sevdiğin ve alâkadar olduğun ve perişanîyetinden müteessir olduğun ve ıslah edemediğin şu kâinat, bir Kadîr-i Rahîmin mülküdür. Mülkü sahibine teslim et. Ona bırak. Cefâsını değil, safâsını çek. O hem Hakîm'dir hem Rahîm'dir. Mülkünde istediği gibi tasarruf eder, çevirir. Dehşet aldığın zaman, İbrahim Hakkı gibi “Mevlâ görelim neyler/Neylerse güzel eyler” de. Pencerelerden seyret, içlerine girme.(Bediüzzaman Said Nursi, *Risale-i Nur Külliyyatı/Mektûbat/Yirminci Mektup/Birinci Makam*, (İstanbul: Envar Neşriyat,1986) 224-225.

Tefsirlerde kendine geniş yer bulan “mülk” kavramı için müstakil risâleler de yazılmıştır. Tâhir b. Ahmed en-Neccâr (ö. 575/1179)'ın el-Yâkût fî tesbîhi'l-mülk ve'l-melekût, Nûruddîn et-

³²² Numan Külekçi, *Mesnevi Edebiyatı Antolojisi* (Erzurum: Aktif Yayınları, 1999), 1/27.

³²³ Zümer 39/6.

Tebrîzî'nin Risâletü'd-devâ'ir fi'l-mülki ve'l-melekût, Akkoyunlu Ahmedî'nin (ö. 884/1480'den sonra) Risâle fi'l-mülki ve'l-melekût, Ebû İshak el-Meymûnî'nin Keşfü'l-gıta' 'an tefsîri kavlihî Te'âlâ: Lillâhi mülkü's-semâvâti ve'l-arz adlı eserleri, bunlardan bazılarıdır.

2.5.10. Kuvvet/قوة

وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَتَّخِذُ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَنْدَادًا يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللَّهِ وَالَّذِينَ آمَنُوا أَشَدُّ حُبًّا لِلَّهِ وَلَوْ يَرَى الَّذِينَ ظَلَمُوا إِذْ يَرَوْنَ الْعَذَابَ “
İnsanlardan kimileri vardır ki Allah'tan başka bazı varlıkları Allah Teâlâ'ya denk tanrılar tutar da bunları Allah'ı sever gibi severler. İman edenler ise en çok Allah'ı severler. Keşke zalîmler -azapla yüz yüze geldiklerinde anlayacakları gibi- şimdi de bütün kuvvetin Allah Teâlâ'ya ait olduğunu ve Allah Teâlâ'nın azabının çok şiddetli olduğunu anlasalardı!³²⁴

Kuvvet sözcüğü ق-و-ی kökünden türemiş olup dayanıklı, sağlam, güçlü anlamındadır.³²⁵ Bir şeye gücün yetmesi, hâkim olma anlamlarında kullanıldığı gibi kabiliyet, potansiyel ve meleke için de kullanılır. Arapça'da ağaç olma potansiyeline istinaden hurma çekirdeği için “النوى بالقوة” denilmiştir. Filozofların çoğunluğu ise kuvveti daha çok yetenek anlamında kullanmışlardır. Onlara göre bu kavram, bir şeyi bildiği halde ona yönelmeyen kişide bulunan güç ve bir işi bilmediği halde kendisinde bi'l-kuvve bulunan güç olmak üzere iki türdür.³²⁶ Tasavvufta, Cenâb-ı Hakk'ın yardımına nail olmuş, O'nun dostlarına has kuvve-i kudsiye tabiri kullanılmaktadır.³²⁷ Kuvvetle yakın anlamda kullanılan kudret kelimesi ile alakalı olarak; kudretin iradîliğinin yanı sıra kudrette mutlak güç ve dış faktörlerden etkilenmeden istediğini yapabilme anlamının söz konusu olmasıdır. Kuvvette böyle bir sınırlama bulunmamasından dolayı kuvvetin kudretten daha geniş alan ihtiva ettiği öne sürülmüştür.³²⁸ Bunun dışında müfessirlerden kuvvete ilahî kudret mânasını da verenler de bulunmaktadır.³²⁹

Kuvvet, Kur'ân'da üç âyette Cenâb-ı Hak, 33 yerde insan ve topluma izafe edilmek üzere toplam 36 yerde geçmektedir. Bu sözcük, on bir âyette sıfât-ı müşebbehe olarak kavî; bir yerde

³²⁴ Bakara 2/615.

³²⁵ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, "Kvy", 5/236.

³²⁶ Râğib el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ġarîbi'l Kur'ân*, "Kvy", 694.

³²⁷ Yeğîn, *İslâmî-İlmî-Edebî-Felsefî Yeni Lûgat*, "Kuvve", 346.

³²⁸ Kasım Turhan, "Kuvvet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/504.

³²⁹ Muhammed b. Ahmed Kurtubî, *el-Câmî' li ahkâmî'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berduni, İbrahim Atfîş (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Misriyye, 1964), 10/406.

de cem'î kuvâ şeklinde yer alıp³³⁰; güçle ele geçirmek,³³¹ gayret ve istikamet,³³² sayı bakımından üstünlük,³³³ namağlup ve izzet sahibi olmak,³³⁴ fizikî ve rûhî güç,³³⁵ ilahî otorite³³⁶ anlamlarında kullanılmıştır.³³⁷

Literatürde “havkale” olarak isimlendirilen “لا حول ولا قوة إلا بالله” lâ havle ve lâ kuvvete illâ billâh tabiri hem hadis hem dua metinlerinde yer almaktadır. İbare, Kur’ân’da kâinattaki her şeyin sahibi ve bütün kuvvetin ana merciinin Allah olduğunu kabullenmeyen ve kendi cüz’î gücüne itimat eden gâfil kişiye karşı, zahirde aciz olan Müslüman bir insanın ikaz niteliğindeki “mâşâallah, lâ kuvvete illâ billâh” seslenişinde yer almıştır.³³⁸ Yine kaynaklarda; Ebû Mûsâ’dan rivâyetle: Resûlullah (s.a.v.) bana hitâben: “Cennet hazinelerinden bir hazineyi sana söyleyeyim mi?” buyurdu. Ben de: Evet, Yâ Resûlallah, söyle, dedim. Şöyle buyurdu: “La havle velâ kuvvete illâ billâh.” hadisi yer almaktadır.³³⁹ Bu ifadeden Yüce Allah’ın, insanı istediği şeye yakınlaştırdığı gibi arzu etmediği kötülükten de uzaklaştıran manasında hakikî kuvvet sahibi olduğu anlaşılmaktadır.

Bilgi ve gayret her zaman ve zeminde birbirini tamamlayan potansiyel ve mevcut güç olmuşlardır. Modern dönemde Müslümanların cennet ve ibadet algısındaki eksiklikler sebebiyle bu iki olgu göz ardı edilmiş ve bunu neticesinde Müslüman coğrafyalar hem Batı hem kendi içlerindeki hegemonyalar tarafından suistimal edilip emperyalizmin mağduru haline gelmişlerdir. İslâmî düşünceye göre cennete sadece müminlerin girecek olması, inananların karşısına bir hedef olarak konulmuşken bazı müslümanlar zamanla bu ideali mutlak müjde şeklinde değerlendirip sadece kendilerinin cennetlik olduğunu düşünerek gevşeklik göstermiş, her türlü günah ve tembellikleri için vicdanlarını ve zihinlerini bu şekilde rahatlatma yoluna gitmişlerdir. Klasik ilimlerde yer alan “ibnü’l-vakt” tabiri Müslüman için çağın koşullarına uygun sağlam atlarını³⁴⁰ hazırlayarak bulunduğu ortamda fitne kalmayınca kadar mücadele

³³⁰ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *El Mu ‘cemü’l Müfehres*, “Kvy”, 587-588.

³³¹ Mü’min 40/21; Muhammed 47/13.

³³² A’râf 7/171; Meryem 19/12.

³³³ Hûd 11/52; Kehf 18/95.

³³⁴ Kasas 28/76; Mü’min 40/22, Şûrâ 42/19.

³³⁵ Fussilet 41/15; Meryem 19/12.

³³⁶ Ahzâb 33/25.

³³⁷ Mukâtil b. Süleyman, *el-Vücûh ve’n-nezâir*, 104-105.

³³⁸ Kehf 18/39.

³³⁹ Buhârî, “De’avât”, 50; Müslim, “Zikir”, 44-46.

³⁴⁰ Enfâl 8/60.

etmesi için referans olmalıdır. Bu sayede arzu edilen asıl cennete ağaç olması için önden hurma fidanları dikilebilir. Ayrıca ibadet sadece bin rekâtlık namazlara, üç aylar oruçlarına, nisap miktarı verilen zekâtlara hasredilmemelidir. Elbette çok önemli olan bu ibadetler ancak diğer sorumluluklar yerine getirildiğinde tamamlanır. Haksızlık karşısında susmamak, yapılan her işi sağlam yapmak, meslekî bilgilere gerektiği gibi sahip olup bunları en iyi şekil yapmak, çevre bilincine sahip olmak da diğer konular kadar önemli ve farzdır. Bunlara dikkat edilmeyip kader bahane edildiğinde afetler, savaşlar gibi esasen tedbir ve bilgi dâhilinde zararının boyutunu azaltacak musibetler büyüyerek insanlar için hem büyük acıların sebebi hem de terakkiye engel olurlar.

3. KUR'ÂN'DA ALLAH TEÂLÂ'NIN MÜLKÜNE NİSPET EDİLEN SOMUT VARLIKLAR

3.1. Mescidler/مَسَاجِدْ

“وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا” Şüphesiz mescidler, Allah Teâlâ'nındır. O hâlde, Allah ile birlikte hiç kimseye kulluk etmeyin.³⁴¹

3.1.1. Mescidin sözlük ve terim anlamı

Mescid; secde edilen yer anlamında kullanılan mekân ismidir. Mescid; secde edildikten sonra o amaçla inşa edilmiş olsun ya da olmasın, secde edilen yeri kapsayan bir isimdir. Yeryüzündeki mescid ise secdenin yapıldığı yerin kendisidir.³⁴² Cami ile benzer anlamda olup, secde edilen yer mânasında kullanılır ve çoğulu مَسَاجِدْ/ mesâciddir.³⁴³ Nitekim bir hadîs-i şerîfte bu anlamda: “Yeryüzü bana mescid ve tayyib kılındı. Ümmetinden biri namaza nerde yetişirse orda namazını kılsın.” buyrulmuştur.³⁴⁴ İslâm inancında secde, kulun Rabbine en yakın olduğu hal olarak kabul edilir. Bu manevi yakınlık, sadece bir ibadet şekli olmanın ötesinde, insanın Yaratıcı'yla olan derin bağını ve teslimiyetini temsil eder. Bu bağlamda, İslâmî ibadethanelerin “mescid” olarak adlandırılması, secdenin bu yüce anlamına atıfta bulunur. Secde, Kur'ân-ı Kerim'de Allah'a olan saygı ve teslimiyetin en somut ifadesi olarak nitelendirilir. Alak suresinin 19. Âyetinde “Secde et ve Rabbine yaklaş” emri, bu ibadetin önemini ve yüceliğini açıkça ortaya koymaktadır. Hz. Muhammed (s.a.v.) de bir hadisinde, “Kulun Rabbine en yakın olduğu hal secde halidir. İşte bu sebeple secdede çok dua etmeye bakın!”³⁴⁵ buyurarak secdenin manevî derinliğini vurgulamıştır.

İbadet niyetiyle imar edilen yapılar ilk zamanlarda mescid şeklinde isimlendirilirken daha sonraları cami olarak adlandırılmışlardır. Aslında bu kelime Cuma namazına has olmak üzere mescidü'l-câmi'/cemaati bir araya getiren mescid tamlamasının kısaltılmış biçimidir. Zira câmi, lügatte toplamak, birleştirmek, bir araya getirmek anlamlarındaki جمع/cem kökünden gelmektedir.³⁴⁶ Sonraki dönemlerde minberi bulunan ve Cuma namazı eda edilen

³⁴¹ Cin 72/18.

³⁴² Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l- 'Ayn*, “Secde”, 6/49.

³⁴³ Ahmed b. Muhammed b. Alî Ebü'l-Abbâs el-Hamevî, *el-Misbâhu 'l-münîr fî Ğarîbi 'ş-Şerhi 'l-Kebîr* (Beyrût: Mektebetü'l-İlmiyye, 2009), “Secde”, 1/267.

³⁴⁴ Buhârî, “Teyemmüm”, 1 (335), “Salât”, 56 (438).

³⁴⁵ Müslim, Salât 215 Ebû Dâvûd, Salât 148; Nesâî, Tatbîk 78.

³⁴⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l- 'Arab*, “Cem’”, 8/53.

ibadethanelere câmi, aynı durumda olmayan yerlere ise mescid denilmesi yaygınlaşmıştır. Nitekim İngilizce’de Cami için mosque, mescid için small mosque sözcükleri kullanılır.

Mescidler, Resûlullah’tan bu yana Müslümanların kibleye dönerek günlük beş vakit dışında Cuma ve bayram günleri kulluk niyetiyle Cenâb-ı Hakk’a iltica ettiği; onu birleyip yüce sıfatlarıyla övdüğü, ümmet bilincinin neşv-ü nemâ bulduğu; ilk dönemlerde içinde ilmî, siyasî, hukukî mevzuların değerlendirildiği; Kur’ân’da Yaratıcı tarafından medh edilen mekânlardır.³⁴⁷ Bu kadar mübarek ve önemli yerlere büyük bir hürmet atfedildiğinden Resûlullah tarafından, yol üstleri, kirli ve pis alanlar, hamamlar, ahırlar-ağıllar, mescid olarak kullanılmaktan men edilmiş yerlerdir.³⁴⁸

3.1.2. Mescidin Kur’ân’î tahlili

Mescid kelimesi Kur’ân’da temel olarak “Allah Teâlâ’ya kulluk edilen yer” anlamında olmak üzere kullanılmıştır. İlgili sûre ve âyetlerin mushaftaki sıralaması el-Bakara 2/114, 144, 149, 150, 187, 191, 196, 217; Mâide 5/2; A’râf 7/29, 31; Enfâl 8/34; Tevbe 9/7, 17, 18, 19, 28, 107, 108; İsrâ 17/1, 7; Kehf 18/21; Hac 22/25, 40; Fetih 48/25, 27; Cin 72/18 şeklindedir. Bu kelime, tekil-çoğul sîgâsıyla isim ve sıfat olarak 27 âyette yer almaktadır. Tekil kullanımı Mescidü’l-Harâm terkibi çevresinde yoğunlaşarak on beş âyette,³⁴⁹ bir âyette Mescidü’l Aksâ şeklinde özel isim olarak geçmekte,³⁵⁰ diğer yerlerde ise cins isim biçiminde kullanılmıştır. Çoğul olarak da مَسَاجِدَ/mesâcid şeklinde altı âyette geçer. Netice itibarıyla kelimenin farklı türevleriyle 92 âyette yer aldığını görmekteyiz.³⁵¹

Tûr Sûresi’nde Tûr’a, açık sahifeler üzerine yazılı kitaba, beyt-i ma’mûra, yükseltilmiş tavana, kaynayan denize andolsun ki Rabbinin azabı mutlaka gerçekleşecektir; ona engel olabilecek yoktur! âyetlerinde yer alan beytü’l-ma’mûr/güzelleştirilmiş ev tamlaması ibadet mahalli olarak mescidi anlamca karşılayan ifadelerden biridir. Burasının Kâbe olduğunu öne sürenlerin mevcudiyetindeki gibi³⁵² onun semadaki karşılığı olduğunu söyleyenler de olmuştur.³⁵³ Ayrıca kimi mutasavvıflar kavrama işârî mânalar yüklenmiştir. Buna göre bu mübarek evin zahiri

³⁴⁷ Fitne çıkarmak için yapılan Mescid-i Dırâr istisnadır.

³⁴⁸ İbn Mâce, “Mesâcid”.

³⁴⁹ Bakara 2/144, 149, 150, 191, 196, 217; Mâide 5/2; Enfâl 8/34; Tevbe 9/7, 19, 28; İsrâ 17/1; el Hac 22/25; Fetih 48/25, 27.

³⁵⁰ İsrâ 17/1.

³⁵¹ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *El Mu’cemü’l Müfehres*, “Scd”, 344-345.

³⁵² Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, 22/454.

³⁵³ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6/408.

tarafı; melâikenin göğün yedinci katında inşa ettiği ve adına “durah” denilen yapıya; bâtinî tarafı ise Allah Teâlâ’nın olgun Müslümanların gönlünde zuhur etmesine işaret etmektedir.³⁵⁴

Tevhide ve ihlasa dikkat çekmek açısından mescidlerin Yüce Allah’ın mülküne has kılınması,³⁵⁵ İslâm’ın en önemli ibadetlerinden olan namazın eda edildiği yer olan mescidlere kötülük yapanların en büyük zulumü işledikleri,³⁵⁶ Allah Teâlâ’nın mescidlerini tabiatıyla Ona inananlardan başkalarının imar edemeyeceği,³⁵⁷ kötü düşüncenin bir başka yansıması olan ikiyüzlülük, dolayısıyla fesat çıkarmak için yapılan sözde mescidler yerine Allah Teâlâ’ya hürmet duygusuyla inşa edilen mescidlerin tercih edilmesi gerekliliği,³⁵⁸ mescidlerin İslâm’da ne denli öneme sahip olduğunu gösterir.

3.1.3. Kur’ân’da bahsi geçen mescidler

3.1.3.1. Mescid-i Harâm

Daha önce söylendiği gibi Kur’ân’da Mescid-i Harâm tamlaması on beş yerde geçmektedir. İnsanlar için yeryüzünde inşa edilen ilk mabed³⁵⁹ ve diğer tüm mescidlerin kıblegâhı olması sebebiyle bu şekilde adlandırılmıştır. Burası için Kur’ân’da Kâbe,³⁶⁰ el-Beyt,³⁶¹ el-Beytü’l-Atîk,³⁶² el-Beytü’l-Harâm,³⁶³ el-Beytü’l-Muharrem³⁶⁴ tabirleri de yer almaktadır. Burası İslâm kültüründe el-Harem, el-Haremü’l-Mekkî, Harem-i Şerîf şeklinde de anılmaktadır. Mescid-i Harâm’ın alanı Kâ’be ve çevresini içine almakla beraber Mekke de harem olarak kabul edilmiştir. Kâ’be’nin Ruknü’l-yemânî, Ruknü’l-garbî, Ruknü’l-ırâkî ve bazı âlimlerce cennetten geldiği kabul edilen Hacer-i Esved’in bulunduğu Ruknü Hacer-i Esved, olmak üzere dört köşesi bulunmaktadır. Bunlar haricinde Hicr, Mültezem, Hatim, Makam-ı İbrâhim ve Zemzem Kuyusu bu mabede ait diğer unsurlardandır.

³⁵⁴ Abdurrahman Küçük, “Beytü’l-Ma’mûr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6/94, 95.

³⁵⁵ Cin 72/18,

³⁵⁶ Bakara 2/114.

³⁵⁷ Enfâl 8/34.

³⁵⁸ Tevbe 9/107-108.

³⁵⁹ Al-i İmrân 3/ 96

³⁶⁰ Mâide 5/95,97.

³⁶¹ Bakara 2/127.

³⁶² Hac 22/29-33.

³⁶³ Mâide 5/2.

³⁶⁴ İbrâhim 14/37.

İsmail Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725), Âl-i İmrân sûresi 96. âyeti tefsir ederken; Ka'be'nin Hz. Âdem'den 2000 sene evvel melekler tarafından inşa edildiğini, sonrasında Hz. Âdem'le beraber diğer insanlar tarafından ibadet mekânı olarak görülüp, Hz. Nuh Tûfanı'nda yıkıldığını, akabinde Hz. İbrahim ve Hz. İsmail tarafından onarıldığını rivâyet etmektedir.³⁶⁵ Kurtubî (ö. 671/1273) ise Bakara sûresi 127. âyetteki “Evin temellerini yükseltmeye başladılar” ifadesinden yola çıkarak, bu kutsal mekânın Hz. İbrahim'den önce inşa edildiği ve sonra yıkılıp kaybolduğunu; Hz. İbrâhim ve oğlu Hz. İsmâil'in burayı gün yüzüne çıkartıp yeniden onardıklarını belirtmiştir.³⁶⁶ Pek çok tabiat olayına tanıklık eden bu hürmetli mescid; Emevîler, Abbâsîler, Osmanlılar ve Suudlular tarafından onarılırken kısmî değişikliklere de uğramıştır.

Kur'ân'da Mescid-i Harâm'la alakalı, namaz esnasında kible olarak onun bulunduğu yöne yönelmek gerektiği,³⁶⁷ orada harbin men edildiği,³⁶⁸ inananlar için buranın yasaklanmasının haram aylardaki savaştan daha ileri seviyede bir kötülük olduğu ifade edilmekte,³⁶⁹ bu günahı işleyenlerin büyük bir cezaya çarptırılacakları³⁷⁰ gibi konular âyetlerde işlenmektedir.

Mescid-i Harâm'ın önemi âyetlerde olduğu gibi hadislerde de işlenmiştir. “Bir adamın kendi evinde edâ ettiği namaza bir namaz sevabı verilir. Oturduğu bölgenin sakinlerinin devam ettikleri camide eda edilen namaz için yirmi beş kat sevap verilir. Cuma namazının edâ edildiği camide kılınan namaza beş yüz kat sevap verilir. Mescid-i Aksa'da edâ edilen namaza elli bin kat sevap verilir. Benim Mescidimde kıldığım namaza da elli bin kat sevap verilir. Mescid-i Harâm'da edâ edilen namaza ise yüz bin kat sevap verilir” hadisinde bu mâbedin fazileti görülmektedir.³⁷¹

Hollandalı Şarkiyatçı Wensinck (ö. 1939), Kâbe'nin bir mâbedde bulunması gereken tüm özelliklere sahip olduğunu belirtir. Ona göre bu ev vesilesiyle şehrin taşlarla örülü çevresi kutsallaşmış, burada evrensel barış ve sükûnet husule gelerek samimiyetle yönelenler için huzur ve emin bir mekân meydana gelmiştir.³⁷² Derin mânalar içeren sembollerle iç içe geçmiş, geometrik şekiller içinde dengeyi sembolize eden küp şeklindeki Kâbe, Müslümanlar tarafından

³⁶⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/161.

³⁶⁶ Kurtubî, *el-Câmi'li ahkâmi'l-Kur'ân*, 2/120-121.

³⁶⁷ Bakara 2/144, 149, 150.

³⁶⁸ Bakara 2/191.

³⁶⁹ Bakara 2/217.

³⁷⁰ Hac 22/25.

³⁷¹ İbn Mâce, “İkâmetü's-Salâh”, 198.

³⁷² Arent Jan Wensinck, “Kâbe”, *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, ts.), 6/9-15.

insana hissettirdiği duygularla inanma vesilesi olarak görülmüş azametli bir yapıdır. Dolayısıyla sıradan evlere bile girmenin adabı olduğu düşünüldüğünde Beytullah’a saygının en üst düzeyde ifa edilmesi ve oradan dönüşün ruhtaki olumlu diğer dönüşümlerin sinyallerini vermesi arzu edilen bir durumdur.

3.1.3.2. Mescid-i Aksâ

Tüm semâvî dinlerde büyük öneme sahip Kudüs şehrinde bulunan, Müslümanların ilk kiblesi konumundaki Mescid-i Aksâ, Mescid-i Harâm’dan sonra yeryüzünde inşa edilmiş ikinci mâbed olup oraya olan uzaklığından dolayı “aksâ” ifadesi ile vasıflandırıldığı yönünde yorumlar yapılmıştır. Bu yapının diğer isimleri “İliyâ, Beytül-Makdis, Beyt-i Mukaddes”dir. Kaynaklarda burasının Mescid-i Harâm’ın kurulmasından kırk sene sonra Hz. İbrâhim’in ve küçük oğlu Hz. İshâk’ın inşa ettiği geçmektedir. Tahrip olup yıkılmasının akabinde Hz. Dâvûd tarafından yeri tespit edilmiş, oğlu Hz. Süleyman da mescidin temellerini yeniden yükseltmiştir.³⁷³ Kubbetü’s-Sahra ile birlikte Kible, Mervan, Kadim, Burak mescidleri o alandaki diğer yapılardır. Yahudiler’e göre burası öncesinde semâda bulunmaktayken sonra ilahi güç tüm kâinatı gölgesinin izdüşümünden yaratmaya başladıktan sonra o mahalde Hz. Âdem’i halk etmiştir.³⁷⁴

Mescid-i Aksâ tabiri Kur’ân’da sadece bir yerde “سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَا الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ” Bir gece, kendisine bazı âyetlerimizi gösterelim diye kulunu Mescid-i Harâm’dan çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ’ya götüren Allah eksikliklerden münezzehtir. O, gerçekten her şeyi işitmekte ve görmektedir.³⁷⁵ âyetinde geçmektedir. Bu âyette geçen Mescid-i Aksâ, genellikle tefsir kitaplarında Miraç mucizesinin ilk durağı olarak yorumlanmıştır. Ancak Süleyman Ateş gibi bazı yazarlar bu fikre karşı çıkmışlardır. Ateş, bahsedilen mescidin Resûlullah’ın bazen Cirâne tarafında namaz kıldığı mahal olduğunu savunmuş ve onun ne Kudüs’te ne de semâda belirtilen mâbed olduğu fikrini kabul etmiştir.³⁷⁶ Miracın rûhî mi yoksa hem rûhî hem fizikî mi olduğu konusundaki ihtilaf ayrı bir tartışma konusudur.

³⁷³ Hayri Erenay, “Âyet ve Hadisler Işığında Kudüs ve Mescid-i Aksâ”, *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 7/1 (2023).

³⁷⁴ Nebi Bozkurt, “Mescid-i Aksâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, ts.), 29/268.

³⁷⁵ İsrâ 17/1.

³⁷⁶ Süleyman Ateş, *Kur’ân Ansiklopedisi* (İstanbul: Kuba Yayınları, 1997), 10/272.

Tarih boyunca birçok savaş ve işgale şahitlik etmiş bu kutsal mekân günümüzde de dünyanın en önemli çatışma merkezlerinden biridir. İngiltere tarafından 1917 senesinde hazırlanan Yahudiler'e yönelik yurt kazandırma projesi olan Balfour Deklarasyonu'yla başlayan süreç, 1948'de İsrail Devleti'nin kuruluşuna kadar devam etmiştir. Sonrasında kurulan bu devletin Kudüs'ün sonsuza kadar başkentleri olduklarını açıklamasıyla yaşanan huzursuzluklar artarak devam etmiştir. Önceleri daha kucaklayıcı görüntü veren hâkim Siyonist düşünce sonraları Yahudi dışı tüm unsurları dışlayan bir harekete dönüşerek işgalin fıkırsel düzlemde banilerinden olmuştur.³⁷⁷ Bu mübarek mescid, tüm din mensuplarının kendi doğrularını huzurla yaşayabileceği bir mâbed olabilecekken, uygulanan kasıtlı şiddet politikaları sonucu pek çok Müslümanın şehit olmasına tanıklık etmekte ve tüm bunlar olurken maalesef mescidin ismi gibi dünya vicdanı da buraya uzak düşmektedir.

3.1.3.3. Mescid-i Nebevî

Kur'an'da mescid kelimesinin müfred formlarından biri olan “ لَا تَقُمْ فِيهِ أَبَدًا لِمَسْجِدٍ أُسِّسَ عَلَى التَّقْوَى ” Orada asla namaza durma! Daha ilk günden takvâ temeli üzerine kurulan mescid ise namaz kılman için elbette daha uygundur; burada gerçekten arınmak isteyen adamlar vardır. Allah da arınmaya çalışanları sever.”³⁷⁸ âyetinde geçen “takva üzerine kurulan mescid” in hangisi olduğu hakkında ihtilaflar bulunmaktadır. Abdullah b. Ömer, Zeyd b. Sâbit, Ebû Saîd el-Hudrî gibi sahâbîler, bunun Mescid-i Nebî olduğu yönünde görüş belirtirken; Ebû Eyyûb el-Ensârî, Mukâtil, Urve, Sa'îd b. Cübeyr gibi sahâbî ve âlimler Mescid-i Kubâ olduğunu ifade etmişlerdir.³⁷⁹

Mescid-i Resûl, Mescid-i Şerîf olarak da zikredilen bu kutsal mekân, Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretinden sonra inşa edilmiştir. Mescid, Resûlullah'ın devesinin çöktüğü, iki kardeşin arsasının üzerine kurulmuştur ve sonraki dönemlerde yapılan eklemelerle genişletilmiştir. Halifelik döneminden itibaren, mescidin işlevselliğini ve mimarisini zenginleştirmek amacıyla, daha önce mevcut olmayan mihrap, minber ve avlu gibi unsurlar, ihtiyaç doğrultusunda mescide eklenmiştir. Bu ilavelerle birlikte mescid, sadece bir ibadet

³⁷⁷ Nigar Neşe Kemiksiz, “Arap-İsrail Sorunu ve Bölgesel Yansımaları”, *Ratin Academ* 3/Özel, (2018), 128-138.

³⁷⁸ Tevbe 9/108.

³⁷⁹ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, 8 /259.

mekânı olmanın ötesine geçerek, ilim tahsili, eğitim ve öğretim faaliyetlerinin de merkezi haline gelmiştir.³⁸⁰

Mescidin arkasına kurulan “Suffe” hem kimsesizlerin barınma ihtiyaçlarını karşılayan bir yer hem de ilim taliplileri için bir okul olmuştur ki Abdullah b. Mes‘ûd(ö.32/652-653), Ebû Hureyre(ö. 58/678), Mus‘ab b. Umeyr(3/625), Osman b. Maz‘ûn(2/624)gibi önemli isimler suffe ashâbından bazılarıdır. Yine aynı şekilde Berâ b. Mâlik (ö. 20/641), Esmâ bin Hârise(ö.46/667), Şükrân Sâlih b. Adî(ö.29/650) gibi hanım sahâbîler de ashâb-ı suffedendir. Avlusunda halkın buluşması, hacıların ağırlanarak aynı zamanda ticarî canlılığa vesile olması, yöneticilere biat törenlerinin yapılması gibi aktivitelerle sosyal hayata renk veren bu saygın mekân aynı zamanda Hz. Peygamber (s.a.v.)’in de kabrinin bulunması sebebiyle Kâbe’den sonra en önemli ikinci merkez olmuştur. Görüldüğü üzere vahyin en çok indiği yerlerden birisi olan Mescid-i Nebvî maddî, manevî, ilmî, siyasî, askerî başta olmak üzere İslâm’a dair kültürel hayatın ve kurulan devletin mayalandığı en önemli mâbedlerdendir.

3.1.3.4. Mescid-i Kubâ

İslâm tarihinde inşa edilen ilk mescid olan Kubâ Mescidi, kuvvetli görüşe göre, Tevbe sûresindeki “temeli takva üzere kurulu” ibaresinde kastedilen ibadet yeridir.³⁸¹ “Takva Mescidi” olarak da anılan bu mekân Amr b. Avf oğullarına ait bir hurma kurutma alanı olduğundan buraya “Mescid-i Benî Amr b. Avf” da denilmiştir.³⁸² Hz. Peygamber buraya sıkça gelip, devam eden eğitim-öğretim hayatını bizzat incelemiştir.³⁸³ İlgili âyetteki anahtar kavram olan takva, bir şeyi muhafaza etmek, canı korkulan bir şeyden korumak, himaye altına almak anlamlarında kullanılır.³⁸⁴ Bu kavramın dini anlamı ise samimiyetle, ihlasla, sevgi ve hürmetle Allah Teâlâ’nın emir ve yasaklarına teslim olmak, O’nun peygamberine ve getirdiklerine uymaktır.³⁸⁵ Kur’ân’da, namazlarını huşû içinde kılmaları,³⁸⁶ sabırlı olmaları,³⁸⁷ şeytanın

³⁸⁰ Mustafa Ağırman, “Camilerin Sosyal ve Kültürel Fonksiyonları”, *Uluslararası Değişen Dünyada Cami Ve Fonksiyonları Sempozyumu*, ed. Ahmet Bostancı vd., (İstanbul: Ravza Yayınları), 36-43.

³⁸¹ İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’ânî’l-azîm*, 4/186; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 14/478; Yazır, *Hak Din Kur’ân Dili*, 3/447.

³⁸² Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *Müsnedü Ahmed b. Hanbel*, thk. Şu‘ayb el-Arnaûd, (Beyrût: Müessesetü Risâle, 1996), 8/174.

³⁸³ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: İrfan Yayımcılık, 1980), 2/893.

³⁸⁴ İbn Fâris, *Mekâyisü’l-lüğa*, 6/131.

³⁸⁵ Râğîb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ğarîbi’l Kur’ân*, “Müfredât”, “Vgy”, 881.

³⁸⁶ Mü’minûn, 23/2.

³⁸⁷ Âl-i İmrân 3/186.

vesvesesine aldanmamaları,³⁸⁸ her durumda infak etmeleri, öfkelerini yutmaları, insanlar için af yolunu seçmeleri³⁸⁹ gibi nitelikler muttakiler için kullanılmıştır. Bu tariftten ve Kur’ân’daki kullanımlarından yola çıkarak takvanın başta ferdî ve içtimaî olmak üzere ibadet ve ahlaka dair diğer konu başlıklarını içine alan şemsiye kavram olduğu söylenebilir. İşte böyle geniş bir alana yayılmış arınma eyleminin zemininde yükselen mescid, Allah tarafından övülmüş, bu övgünün ve davetin neticesinde yüzyıllardır insanlar toplu halde buraya secde etmek için sefer eylemişlerdir.

3.1.3.5. Mescid-i Dırâr

Kur’ân’da “وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مَسْجِدًا ضِرَارًا وَكُفْرًا وَتَفْرِيقًا بَيْنَ الْمُؤْمِنِينَ وَإِرْصَادًا لِمَنْ حَارَبَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ مِنْ قَبْلُ وَلَيَحْلِفْنَ” Kur’ân’da “Bir de şunlar var ki zararlı eylemler gerçekleştirmek, inkârcılıklarını pekiştirmek, müminlerin arasına ayrılık sokmak ve daha önce Allah ve Resûlü’ne savaş açmış kişi lehine fırsat kollamak üzere bir mescid yapmışlardır. ‘Amacımız sadece iyi bir şey yapmaktı’ diye de yemin edecekler. Allah şahit, onlar kesinkes yalancıdırlar”³⁹⁰ âyetinde geçen Mescid-i Dırâr, münafıkların İslâm birliğini bozmak kastıyla Kubâ mescidine yakın inşa ettikleri sözde ibadethanenin ismidir. Zarar vermek, ezada bulunmak anlamlarına gelen “Dırâr” sıfatı haricinde bu mescid için Mescidü’ş-şikâk veya Mescidü’n-nifâk tabirleri de kullanılmıştır.³⁹¹ Ebû Âmir ve diğer bazı münafıkların otoriteyi bölmek, tefrika çıkarmak amacıyla burayı yapmalarının akabinde Hz. Peygamber’i ikna etme girişimlerinde bulundukları sırada yukarıdaki âyet-i kerîme nâzil olmuş ve böylece planları bozulmuştur.

Kubâ Mescidi’nin takva üzere bina edilmesine karşılık Dırâr mescidi kibir, nifak, kıskançlık, bölücülük temelleri üzerine kurulmuştu. Böyle zararların mescidle bir arada kullanılmasındaki ironiden küfrün bazen hedeflerine giden tuzaklı yollarını kutsallar üzerinden ve bizden görünerek geçirebilecekleri sonucu çıkarılabilir. Bu gibi durumlarda inançlı insanlardan vahiy bilincine sahip olmaları, doğru tarih okuması yapmaları ayrıca ferasetli ve tedbirli olmaları beklenir. Diğer taraftan yanlış din algısına sahip insanların rol aldığı bölücülük, isyan hareketlerinin sadece mescidlere has olmadığı tarihteki ve günümüzdeki hadiselerde açıkça görülmektedir. Mescid-i Dırâr örneğinden ibret alıp bu niyetle bir araya gelmiş topluluklardan

³⁸⁸ A’râf 7/ 201.

³⁸⁹ Âl-i İmrân 3/134.

³⁹⁰ Tevbe 9/107

³⁹¹ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik İbn Hişâm, *es-Sîratü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sekâ vd. (Mısır: Şirketü Mektebetü ve Matba'atü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 2010), 2/530.

ve bulundukları mekânlardan, sözde Allah Teâlâ'nın rızasını kazanmak niyetiyle yapılan aldatıcı davetlerden uzak durulması Müslüman bilincin gereği olmalıdır.

3.1.4. Hadislerde mescid kavramı

İslâm dininin temel merkezlerinden olan mescid, Kur'ân'da olduğu gibi hadislerde ve Peygamber Efendimiz'in (s.a.v.) hayatında önemli bir yer tutmuştur. Bu kısımda konuyla alakalı bazı hadislere yer vermeye çalışılacaktır.

İslâm dininin kolaylık sağladığı hususlardan birisi de arzın belli bir mekân şartına bağlı olmaksızın Müslümanlar için ibadet alanı olarak izin verilmiş olmasıdır. Bu minvalde Allah Resûlu (s.a.v.), “Yeryüzü benim için mescid ve temiz kılınmıştır. Ümmetimden kim nerede namaz vaktine ulaşırsa hemen orada namazını eda edebilir.”³⁹² şeklinde buyurmuşlardır.

Yeryüzünün mescid olarak kabul edilmesiyle beraber hem daha fazla ecir hem de uhuvvet açısından cemaatle namazın önemine binaen mescidlere gitme hadislerde teşvik olunmuştur.³⁹³ Diğer bazı hadislerinde Allah'ın en sevdiği yerlerin mescidler olduğu,³⁹⁴ hidâyet yollarından birisinin de mescidde namaz kılmak olduğunu bildirmektedir.³⁹⁵ Ayrıca “Yedi sınıf insan bulunmaktadır ki Allah onları kendi gölgesinden başka hiçbir gölge bulunmayan günde kendi gölgesinde gölgelendirecektir. Bunlar: Âdil imam (yönetici), Allah Teâlâ'ya ibadet ederek yetişmiş genç, kalbi mescidlere bağlı olan adam, Allah için sevişen, O'nun için bir yere gelen; O'nun için birbirinden ayrılan iki kimse, kendisini makam sahibi ve güzel bir kadın zinaya dâvet ettiği halde: ‘Ben Allah'tan korkarım’ diye cevap veren adam, sol elinin verdiğini sağ eli duymayacak kadar gizli sadaka veren kimse ve تنها bir yerde Allah'ı zikrederek gözleri dolan kimsedir.”³⁹⁶ hadisinde mescidlere bağlılığın ahiretteki büyük mükâfata vesile olacağını görmekteyiz.

Mescidlerde yeme-içmeye izin verildiğini Abdullah b. el-Hâris b. el-Cez' ez-Zebeydî (r.a.) den gelen: Biz bir gün Resûlullah (s.a.v.) ile beraber pişirilmiş bir parça eti mescidde yedik. Sonra ellerimizi çakıl taşlarıyla silip abdest tazelemeden kalkıp namaz kıldık³⁹⁷ rivâyetinde görmekle

³⁹² Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *el-Müctebâ mine's-Sünen*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde, (Halep: Mektebetü'l-Matbû'âtü'l-İslâmiyye, 1986) Mesâcid, 42.

³⁹³ Tirmizî, “Salât”, 51.

³⁹⁴ Müslim, “Mesâcid”, 57.

³⁹⁵ Müslim, “Mesâcid”, 44.

³⁹⁶ Müslim, “Zekât”, 30.

³⁹⁷ İbn Mâce, “Et'ime”, 29.

beraber bu ihtiyacın giderilme noktasında diğer insanları rahatsız etmemeye çalışmak önemli bir husustur. Yeme-içme haricinde uyumak da mescidlerde mubah görülmüş fiillerdendir.³⁹⁸

3.1.5. Mescid/Câmi ile alakalı hükümler

İslâmî gelenekte üst düzey anlam ve yeri olan mescidlerle alakalı fikhî hükümler önceden beri çalışma konusu olmuştur. Burada belli başlı maddelere temas edeceğiz.

3.1.5.1. Mescidlerin imar edilmesi

Ulemâ mescidlerin imarını ilgili âyetten yola çıkarak³⁹⁹ maddî ve manevî imar olmak üzere ikiye ayırmışlar ve mescidleri imar etme salahiyetine bütün Müslümanların sahip olduğunu belirtmişlerdir. Bu inşâ faaliyetinin maddî yönünde, bakım, tamir, ışıklandırma gibi unsurlar bulunurken hürmet, taat, ilmî müzakereler gibi konular meselenin manevî yönünü teşkil etmektedir.⁴⁰⁰ Konuyla ilgili câmilere ait vakıf yerlerinin kiralanmasına gelir etmesi açısından izin verilmiştir. Ayrıca kullanılmayan halıların başka câmilere verilmesi gerektiği oraların da ihtiyacı olmadığı takdirde müzayede ile satılıp câminin diğer ihtiyaçlarına ayrılabilceği belirtilmiştir.⁴⁰¹

3.1.5.2. Mescidlerin temizliği ve süslenmesi

Namazın şartlarından olan necâsetten tahâret hükmü gereği, ibadet yerlerinin temiz tutulması gereklidir. Nitekim Hz. Âişe, Resûlullah'ın mescidlerin temizliğine itina gösterilmesi ve güzel koku ile kokulandırılması yönünde tenbihleri olduğunu rivâyet etmiştir.⁴⁰²

Mescidlerde asıl gaye Allah Teâlâ'nın adını anmak ve yüceltmek olduğundan bu ameli gölgeleyecek ya da dikkati dağıtacak şekilde Yahudi ve Hristiyanların yaptığı gibi aşırı süslemelerden kaçınılması gerekmektedir. Nitekim Hz. Peygamber “Mescidleri boyayıp süslemekle emrolunmadım” buyurmuşlardır.⁴⁰³ Bununla beraber israfa kaçmayıp İslâm ruhuna aykırı olmayan tezyînâtta sakınca görülmemiştir. Maalesef hali hazırda Câhiliye dönemine

³⁹⁸ Müslim, “Kitâbü'l-Cihâd ve's-Siyer”, 22.

³⁹⁹ Tevbe 9/18.

⁴⁰⁰ Zemahşerî, *Keşşâf*, 2/254.

⁴⁰¹ Ebû'l-Fadl Mecdüddîn Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsilî-Orhan Çeker, *el-Muhtâr'ın Anahtarı* (Konya: Tekin Kitabevi, 2021), 1/499.

⁴⁰² İbn Mace, “Mesâcid”, 9.

⁴⁰³ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, (Beyrût: el-Mektebtü'l-'Asriyye, 2009), “Salât”, 12.

benzer şekilde camilerin çokluğu ve süslemeleriyle övünen insanlar görülmektedir. Böyle bir niyetle amelin bulanıklaşmasının kişiyi arzuladığı yerlere götürmeyeceği açıktır.

3.1.5.3. Namazların mescidlerde kılınması

Farzlar haricindeki namazların, evlerde kılınmasının Hz. Peygamber'in sünnetine daha uygun olduğu görülmektedir.⁴⁰⁴ Bu meyanda ibadethanelerde namazı beklemek çok güzel bir davranış olarak görülmüş, bu kişiye meleklerin dua ettiği hadislerde yer almıştır.⁴⁰⁵ Cemaatle namazın münferit kılınandan 25 veya 27 kat daha üstün olduğunu vurgulayan hadislerle beraber; “Vallahi içimden öyle geliyor ki bir adama cemaate namaz kıldırmasını emredeyim; sonra o cemaate gelmeyen bir grup adamlara gideyim; onlar hakkında emir vereyim de odun demetleri ile evlerini üzerlerine cayır cayır yaksınlar! Bunlardan biri yağlı bir kemik bulacağını bilse yatsı namazına mutlaka gelirdi.” şeklinde inzâr içeren hadisler de bulunmaktadır.⁴⁰⁶

3.1.5.4. Mescidin hudutları

Mescidin üst tarafı da aynı kabul edildiğinden imama iktidâ etme, itikâfa girme, necâsetten tahâret gibi şartlar burası için de geçerlidir.⁴⁰⁷ Duvar ve sütunlar da mescidin unsurları olarak kabul edildiğinden oralara çamur sürmek kerih görülmüştür. Önceleri mâbed kapılarının kilitlenmesi hoş görülme de şu anda tedbir amaçlı buna izin verilmiştir.⁴⁰⁸

Gayri meşru yoldan kazancın karıştığı, gasp edilmiş araziye inşa edilen câmide namaz kılınmağa izin verilmişken, yüksek katlı binaların mescid ittihaz edilmesinde görüş ayrılıkları bulunmaktadır.⁴⁰⁹ Gerektiği durumlarda apartmanda mescid açılmasına da izin verilmiştir. Ayrıca zarurî durumlarda gemi, uçak, tren gibi toplu taşıma araçlarında da mescidler tahsis edilebilir. Bunların dışında mescidlere vakfın sahih olduğu kabul edilmektedir.⁴¹⁰

⁴⁰⁴ Müslim, “Salâtü'l-Müsâfirîn”, 29.

⁴⁰⁵ Nesâî, “Mesâcid”, 40 (733).

⁴⁰⁶ Müslim, “Mescid”, 42 (251).

⁴⁰⁷ Osman b. Ali b. Muhcen el-Bârî Zeylaî Zeylaî, *Tebyînü'l-hakâik Şerhu Kenzü'd-dekâik* (Kahire: Matba'atü'l Kübra'l-Emîriyye, ts.), 1/168.

⁴⁰⁸ Zeylaî, *Tebyînü'l-hakâik Şerhu Kenzü'd-dekâik*, 1/168.

⁴⁰⁹ Ebû Bekr Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ebî Sehl Serahsî, *Usûlü's-Serahsî* (İstanbul: İ'tisam Yayınları, 2020), 1/125.

⁴¹⁰ Ebü'l-Hasen Ali b. Ebî Bekr Merğînânî, Ahmed Meylânî, *Delilleriyle Haneî Fıkhı el-Hidâye* (Kahraman Neşriyat: İstanbul, ts.), 3/24.

3.1.5.5. Kadınlar ve mescid

Kadınların dikkat çekecek şekilde süslenip kokulanmadan mescide gelmelerinde mahzur görülmemiştir. Ayrıca evlerinde ibadetin onlar için daha uygun olduğu belirtilip ibadethaneye gitmekten engellenmemeleri gerektiği ifade edilmiştir. Bununla beraber hadislerde kadınlar için hayırlı safın son sıra olduğu, onların buralardan men edilmemesi gerektiği gibi hususlar yer almaktadır.⁴¹¹

Bazı İslâm bilginleri fitne sebebiyle, gerekmedikçe kadınların mescidlere gelmelerini uygun görmeseler de modern çağda çalışma ve sosyal hayattaki değişimlerle birlikte artık pek çok platformda yer alan kadınların mescidlerde bulunması kaçınılmaz hale gelmiş hatta kadınların câmiyle bağıını artıracak uygulamalara gidilmeye başlanmıştır.

3.1.6. Mescidin/Câminin işlevleri

Mescidler, tarih boyunca namaz, zikir, itikâf ve diğer ibadetlerin yapıldığı yerler olmanın dışında farklı ilmî, siyasî ve sosyal işlevler görmüşlerdir. Bu fonksiyonlar, kısaca şu şekilde tasnif edilebilir:

3.1.6.1. İlim tedris edilmesi

Mâbedlerin mektep olarak kullanılması geleneği, İslâmiyet öncesinde de bulunmaktadır. Nitekim Hz. Meryem'in annesinin, o doğmadan önce doğacak çocuğunu kutsal mekâna adaması, ardından dünyaya gelen çocuğun kız olması üzerine dönemin erkek egemen anlayışına rağmen bir kadın olarak bu niyetini bozmaması mâbedlerde insan yetiştirme gayretini göstermektedir.⁴¹² Asr-ı sâadet'te bu süreç büyük özverilerle devam etmiştir. Resûlullah'ın Mekke'deyken gizli davet zamanı Erkâm'ın evini mescide çevirmesi hicretten sonra Mescid-i Nebvî'de özelde Suffe Ashâbı, genelde kadınlar da dâhil olmak üzere tüm sahâbîler için eğitim-öğretim faaliyetini başlatması ilme verilen önemin göstergesidir.⁴¹³ Hz. Peygamber sonrasında da mescidler ilim merkezleri olmaya devam etmişlerdir. Nitekim mezhep imamaları başta olmak üzere diğer ulemânın böyle mekânlarda ilim tedris ettikleri bilinmektedir.

Camilerde kurulan ilim meclislerinde tarihten bugüne dek etkilerini sürdüren faaliyetlerde bulunulmuştur. Bu bağlamda mescidlerde sadece dinî ilimler değil tıp, astronomi, felsefe gibi

⁴¹¹ Ebû Dâvûd, "Salât", 52 (565).

⁴¹² Âl-i İmrân 3/35-37.

⁴¹³ Muhammed Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, çev. İhsan Süreyya Sırma (İstanbul: Beyan Yayınları, 1992), 56, 67, 68.

bilimler de okutulmuştur. Ezher Câmî'nde tıp dersleri verilmesi,⁴¹⁴ Basra Câmî'nde şiir ve edebiyat halkalarının olması⁴¹⁵ ilgili örneklerden bazılarıdır.

3.1.6.2. Siyasî ve askerî karargâh olarak kullanılması

İslâm Devleti'nin aslına uygun şekilde kurallarla işlemesi ve i'lâ-yi kelimetullah ülküsünün yaygınlaşma çabası olan fetih ruhu, ibadetlerin sosyal yönünü teşkil etmektedir. Resûlullah'ın zamanının büyük kısmını Mescid-i Nebî'de siyasî ve askerî lider, müderris, hâkim gibi çeşitli sıfatlarla geçirmesinin doğal bir sonucu olarak mescidler pek çok fonksiyonu bünyesinde barındırmaktadır. Hz. Peygamber sonrasında da Basra, Fustat, Kûfe gibi yeni imar edilen şehirlerde cami bitişiğine yaptırılan Dâru'l-imâre/hükümet konakları bu işlevin görüldüğü yerler olmuş ve bu tatbikat Emevî ve Abbâsîlerde de devam etmiştir.⁴¹⁶

Askerî olarak Bedir ve Uhud harpleriyle beraber Tebük Seferi'nde kurulan Zî Huşub, Feyfa, Zü'l-Merve mescidleri hayat ve savaşın birbirini sarmalayan göstergeleri olarak dikkat çekmektedir.

3.1.6.3. Hastane ve hapishane olarak kullanılması

Hz. Peygamber döneminde gerektiği zamanlar mescidlerin sağlık merkezi olarak kullanıldığını anlaşılmaktadır. Nitekim Hendek Savaşı'nda yara alan Sa'd bin Muâz için Mescid-i Nebevî'de bir çadır kurulması bu duruma örnek olarak gösterilebilir.⁴¹⁷ Sonraları bu alana yönelik mekânların kurulmasıyla mescidde bu faaliyet icra edilmese de zarurî sebeplerle kullanılmayacağı anlamına da gelmemektedir. Ayrıca ilk zamanlar mescidlerde müslim-gayri müslim, kadın-erkek ayırımı gösterilmeksizin esirler tutulsa da bununla alakalı hususi yerlerin tahsisıyla bu işlev oralara kaydırılmıştır.⁴¹⁸

3.1.6.4. Sosyal hayatın tesis edilmesi

İnsan doğası gereği hem kendi cinsleriyle hem de diğer varlıklarla ünsiyet içinde yaşayan toplumsal bir canlıdır. Toplumsal hayata dair ilkeleri de kapsayan İslâm'ın mâbedleri de aynı

⁴¹⁴ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, çev. İsmail Yiğit (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1964), 6/93.

⁴¹⁵ Hasan, *İslâm Tarihi*, 3/175.

⁴¹⁶ Ahmed Kalkan, *Ansiklopedik Kur'an Kavramları ve Güncel Yansımaları Güncel Yansımaları* (İstanbul: Davut Emre Yayınları, 2014), 7/890, 891. Ülkemizde muhtarlık teşkilatının tesisine kadar imamlar bulundukları mahallede mülkî yöneticilik de yapmaktaydılar.

⁴¹⁷ Müslim, "Cihad", 22.

⁴¹⁸ Ebü'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyizi's-sahâbe*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavvaz (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994), 1/525.

zamanda insanın sosyal ihtiyaçlarını karşılayan mekânlardır. Nitekim Asr-ı sâadet'te mescidler davaların görüldüğü,⁴¹⁹ dış beldelerden gelen malların tasnif edildiği,⁴²⁰ sadakaların toplandığı, zorlu durumlarda sığınak niteliğinde kullanıldığı,⁴²¹ açların doyurulduğu, çeşitli müsabakaların düzenlendiği, nikâh merasimlerinin yapıldığı,⁴²² kayıp duyurularının yapıldığı, şiirlerin okunduğu, heyetlerin kabul edildiği çok yönlü sosyal mekânlar olarak hizmet vermişlerdir.

3.1.6.5. İrşâdda bulunulması

Mescidlerde, “Din nasihattır” düsturu gereği emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i 'ani'l-münker, vaaz, hutbe, sohbet gibi faaliyetlere ayrıca önem verilmiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.), Müslümanlara mesaj vermek için her türlü uygun ortamı değerlendirmeye çalışmıştır. Toplumu bilgilendirme hususunda Hz. Ömer'den rivâyetle gelen şu hadîs-i şerîf dikkat çekicidir: “Bir defasında deri üzerine yazarak çoğalttığım Ehl-i Kitâb'a âit bir kitabı Resûlullah'a (a.s.) getirmiştım. O, bana: ‘Ya Ömer! Elindeki nedir?’ diyerek sual edince ben de: ‘Ey Allah'ın Resûlü! O, ilmimizi daha da derinleştirmek için getirdiğim bir kitaptır’ diye yanıtlamıştım. Resûlullah (a.s.) bana çok kızmış, Ensârın çevrelediği minbere çıkarak şöyle çağrıda bulunmuştu: ‘Ey Müslümanlar! Hikmetli sözlerin en sonuncusunu, en vecîzini ben getirdim. Şüpheye düşmeyeseniz diye de onları apaçık olarak önünüze koydum. Şüpheciler sizi aldatmasınlar.’ Bunun üzerine ben ayağa kalkıp, ‘Allah'ı Rab, İslâm'ı din ve seni de peygamber olarak kabul ettim ey Allah'ın Resûlü.’ dedim. Bundan sonra da Resûlullah minberden indi.”⁴²³

Mescidlerin bazı işlevlerinin zamanla başka kurumlara tevdi olunmasıyla beraber irşâd fonksiyonu günümüzde de devam etmektedir.

3.1.6.6. Cin Sûresi 18. ayetinin değerlendirilmesi

İlgili âyetin yer aldığı Cin sûresi adını ilk âyetteki cin kelimesinden almıştır. Bu sûre, yirmi sekiz âyetten oluşmuştur. Nüzûl sıralamasında 40. mushafta ise 72. sûredir. Nüzûl sebebi olarak Hz. Peygamber'in ashâbından birkaç kişiyle birlikte Ukaz panayırına doğru giderken Nahle denilen yerde ashâbına sabah namazını kıldırırken onun namazda okuduğu âyetleri işiten

⁴¹⁹ Hasan, *İslâm Tarihi*, 3/119.

⁴²⁰ Buhârî, “Salât”, 42.

⁴²¹ Muhammed Yûsuf Kandehevî, *Hayâtü's-sahâbe*, çev. Ahmed M. Büyükçınar vd. (İstanbul: Kalem Yayınları, 1980), 4/1454.

⁴²² Tirmizî, “Nikâh”, 6.

⁴²³ Nûruddîn Ali b. Ebî Bekr el- Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid ve menba'u'l-fevâ'id*, thk. Hisamüddîn el-Kuddûsî, (Kahire: Mektebetü'l Kudsi, 1967), 1/182.

cinlerin bu âyetlerin tesirini derinden hissedip hayranlık duyduğu, bu olayı kendi topluluklarına da anlatıp Kur'ân'a inandıkları ve artık Rableri'ne hiçbir şeyi ortak koşmayacakları yönünde açıklamaları olarak gösterilmiştir.

Sûrede iman, küfür, tevhid, resûl, ba's, gayb gibi konular yer almaktadır.⁴²⁴ Âyetin siyak-sibâkına bakıldığında öncesinde “Şâyet doğru yolda gitselerdi, bu hususta kendilerini denememiz için onlara bol su verirdik. Kim Rabbinin zikrinden yüz çevirirse (Rabbin) onu gitgide artan çetin bir azaba uğratar” mealindeki âyetin bulunduğu sonrasında ise “Allah Teâlâ'nın kulu, O'na yalvarmaya (namaza) kalkınca neredeyse onun etrafında keçe gibi birbirlerine geçeceklerdi” ifadesi yer almaktadır.

3.1.6.7. Müfessirlerin ayet hakkındaki değerlendirmeleri

Cin sûresinin 18. âyetinin tefsirlerdeki yorumlarına bakıldığında Taberî'nin çeşitli rivâyetleri ele aldıktan sonra kendi görüşüne de yer verdiği görülmektedir. Katâde, âyetin nüzûl sebeplerinden biri olarak Yahudiler ve Hıristiyanlar'ın mâbedlerine girdiklerinde şirk koşmaları üzerine, Allah'ın peygamberine zatını birlemesinin emredilmesini görmüştür. Saîd b. Cübeyr'den gelen rivâyet ise cinlerin insanlardan uzak olmaları nedeniyle Allah Resûlü'nden namaza nasıl geleceklerini sormaları üzerine bu âyetin indiği yönündedir. Sonrasındaki “Allah Teâlâ'nın kulu O'na ibadet etmek üzere kalktığında üstüne çıkarcasına etrafına üşüşüyorlar”⁴²⁵ âyetiyle bağlantılı olarak İbn Abbâs'ın cinlerin kendi kavimlerine: “Allah Teâlâ'nın kulu namaz için kıyama kalkıp münacatta bulunmaya başlayınca etrafındakiler adeta keçe oluyorlardı” dediklerini ve ashâbın Resûlullah'la beraber ibadetlerini, rükû ve secdelerini, huşularını, peygambere olan bağlılıklarını şaşkınlıkla izlediklerini nakletmektedir. Allah'tan başkasına ibadet etmemekle alakalı Katâde, ins ve cin topluluklarından tevhid nurunu söndürmek için bir araya gelen gruplar olduğunu fakat Yüce Allah'ın kulu ve Resûlü'ne inâyetiyle bunda muvaffak olamadıklarını kaydeder. Taberî ise tevhidle alakalı son görüşü benimsemiştir.⁴²⁶

Mâtürîdî mezhebinin kurucusu Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, Te'vîlâtü'l Kur'ân'da âyetteki **مساجد**/mesâcid kelimesini,

- Secde mahalli veya secde uzuvlarından alın olarak yorumlanabileceğini, Allah Teâlâ'nın yoktan var etmesi sebebiyle bunların Allah Teâlâ'ya ait olduğu,

⁴²⁴ Hayreddin Karaman vd., *Kur'ân Yolu*,5/469.

⁴²⁵ Cin 72/19.

⁴²⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 23/668.

- Sadece Cenâb-ı Hakk’a kulluk niyetiyle inşâ edildiğinden şirk koşmanın haram olduğu mekânlar,
- Dahhâk’tan gelen rivâyetle, âyetin nazil olduğu sırada Mescid-i Harâm’dan başka bir mescid olmadığından bu kutsal mekânın kastedildiği,
- Allah Teâlâ’ya eş koşulmaması gereken kilise ve manastırlar şeklinde yorumlamıştır.⁴²⁷

O, akabindeki “O halde Allah’tan başkasına tapmayın” ibaresi için Allah’tan başka ilahlar edinilmemesi, dua ve ibadetlerde ona ortak koşulmaması gerektiğini belirterek “Bana dua edin duanıza icabet edeyim. Bana ibadet etmeyi gururlarına yediremeyenler, hor görülmüş vaziyette cehenneme dâhil olacaklardır” hadisini referans göstermiştir.⁴²⁸

Mâverdî (ö. 450/1058), en-Nüket ve'l-‘uyûn isimli tefsirinde Dahhâk’ın şu rivâyetine yer vermiştir: “Hz. Peygamber Yüce Allah’a izafe edilen bu kutsal mekânlara sağ ayağıyla girerek ‘Şüphesiz ki mescidler Allah Teâlâ’ya aittir. Bu nedenle Ondan başkasına kulluk etmeyin. Allah’ım ben senin kulunum ve senin misafirinim. Ziyaret edilenlerin üzerinde bir hak vardır ve sen ziyaret edilenlerin en hayırlısıdır. Merhametinle boynumu cehennemin narından kurtarmanı senden istiyorum’ duasını ederdi. Çıkarken de önce sol ayağıyla adımını atar, ‘Allah’ım üzerime sağanak sağanak hayır yağdır. Bana lütfettiğin nimetleri hiçbir zaman alma. Benim rızkımı faydası olmayan bir yorgunluk eyleme. Yeryüzünde bana, kimseye muhtaç olmayacak durumda bir hisse takdir et’ diye münacatta bulunurdu.”⁴²⁹

Fahrüddîn Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*’ta Hasan-ı Basrî’nin Hz. Peygamber’den rivâyet edilen “Yeryüzü bana mescid kılındı”⁴³⁰ hadisinden yola çıkarak, mescid ile tüm arzın kastedildiği görüşünde olduğu belirtmektedir. Ona göre bütün mevcudatla beraber yeryüzü de mahlûktur. Dolayısıyla O’nun yarattığı bir yerde ondan başkasını yaratıcı bilmek doğru değildir. Ayrıca Basrî sücûddan yola çıkarak mescidlerin namazlar anlamını taşıdığını ifade eder. Yine Sa’îd b. Cübeyr’e göre “mesâcid”den kasıt alınla beraber yüz, iki el, iki ayak ve iki diz olmak üzere secde uzuvlarıdır. İbn Abbâs’ın Allah Teâlâ’nın bu kelimeyle Mekke’deki bütün mescidlere işaret ettiği şeklindeki görüşü de bulunmaktadır.⁴³¹

⁴²⁷ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Mâtürîdî, *Te’vilâtü l-Kur’ân Tercümesi*, çev. Fadıl Aygan (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 16/184.

⁴²⁸ Tirmizî, “De’avât”, 2.

⁴²⁹ Ebû’l-Hasen Ali b. Muhammed Mâverdî, *en-Nüket ve'l-‘uyûn*, thk. Abdülmaksûd b. Abdurrahîm (Beyrût: Dâru’l Kitâbi’l-‘İlmiyye, ts.), 6/120.

⁴³⁰ Buhârî, “Teyemmüm”, 1.

⁴³¹ Râzî, *Mefâtîhu’l-ğayb*, 30/673.

İbni Kesîr'in tefsirinde İbn Abbâs'ın bu âyetin indirildiği sırada arzın üzerinde Mescid-i Harâm ve Beytü'l-Makdis'teki İlya Mescidi'nden başka mescid bulunmadığına yönelik söylemi nakledilir. A'meş ise cinlerin Hz. Peygamber'le mescidde beraber namaz kılmak istemeleri üzerine Yüce Allah'ın "Mescidler Allah Teâlâ'nındır. Bu sebeple Ondan başkasına kulluk etmeyin" âyetinin nâzil olduğunu söylemekte ve bunu akabinde namazı ikame etmekle beraber insanlara karışmamaları istendiğini belirtmektedir.⁴³²

Semerkindî, *Bahru'l-'ulûm*'da mescidlerin Yüce Allah'a ait olması nedeniyle şerefli mekânlar oldukları dolayısıyla buralara büyük hürmet gösterilmesinin lüzumunu ayrıca Yahudi ve Hristiyanlar'ın hahamlarını ve papazlarını kutsadıkları fitneden Müslümanların sakınmaları gerektiğini ifade eder. O, mescidde ihlasla kullukta bulunulması ve kulun en lâhutî anı olan secdeye dair uzuvların hakir fiillerde kullanılmaması gerektiğini de görüşlerine ekler.⁴³³ Hakikatte mescidler Allah içindir ve o mâbedler kimin için yapılıyorsa içindeki secdeler, dualar, zikirler, itikâflar, ibadet ve taate dair ne varsa hiçbir şeyi ortak koşmadan dini halis kılarak O'nun için îfâ edilmelidir. Böylece mescidler asıl kimliklerini korumuş olurlar.

Kurtubî (ö. 671/1273), *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Ḳur'ân*'ında mescidlerin her ne kadar Allah Teâlâ'ya nispet edildiği için şerefli mâbedler olsalar da buraların tarif amacıyla "filanın mescidi" şeklinde başka kişi ve toplumlara izafe edilebileceğini söylemiştir. Nitekim Allah Resûlü yarış nedeniyle zayıflatılmış atları Hayfa'dan Seniyyetü'l-Vedâ'a kadar, zayıflatılmamış olanları Seniyye'den Züreykoğulları Mescidi'ne kadar koşturduğu rivâyetinden hareketle mescidlerin mecazen toplumlara nispet edildiği görülmektedir. Bunun haricinde mescidler Yüce Allah'ın mekânları olması hasebiyle Tayyib'dir ve Ey iman edenler! Bilin ki Allah Teâlâ'ya ortak koşanlar pislîğe batmışlardır; artık onlar bu yıldan sonra Mescid-i Harâm'a yaklaşmasınlar. Eğer yoksulluktan endişe ederseniz, unutmayınız ki Allah size - dilerse- kendi lütfuyla bolluk verir. Allah bilmekte, hikmetle yönetmektedir⁴³⁴ âyetindeki gibi sebebi ne olursa olsun şirkle kirletilmemesi gerekir.

Bursevî, *Rûhu'l-beyân*'da ilgili âyette Kâ'bü'l-Ahbâr'dan nakille "Tevrat'ta Cenâb-ı Hakk'ın arz üzerindeki tüm beytlerin kendisinin mescidleri olduğu, inanan kişinin abdestini özenerek aldıktan sonra bu mâbedlere gelmesinin Allah Teâlâ'ya ziyaret anlamı taşımasından dolayı ev

⁴³² İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîm*, 8/256.

⁴³³ Ebü'l-Leys Semerkandî, *Bahru'l-'ulûm*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993), 3/507. Bu eser üzerinde yapılan son çalışmalarda müellif olarak Alâüddîn es-Semerkindî'nin ismi geçmektedir.

⁴³⁴ Tevbe 9/28.

sahibinin misafirine ikramda bulunmasının elzem olduğu...” şeklinde açıklama yapmıştır. Ayrıca secde Hz. Âdem için meleklerden istenildiği gibi tazim amacıyla yapılırsa sakınca yoktur. Fakat putlara yapılan secde gibi ubûdiyyet anlamında sücûd makbul değildir. Zira mescidler tek bir ilaha hürmet için bina edilmişlerdir.

Bursevî devamında marifet ehlinde bir zâtın, Cenâb-ı Hakk’ın vâcibu’l-vücûd yani varlığının zorunlu olması hasebiyle yarattıklarıyla bir olmadığını söylediğini nakletmektedir. Ona göre Cenâb-ı Hakk’ın yokluktan uzak olması, beraberinde ortağı olmadığı ve olmayacağı anlamını da getirmektedir. Allah her koşulda mahlûkâtıyla beraberdir fakat yaratılanlar O’nunla beraber olamaz. Yalnız müşâhede halindeki zatların durumu farklıdır. Onlar Allah’ı basiretleriyle tanıdıkları için diğer insanların düştüğü başkasına kulluk etme gibi zaaflarının olması doğru olmaz. Bursevî’nin naklettiğine göre başka bir Allah dostu da kalplerde zikrullah haricinde başka bir zikrin olmaması gerektiğini, zira kalp mescidlerinin Allah Teâlâ’nın tecelligâhı olduğunu söylemiştir.⁴³⁵

İbn Acîbe el-Hasenî (ö. 1224/1809), *Bahru’l-medîd* adlı tefsirinde âyete işârî olarak “Allah Teâlâ’nın otoritesine ortak koşulduğunda O’nun huzurundan tard edilme tehlikesiyle karşılaşılacağı” manası vermiştir. Eserde âyetin devamındaki “Allah’tan başkasına kulluk etmeyin” ibaresiyle alakalı olarak, Allah Teâlâ’nın her dönemde toplumu aydınlatması ve hakka yönlendirmesi için irfan sahibi zatlar gönderdiği; insanların da onun feyzinden ve müspet hallerinden istifade etmek için onun çevresinde birbirlerine zarar verme riski oluşacak kadar kalabalık bir şekilde toplandıkları geçer. Buna karşılık bu büyük şahıslar engin bir tevazuyla, O’nun izni ve yardımı olmadan insanlara ne fayda ne de zarar verebileceklerini, vazifelerinin sadece tebliğ ederek ikaz etmek olduğunu söylemişlerdir.⁴³⁶

Sa’îd Havvâ (1935-1989), *el-Esâs fi’s-sünne*’de mescidin kutsiyetine binaen, oraya devamlı gidenlerin imanına şahitlik edilebileceği,⁴³⁷ münafıkların mescidlere isteksizce geldikleri ve namazı arka safta kibirlenerek kıldıklarına dair⁴³⁸ hadislerle beraber, Allah Teâlâ’ya ait olan bu yerlerde Resûlullah zamanındaki dikkat çekici hadiseler de yer almaktadır. Bunlardan birisi İbni Bureyde’nin babasından naklettiği şu hatıradır: “Allah Resûlü ile beraber mescide girdim. Orada bir adam namazını kılarak şöyle niyazda bulunuyordu:

⁴³⁵ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 22/314-315.

⁴³⁶ İbn Acîbe el-Hasenî, *Bahrü’l-medîd fi Tefsîri’l Kur’âni’l-Mecîd*, çev. Dilaver Selvi (İstanbul: Semerkand, 2014), 10/385.

⁴³⁷ Sa’îd Havvâ, *el-Esas fi’s-sünne*, çev. M. Ahmed Varol vd. (İstanbul: Aksa Yayın, 1991), 282.

⁴³⁸ Said Havva, *el-Esas fi’s sünne*, 7/ 423.

- “Senin dengi olmayan, doğurmamış ve doğrulmamış tek ve samed ilah olduğuna dair şahitlikte bulunarak dua ediyorum.” Resûlullah bunu işitince:

“Canım elinde olana yemin ederim ki bu şahıs Cenâb-ı Hakk’a O’nun İsm-i a‘zamı (en yüce ismi) ile dilemiştir, O isimle kim isterse verir, kim niyazda bulunursa kabul eder.”⁴³⁹

Muhammed Ali es-Sâbûnî, (ö. 2021), Allah’ın evi olan Mescid-i Harâm’a “Yahûdiler ‘Üzeyr Allah Teâlâ’nın oğludur,’ dediler. Hıristiyanlar da ‘Mesih (Îsâ) Allah Teâlâ’nın oğludur’ dedî (ler)... Onlar Allah’ı bırakıp bilginlerini, rahiplerini, Meryemoğlu Mesih’i tanrı edindiler. Hâlbuki bunlar da ancak bir olan Allah Teâlâ’ya ibâdet etmelerinden başkasıyla emr olunmamışlardı.”⁴⁴⁰ âyetinden yola çıkarak Yahudi ve Hıristiyanlar’ın da müşrik ve dolayısıyla onların da necis olduğunu yorumunda bulunmuştur. İbn Abbas onları domuz ve köpek gibi âyni necis olduğunu belirtmiştir. Cumhur bu itikatlerindeki necaset benzerliğini âyni necasete benzetmiştir. Yasaklanan yerin sadece Mescid-i Harâm olup olmadığı konusunda mezhepler arasında ihtilaflar mevcuttur. Aynı şekilde müşriklerin girişiyle ilgili yasak zamanın hacc ve umreye has kılınması noktasında da görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Bu âlimlerden Ebû Suud gösterdiği delillerle yasağın Mescid-i Harâm’a hacc ve umre zamanları müşriklerin girmesiyle ilgili olduğunu söylemiştir.⁴⁴¹

Ahmed Kalkan, tüm mahlûkatın Allah’a secde halinde olduğu için mescid kavramının bütün kâinatı kapsadığını söylemektedir. Allah, içinizden iman edip dünya ve âhiret için yararlı işler yapan kimselere vaad etti ki kendilerinden öncekilere verdiği gibi onlara da yeryüzünde hâkimiyet verecek, onlar için hoşnutluğuna vesile kıldığı dinlerinin yerleşip yayılmasını sağlayacak, şu andaki korkularını güvenliğe çevirecektir. Çünkü onlar bana hiçbir şeyi ortak koşmaksızın kulluk etmektedirler ⁴⁴² âyetindeki özelliklere sahip inananlar arzın varisidir ve Cenâb-ı Hakk onlardan yeryüzünü mescid addederek bu emanete en iyi şekilde sahip çıkmalarını istemiştir. Bu yüzden hem Allah Teâlâ’nın mâbedlerine sahip çıkılmalı hem de tüm yeryüzünü mescid sayarak Yüce Allah’ın hoşuna gitmeyecek inançlardan ve davranışlardan temizlenme gayreti içinde olunmalıdır. Zira Allah Teâlâ’ya has kılınmış bu kutlu mekânları O’na ortak koşanlara teslim etmiş kişilerin zihinleri ve kalpleriyle beraber bulundukları

⁴³⁹ Ebû Hâtim Muhammed İbn Hibbân b Ahmed et-Temîmî, *Sahîhu İbn Hibbân*, thk. Muhammed Ali Sönmez, Hâlis Aydemir, (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2016), 1/383.

⁴⁴⁰ Tevbe 9/30-31.

⁴⁴¹ Muhammed Ali Es-Sâbûnî, *Safvetü’l-Tefâsîr*, (Kahire: Dar’us Sâbûnî litebaati ve neşri ve’t-tevzi’, 1. Baskı, 1997), 1/492.

⁴⁴² Nûr 24/55.

haneleri, caddeleri ile çalıştıkları yerler de hür ve aslına uygun görülemez. Kalkan, mescidlerde konuşulmayacağı, sadece belirli mekânlarda namaz kılınması ve mihrapların eklenmesi gibi bid'atlerin de tehlikesine dikkat çeker.⁴⁴³

Netice itibariyle Tevbe sûresindeki Allah Teâlâ'nın mescidlerini ancak Allah Teâlâ'ya ve âhiret gününe inanan, namazını kılan, zekâtını veren ve yalnız Allah'tan korkup çekinen kimseler imar edebilirler. İşte bunların doğru yolu bulanlardan olmaları umulur⁴⁴⁴ âyeti Cin sûresindeki ilgili âyetten sonra nâzil olmuştur ve anlam örgüsü bakımından sebep-sonuç ilişkisi taşıdığı söylenebilir. Yani mescidlerin mülkü Yüce Allah'a ait olmasından dolayı en üst düzeyde kutsal mekânlardır ve buraların imarı Allah'tan başkasına kulluk etmeyen muvahhid insanların hak ve sorumluluğundadır.

Konunun bir başka yönü ise bu mâbedlerin İslâm tarihindeki önemli olayların yapı taşı olmalarıdır. Hz. İbrâhim ve oğlu Hz. İsmâil'in duvarlarını yükselttiği, Câhiliye'de putların dolmasıyla fetret devri yaşadıktan sonra Mekke'nin fethiyle aslına rücu eden ve Mi'rac'a uzanan gece yürüyüşünün başlangıç noktası olan Mescid-i Harâm; İslâm devletinin ilk şiarı karargâh, okul, meclis konumundaki Mescid-i Nebevî; üç semavî dinin kutsal kabul ettiği, şimdilerde ise dünya tarafından yalnız bırakılmasına rağmen Siyonist devlet politikalarına karşı avlusunun tevhid mücadelesine şahitlik ettiği Mescid-i Aksâ bu yerlerin başlıcalarıdır. Söz konusu mekânlarda, Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin şehadetleri başta olmak üzere yaşanmış elim hadiseler sapan ve saptıran bir topluluğa uymak sûretiyle haddi aşan insanların eylemlerinden⁴⁴⁵ sayılabilir. Bu örneklerden yola çıkarak mescidlerin sevinçler kadar acıları da mihrabında barındırdığı söylenilebilir.

3.2. Gökler ve Yer/السموات والأرض

“وَلِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُولُوا فَانْجِبُوا لِيَوْمِهِ إِنَّ اللَّهَ وَاسِعٌ عَلِيمٌ” “Göklerde ve yerde ne varsa hepsinin mülkiyeti Allah Teâlâ'ya aittir. İçinizdekini açığa vursanız da gizleseniz de Allah sizi ondan hesaba çeker. Sonra istediğini bağışlar, istediğine azap eder; Allah her şeye kâdirdir.”⁴⁴⁶

⁴⁴³ Kalkan, *Kur'an Kavramları*, “Mescid”, 7/928.

⁴⁴⁴ Tevbe 9/18.

⁴⁴⁵ Mâide 5/77.

⁴⁴⁶ Bakara 2/115.

3.2.1. Semâ ve arz'ın sözlük ve terim anlamı

Semâ kelimesi s-m-v kökünden türemiş olup yükseklik anlamına gelir.⁴⁴⁷ *Müfredât*'ta bir şeyin semâsı denildiğinde onun yukarı kısmının kastedildiği ifade edilmiştir. Ayrıca feza, yüksekte bulunan varlıklar, bulut, evin tavanı, yağmur, atın sırt tarafı gibi kullanımları da bulunmaktadır.⁴⁴⁸ Araplar yükselerek büyüdükleri için bitkilere de semâ demişlerdir.⁴⁴⁹ Yine bir şey uzaktan yükseltilerek işaret edildiğinde *لي سما* şeklinde ifade edilir. Bu kelime, tekil kullanıldığı gibi *أسمية* سموات şeklinde çoğul formlarında da istimal edilmektedir. Ayrıca semâ kelimesi hem müzekker hem müennestir. ⁴⁵⁰ *السَّمَاءُ مُنْفَطِرٌ بِهِ كَانَ وَعْدُهُ مَفْعُولًا* âyetinde müzekker ⁴⁵¹ *إِذَا السَّمَاءُ انشَقَّتْ* âyetinde müennes kullanımları bu duruma misal olarak gösterilebilir.

Semânın zıddı olarak kullanılan arz kelimesinin, aşağı kısımda bulunan şeyler, enine doğru genişlik, tüm mevcudatın üzerinde yaşadığı alan gibi temel anlamları da bulunmaktadır.⁴⁵² Ard “araz”, çoğulu “aradun” dur ve “arud” ise “cemaat” mânasına gelir.⁴⁵³ Arap kültüründe uzun boylu at için “onun arzı ve semâsı arasında mesafe vardır”, heybetli kişiler için ise “arzdansayla” denilir. Bu kelimeyle ilgili *أريضة* bereketli, temiz, kıymetli toprak parçası, *أراض* ise deve ya da normal yünden yapılmış yaygı anlamındadır.⁴⁵⁴ Mezkûr sözcüğün cemi vezinleri ise *أروض*, *أرضون*, *أراض* şeklindedir.

Terim olarak semânın fizik ve fizik ötesi olmak üzere iki boyutu bulunmaktadır. Onun fizikî boyutu astronomi, astrofizik, kozmolojinin kapsamında yer alan fezadaki gök cisimlerini de kapsayan tüm unsurları teşkil eder. Fizik ötesi boyutu ise “Şüphesiz Allah, melekler, gökler ve yerler halkı, hatta yuvasında karınca ve sudaki balık insanlara hayrı öğreten dua ederler”⁴⁵⁵ hadisindeki gibi muhtevası tam bilinemeyen gaybe dair konulardan biri olarak ele alınır. Arza gelince o, ülke, canlı ve cansız varlıkların üzerinde yaşadığı kara parçası anlamlarında

⁴⁴⁷ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbu'l-lüga*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Mısır: el-Müessesetü'l-Mısriyyetü'l-Âmmetü li't-Te'lif ve'l-Enbâ' ve'n-Neşr, ts.), 13/115; el-Cevherî, *es-Sihâh Tâcü'l-lüga ve Sihâhu'l-Arabiyye*, “Semâ”, 6/2382.

⁴⁴⁸ Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ġarîbi'l Kur'ân*, “Müfredât”, “Sema”, 427.

⁴⁴⁹ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî, *Esâsü'l-belâġa* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 1/476.

⁴⁵⁰ Müzzemmil 73/18.

⁴⁵¹ İnşıkak 84/1.

⁴⁵² Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ġarîbi'l Kur'ân*, “Ard”, 73.

⁴⁵³ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, “Ard”, 7/55.

⁴⁵⁴ İbni Manzûr, “Ard”, 7/ 113.

⁴⁵⁵ Tirmizî, “İlim”, 19.

kullanıldığı gibi felsefî literatürde yerküre ve fiziki kâinatı oluşturan anâsır-ı erba‘adan olan toprak unsuru olarak geçer.⁴⁵⁶

Kur’ân’da semâ ve arz çoğunlukla bir arada kullanılır. Âyetlerde genel olarak gök anlamında kullanılan semânın yağmurun faydalarından bahsedilirken tekil, kâinatın geneli kastedildiğinde ise “yedi gök” şeklinde çoğul kullanıldığı görülmektedir.⁴⁵⁷ Ayrıca Talak sûresinde gökyüzü gibi yeryüzünün de yedi tabaka olduğu zikredilmiştir.⁴⁵⁸ Şuna da değinmek gerekir ki yukarıda bahsettiğimiz müzekker ve müennes formlarda geliş biçimleri olduğu gibi mecazî kullanımları da bulunmaktadır.⁴⁵⁹ Kur’ân’da semâ 120, semâvât ise 190 defa geçmekteyken,⁴⁶⁰ arz 461 yerde geçmektedir.⁴⁶¹

3.2.1. Felsefede gök ve yer kavramı

3.2.1.1. Antik Yunan filozofları

Gök ve yer kelimeleri farklı ve benzer adlandırmalarla antik felsefede pek çok filozof tarafından incelenmiş ve konuyla ilgili teoriler üretilmiştir. Bunlardan aynı zamanda doğa felsefesiyle de ilgilenen Thales (ö. M.Ö. 546), yerin gökteki kubbe tarafından kuşatılıp uçlarının kalkık yuvarlak bir düzlem içinde bulunduğunu ve tahta parçasına benzer şekilde suyun üzerinde yüzdüğünü düşünmüştür.⁴⁶² Thales’in öğrencilerinden İyonlu Anaksimandros, bütün varlıkların kaynağı olan ilk ögeyi “Aperion” olarak isimlendirmiştir. Ona göre, varlıklar bu ilk unsurdan zıtlar biçiminde koparak meydana gelmişlerdir. Örneğin ışıksız ve soğuk toprakla ışık ve sıcaklığa sahip ateş veya hava aperiondan ayrılarak farklı şekilde vücuda gelmiştir. Böylece ateş ve suyun buluşmasıyla su varlığa gelmiş bundan çıkan buhar kümesi silindir görünümündeki yeri kuşatan ateş kümesini delerek semâdaki cisimleri oluşturmuştur.⁴⁶³

Simetriyi ve estetiği önemseyen Pythagoras (ö. M.Ö. 500) ve öğrencileri, göğün ve yerin biçiminin estetik bakımından mükemmel gördükleri küre olduğunu söylemişlerdir. Onlara göre tüm gezegenler yerin çevresinde belli bir düzen içinde ve dairesel şekiller çizerek hareket

⁴⁵⁶ Mustafa Çağırıcı, “Yer”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 43/476.

⁴⁵⁷ Neml 27/63; İsrâ 17/44.

⁴⁵⁸ Talak 65/12.

⁴⁵⁹ Bakara 2/29, 33, Fussilet 41/12; Rûm 30/24.

⁴⁶⁰ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *El Mu‘cemü'l Müfehres*, “Semâ”, 362-364.

⁴⁶¹ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *El Mu‘cemü'l Müfehres* “Ard”, 26-33.

⁴⁶² Aristoteles, *Gökyüzü Üzerine*, çev. Saffet Babür (Ankara: Bilge Su, 2018), 30-34.

⁴⁶³ Yavuz Unat, *İlkçağlardan Günümüze Astronomi Tarihi* (Ankara: Nobel, 2013), 19.

etmekteydiler.⁴⁶⁴ Meşhur filozoflardan Aristoteles (ö. M.Ö. 322), konuyla alakalı felek ve esîr başlıklarına yer vermiştir. Düşünür, kâinatın iç içe olan kürelerden meydana geldiğini, semânın ise oradaki cisimlerin bulunduğu mekân olduğunu ve bunların daireler üstünde hareket halinde olduğunu belirtmiştir. İşte göğün tümünü oluşturan felek, hareket eden cisimlerin yörünge ve taşıyıcısı konumundaki dairelerdir.⁴⁶⁵ Âlemi ay-altı ve ay-üstü şeklinde ikiye ayıran ve ay-üstünü diğerine göre daha üstün gören Aristo'ya göre ise esîr, ay-üstü âlemdeki tanrısal olan beşinci unsurun ismidir.

Ona göre esîr, değişmemek, azalmamak-artmamak, sonsuz olmak gibi birtakım hususiyetlere sahiptir.⁴⁶⁶ İslâm astronomi düşüncesinde önemli bir yeri olan Batlamyus (ö.?), eksantrik ve episikl olmak üzere iki model oluşturmuştur. Bunlardan eksantrik düzenek, gezegenlerin dairesel yörüngelerle hareket ettiği üzerine kurulu dış merkezli sistemken, episikl temel yörünge olan ana daire üstünde değil, bunun üzerindeki dairenin çemberinde bulunup küçük daire yörüngesindeki devinme üzerine kurulu sistemdir.⁴⁶⁷

3.2.1.2. İslâm Filozofları

İslâm filozofları özellikle Aristo ve Batlamyus'un evren anlayışlarından etkilenmekle beraber bunları harmanlayarak iç içe geçmiş küreler tasarımı üzerine kurulu Küre Katmanları Sistemi'ni oluşturmuşlardır.⁴⁶⁸ Buna göre İslâm coğrafyasında Emevîler'le başlayan astronomi çalışmaları Abbasiler zamanında ivme kazanmış sonrasında da tercüme, eleştiri, şerh çalışmalarıyla beraber özgün eserler verilmiştir. İlk İslâm filozofu olarak kabul edilen Kindî (ö. 252/866 [?]), astrolojiyi astronomiden ayırmayarak ikisini de felsefe içine almıştır. O, astronomiye önem atfederek bu ilmi felsefeden önce okutulması gereken matematik ilimleri içinde görmüştür.⁴⁶⁹ Doğa felsefesiyle ilgilenen bir diğer filozof olan Sâbit b. Kurre (ö. 288/901) ise Batlamyus'un sekiz küreli evren sistemine dokuzuncu küre olan "İlk Hareket Ettirici"yi eklemiştir.⁴⁷⁰ İhân-ı

⁴⁶⁴ Aristoteles, *Gökyüzü Üzerine*, 20-25.

⁴⁶⁵ Aristoteles, *Gökyüzü Üzerine*, 1/ 30-35.

⁴⁶⁶ Thomas S Kuhn, *Kopernik Devrimi: Batı Düşüncesinin Gelişiminde Gezegen Astronomisi*, çev. Halil Turan vd. (Ankara: İmge, ts.), 141, 142; Aristoteles, *Gökyüzü Üzerine*, 14-17.

⁴⁶⁷ Unat, *İlkçağlardan Günümüze Astronomi Tarihi*, 50.

⁴⁶⁸ Yavuz Unat, "Aristoteles'in Evren Anlayışı ve İslam Astronomisine Etkisi" (Aristoteles Sempozyumu, Ankara: Düşünbil Akademi, 2016), 1/1.

⁴⁶⁹ Muharrem Şahiner, "İslam Filozoflarına Göre Felsefeden Önce Öğrenilmesi Gereken İlimler", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/7 (2017), 97.

⁴⁷⁰ Yavuz Unat, "Orta çağ İslâm Astronomisinde Küre Katmanları Sistemi ve Gökyüzü Hareketlerin Fiziksel İzahı", *TÜBİTAK Ulusal Gözlemevi* (XIII. Ulusal Astronomi Toplantısı, Antalya, 2002), 7.

Safâ ise bu dokuz kürenin yedisinin gezegenler, birinin sabit yıldızlar, diğerinin ise kuşatıcı küre olduğunu söylemişlerdir.⁴⁷¹

İlk defa Fârâbî (ö. 339/) tarafından sistemleşen ve gayesi önce ilk nedenden ilk cisme, sonrasında ise ilk cisimden ilk nedene uzanan “iniş-yükseliş zinciri” oluşturmak olan sudûr teorisiyle⁴⁷² âlemi, ay-üstü ve ay-altı olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Buna göre Aristoteles’in fikirlerine benzer şekilde üstün olan kısım ay-üstü olmuştur. Filozof, gezegenler sistemi ve mücerred akılları ilişkilendirmiş ve ay-üstü âlemin; İlk Sema, Sabit Yıldızlar Küresi, Zühal/Satürn, Müşterî/Jüpiter, Merih/Mars, Güneş, Zühre/Venüs, Utârid/Merkür ve Aydan meydana geldiğini belirtmiştir.⁴⁷³ Bu silsilede semâvî cisimler haricindeki cisimler kümesi ay-altı âlemde yer almakta ve buradaki hiyerarşik nizam en zayıftan en üstün olana doğru yükselmektedir.⁴⁷⁴ Özellikleri bakımından ay-üstü âlemde bulunan gök cisimleri ise istekte bulunma, imrenme gibi nitelikleriyle ay-altındaki varlıklara madde-sûret bakımından benzerlik göstermektedirler.⁴⁷⁵

3.2.1.3. Hadislerde semâ ve arz kavramları

Hız. Peygamber (s.a.v.) çeşitli vesilelerle gök ve yer hakkında doğrudan ya da dolaylı olarak açıklamalarda bulunmuştur. Bunlardan birisi Allah’ın hükümlerinin işlendiği “Allah’ım bütün hamdler sana mahsûstur. Sen göklerin, yerin ve bunların arasındaki her şeyin ebedî müdebbirisin. Yine tüm hamdler sana mahsûstur; göklerin, yerin ve bunların arasındaki her şeyin melikliği sadece sana aittir. Yine bütün hamdler sana mahsûstur, Sen göklerin, yerin ve bunlar arasındaki her şeyin nûrusun. Yine bütün hamdler yalnız sana aittir. Sen haksın; senin va’din de aynı şekilde haktır, sana kavuşmak da hak, senin sözün de haktır. Cennet de haktır, cehennem de haktır, peygamberler de haktır, Muhammed de haktır. Kıyametin kopması haktır...”⁴⁷⁶ hadisidir.

Resûlullah, Allah’ın Tevvâb ismini “Allah gökleri ve yeri yarattığı zaman bir kapıyı tövbe için olmak üzere açık olarak yaratmıştır. Güneş battığı yerden doğuncaya kadar o kapı

⁴⁷¹ Unat, “Orta çağ İslâm Astronomisinde Küre Katmanları Sistemi ve Gökyüzü Hareketlerin Fiziksel İzahı”, 8.

⁴⁷² Yues Marguet, “Fârâbî’de İniş ve Yükseliş: İkiye Ayrılan Bir Bağlantı Zinciri”, *Uluslararası Hârezmî, Fârâbî, Beyrûnî ve İbn Sînâ Sempozyumu Bildirileri* (Kongre ve Sempozyum Bildirileri Dizisi, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990), 203.

⁴⁷³ Fârâbî, *el-Medînetü’l-fâzıla*, çev. Yaşar Aydın (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2019), 80-84, 94.

⁴⁷⁴ Fârâbî, Yaşar Aydın, *es-Siyâsetü’l-medeniyye* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2020), 66.

⁴⁷⁵ Fârâbî, *es-Siyâsetü’l-medeniyye*, 38.

⁴⁷⁶ Buhârî, “Teheccüd”, 1.

kapanmayacaktır”⁴⁷⁷ sözündeki gibi farklı konular bağlamında ele almıştır. Bunun haricinde gökler ve yer kavramları tesbih,⁴⁷⁸ cihad,⁴⁷⁹ merhamet⁴⁸⁰ gibi konularda ele alınmıştır.

3.2.1.4. Semâ ve arz ayetlerinin tahlillerinden örnekler

- **Gökleri ve Yeri Allah Teâlâ’nın Yaratması:** “O, gökleri ve yeri hak (ve hikmet) ile yaratandır. ‘Ol!’ dediği gün her şey olurur. O’nun sözü gerçektir. Sûr’a üflendiği gün de hükümler onundur. Gizliyi ve açığı bilendir. Ve O, hikmet sahibidir, her şeyden haberdardır.”⁴⁸¹

Müfessirlerden Semerkandî, âyetin zâhir manası üzerinde durmuş, semâ ve arzın hak olduğu ve insanlara Allah’ın varlığına delil olması için halk edildiklerini belirtmiştir.⁴⁸² Muhyiddîn İbnü’l-Arabî (ö. 638/1240) ise gökleri “ruhlar”, yeri ise “cisim” anlamında işârî olarak yorumlamıştır. O, bu ikisinin adaletle anlam kazanması sûretiyle doğruluğun Yüce Allah’ın kanunlarından biri olduğunu belirtmiştir.⁴⁸³ Konu bu şekilde kritik edildiğinde âyetin bireysel ve toplumsal öğütler içerdiği söylenilebilir. Konuyla ilintili olan göklerin ve yerin altı günde yaratılması âyetleriyle alakalı olarak⁴⁸⁴ Fahrüddîn Râzî, çeşitli yorumlarda bulunmuştur. Azgın kavimlere mühlet vermesindeki maslahata benzer bir durum ve yaratılışın birden değil altı günde olmasıyla kulların sabırlı olmaları gerekliliğine dair işaret edilmesi bu açıklamalardan bazılarıdır.⁴⁸⁵

- **Emanetin Göklere, Yere ve Dağlara Teklif Edilmesi:** “Biz emaneti göklere, yerküreye ve dağlara teklif ettik. Ama onlar bunu yüklenmek istemediler, ondan korktular ve onu insan yükledi. Kuşkusuz insan çok zalim, çok bilgisizdir.”⁴⁸⁶

Göklerin ve yerin canlı olarak temsil edildiği âyetteki emanet korku ve hıyanetin zıddı anlamındadır.⁴⁸⁷ Ezherî (ö. 370/980), emanete kişinin niyeti manasını vermiştir. Dolayısıyla

⁴⁷⁷ Tirmizî, “De‘avât”, 19.

⁴⁷⁸ Müslim, “Tahâret”, 1.

⁴⁷⁹ Müslim, “Cihâd”, 20.

⁴⁸⁰ Tirmizî, “Birr”, 16.

⁴⁸¹ En‘âm 6/73.

⁴⁸² Semerkandî, *Bahru’l-ulûm*, 1/459.

⁴⁸³ Muhyiddîn İbn ‘Arabî, *Tefsir-i Kebîr Te‘vîlât*, çev. Vahdettin İnce (İstanbul: Kısın Yayınları, ts.), 1/361.

⁴⁸⁴ A‘râf 7/54; Yûnus, 10/3; Hûd 11/7; Hadîd 57/4; Furkân 25/59; Secde 32/4.

⁴⁸⁵ Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, 13/27-30.

⁴⁸⁶ Ahzâb 33/72.

⁴⁸⁷ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, “Emn”, 1/90.

amelin doğru bir şekilde gerçekleşmesi ihlaslı bir niyetle mümkündür. Bu ikisi arasında uyumun olmaması emaneti hakkıyla yerine getirmeye engeldir.⁴⁸⁸ Bazı müfessirler emanet için farzlar, ittikâ, mükellefiyet gibi anlamlar verirken Taberî bu âyetteki emanetin şariate dair her türlü emirler ve yasakları ifade ettiğini belirtmiştir.⁴⁸⁹ Emaneti yüklenme konusunda yapılan pek çok yorumdan bir tanesi de “tüm evrenin Allah Teâlâ’ya ait olması sebebiyle hâkimiyetine itaat ettikleri, âyetteki semâ, arz ve dağların birbirinden ayrı unsurlar olmasına rağmen O’nun emrinin dışına çıkmadıkları fakat iyi ya da kötü her türlü karşılığın alınacağı tekliften de beri durdukları” şeklindeki yorumdur.⁴⁹⁰

- **Allah Teâlâ’nın Yeryüzünü Yayıp Döşemesi:** “Bundan sonra da yeryüzünü döşeyip yaydı.”⁴⁹¹

Klasik dönem müfessirlerinden Râzî, âyet için yerin mahlûkata yönelik uygun duruma getirilmesi yönündeki anlamı incelemiştir.⁴⁹² Modern dönemde âyette geçen dehâ’nın elips şeklinden yola çıkılarak devekuşu yumurtası demek olan “dahv” dan türeyebileceği yönünde bilimsel yorumlar da yapılmıştır.⁴⁹³ Konuyla ilgili biçimsel benzerliğin yanında devekuşunun yumurtlayacağı yeri ayağıyla müsait duruma getirmesi gibi yerkürenin de yaşama uygun yaratılması arasında bağ kurulmuştur.⁴⁹⁴

- **Sema ve Arzın Tesbih Etmesi:** Yedi gök, yer ve bunlarda bulunanlar O’nu tesbih eder. Onu hamd ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur. Fakat siz onların tesbihini anlayamazsınız. O halîmdir, bağışlayıcıdır.⁴⁹⁵

Allah’ı her türlü noksanlıktan tenzih etmek anlamına gelen tesbih⁴⁹⁶ çeşitli âyetlerde akıllı-akılsız, canlı-cansız tüm varlıklara hamledilmiştir.⁴⁹⁷ Kur’ân’da özel olarak güneşin, ayın,

---

⁴⁸⁸ Ezherî, “Emn”, 15/516.

⁴⁸⁹ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 20/336.

⁴⁹⁰ Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Gırnâtî el-Endelüsî, *el-Müharraru’l-vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-Azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2001), 4/402.

⁴⁹¹ Nâzi‘ât 79/30.

⁴⁹² Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, 31/46.

⁴⁹³ Hasan Basri Çantay, *Kur’ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, 1990, 3/1143.

⁴⁹⁴ Muhammed Ferid Abdullah, *min Vücûhi’l-i‘caz fî’l-Kur’âni’l-Kerîm* (Beyrût: Dâru’l-Mevâsim, 2006), 96-100.

⁴⁹⁵ İsrâ 17/44

⁴⁹⁶ Ezherî, “Sbh”, 4/338.

⁴⁹⁷ Nahl 16/49; Hac 22/18; Hadîd57/1.

yıldızların, ağaçların, hayvanların, kuşların zikri de görülmektedir.⁴⁹⁸ Âyet zahirî olarak yorumlandığında buradaki zikirden insanın idrakinin üstünde olup müşahede alanının dışında olduğu anlamı çıkarılabilir.⁴⁹⁹ Âyet işârî olarak ise bütün mevcûdâtın Allah Teâlâ'nın ilahî kanununa, hükümlerine ve buyruklarına isyan etmeyip uyması şeklinde yorumlanmıştır.⁵⁰⁰

- **Semâvat ve Arz Arasında Bulunan Unsurlar:** “Mûsâ, ‘Eğer gerçeğe inanmaya yatkınlığınız varsa bilin ki O, göklerin, yerin ve ikisi arasında bulunan her şeyin Rabbidir’ diye cevap verdi.”⁵⁰¹

Bu ifade aynı ve benzer şekillerde farklı âyetlerde yer almaktadır.⁵⁰² Çoğu müfessir gibi Elmalılı da âyeti zâhirî olarak, yer ve gök ile ikisi arasında bulunanlar şeklinde yorumlamıştır.⁵⁰³ Ancak teknolojinin gelişmesine bağlı olarak uzaydaki yeni keşiflerle birlikte farklı dünyaların var olma ihtimalinden bahsedilmektedir.⁵⁰⁴ Âlemlerin, insanın gördüğünün ve idrakinin çok üstünde olduğu müsellem bir konudur. Bu vb. âyetlerden sayısız mahlukâtın olduğu, bunların da Rabbinin Cenâb-ı Hak olması hasebiyle onun rubûbiyetinin ve hükümlerinin genişliği anlaşılmaktadır. Burada insanoğlunun çoğunlukla isyan ettiği sünnetullahı akıl sahibi olmayan varlıkların bile koşulsuz itaat etmeleri düşünülmesi gereken bir meseledir.

3.2.1.5. Bakara Sûresi 284. âyetinin değerlendirilmesi

Medine’de nâzil olan Bakara sûresi, mushafta ikinci sırada bulunmaktadır. İsmi 67-73. âyetlerinde yer alan Bakara/sığır kelimesinden almaktadır. Sûrede çeşitli konular bulunduğu için özel nüzûl nedenlerine bağlı olarak birden fazla sebep-i nüzûl bulunmaktadır. Âyet sayısında ihtilaflar bulunmakla beraber 286 âyetle Kur’ân’ın en uzun sûresidir. Öncesinde Fâtîha sonrasında Âl-i İmrân sûreleri yer almaktadır. Borç konusunun işlendiği 282 numaralı âyet, en uzun âyet olma özelliğine sahiptir. Senâm ve zehrâ olmak üzere iki lakabı bulunmaktadır. Ayrıca bir sonraki sûre olan Âl-i İmrân ile birlikte “Zehrâvân” olarak anılmaktadır. İçinde bulunan Âyetü’l-kürsî sebebiyle Sûretü’l-kürsî, birçok hüküm ihtiva

⁴⁹⁸ Hac 22/18; Bakara 2/74; İsrâ 17/44; en-Nûr 24/41.

⁴⁹⁹ Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmî l-Kur’ân*, 10/266.

⁵⁰⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr-i Kebîr*, thk. Abdullah Mahmud Şehhate (Beyrût: Dâru’l-İhyai’t-Türâs, 2000), 2/533.

⁵⁰¹ Şu‘arâ, 26/24.

⁵⁰² Hicr, 15/85; Meryem, 19/65; Tâhâ, 20/6; Enbiyâ, 21/16.

⁵⁰³ Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 4/ 334

⁵⁰⁴ Maurice Bucaille, *The Qur’ân And Modern Science* (Riyad: Dâru’t-Tayyibe, ts.), 6.

etmesinden dolayı *Füstâtü'l-Kur'ân* da denilmiştir. İmanla alakalı temel hususlar, ibadetler, kıblenin değiştirilmesi, yetimlerin durumu, içki ve kumarın mahiyeti, faizle alakalı hükümler, orucun farziyeti, talak ve borçlar sûrede yer alan konulardandır.” Evlerinizi (içinde Kur’ân okumayarak) kabirlere çevirmeyiniz. Şeytan, içinde Bakara sûresi okunan evden ürker ve uzaklaşır” hadisi Bakara sûresinin faziletine işaret etmektedir.⁵⁰⁵

Mekke’de indirilen âyetler daha ziyade ferde yönelik itikadî ve ahlakî konular ihtiva etmekteyken Medine’de Bakara sûresiyle beraber tüm toplumu her yönüyle kuşatan bir sistemin oturmaya başladığını görülmektedir.⁵⁰⁶

İnsanın kalbindekilerden de sorgulanıp cezalandırılacağını ifade eden söz konusu âyet indirildiğinde bu durum ashâba ağır gelmiş, Resûlullah’ın yanına gelerek diz çökmüşler ve namaz, oruç gibi ibadetlere güç yetirmeye çalıştıklarını fakat kalplerini kontrol etmeye takatlerinin yetmeyeceğini söylemişlerdir.

Buna karşılık Hz. Peygamber, “Sizden önceki iki kitaba tâbî olanlar gibi siz de “İşittik ve itaat etmedik” mi diyeceksiniz. Oysaki “İşittik ve itaat ettik. Senin mağfiretini isteriz ey Rabbimiz, dönüş sanadır” demeniz icab ederdi.” diye buyurmuş⁵⁰⁷ onlar da Hz. Peygamber’in buyruğuna uyarak dillerini buna alıştırmışlardı. Bu hadise üzerine onların bu tutumunu medheden 285. âyet, akabinde 284. âyete açıklık getiren ve bir yönüyle sahâbenin konuyla alakalı çekincelerini ve korkularını izale eden “Allah hiçbir kimseyi gücünün yetmediği bir şeyle mükellef kılmaz...” mânasındaki 286. âyet indirilmiştir.⁵⁰⁸

3.2.1.6. Müfessirlerin âyet hakkındaki değerlendirmeleri

Fahrüddîn Râzî, ilgili âyet hakkında, gerçek anlamda kemâlâtın kudret ve ilim sıfatlarına mahsus olduğunu belirtmiştir. O, bu sebeple Allah’ın kudretinin ve ilminin büyüklüğüyle ilgili “Göklerde ve yerde bulunan bütün şeyler hem mülken, hem de milken Yüce Allah’ındır” ilahi beyanıyla söz etmiştir. Yine o, bu âyetle ilgili Cenâb-ı Hakk’ın bu iki sıfatının kemali gerçekleşip de göklerde ve yerde halk edip nimetlendirdiği kullar var olduğunda bu emre

⁵⁰⁵ Müslim, “Müsâfirîn”, 29.

⁵⁰⁶ Emin Işık, “Bakara Sûresi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/526; Karaman vd., *Kur’ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 1/67.

⁵⁰⁷ Müslim, “İmân”, 57.

⁵⁰⁸ Karaman vd., *Kur’ân Yolu Tefsiri*, 1/ 450.

uyanlar için muhteşem bir va'd, isyan edenler için ise tam bir tehdit olduğu yorumunda bulunmuştur.⁵⁰⁹

İmam Gazzâlî, *Dinde Kırk Prensib* adlı eserinde gök ve yerin mülkiyetiyle alakalı özellikle de ilim ve kudret bağlamında çeşitli değerlendirmelerde bulunmuştur. O, Zümer sûresindeki “Onlar Allah’ı gereği gibi takdir edip tanımadılar. Kıyamet gününde bütün dünya O’nun avucundadır; gökler de O’nun kudret elinde dürülüp bükülmüştür. Allah, müşriklerin koştukları ortaklardan uzaktır ve yücedir”⁵¹⁰ âyetini referans göstererek yaratmanın ve hükmetmenin Allah Teâlâ’ya ait olduğunu, O’nun tüm mevcûdâtın iç ve dış yönlerine hükmettiğini ve yaratılmışların O’nun iradesine râm olduğunu belirtmiştir. Ayrıca o, “Allah Korkusu” başlıklı kısımda Yüce Allah’ın “Kâdir” sıfatıyla göklerin ve yerin mülkiyetine sahip olduğunu belirttikten sonra mevzubahis korkunun oluşması için üç yolun olduğunu söylemiştir. Bunlar, Allah’ı iyi tanımak, O’nun bu dünyaya ait cezaları ve canlı misalleri üzerinde düşünmek, Ondan korkanları örnek alarak bu kişiler gibi olmaya çalışmaktır.⁵¹¹

Semerkindî, bazı müfessirlerin Allah Teâlâ’nın her şeyin hâlikî, mâlikî ve hâkimî olduğuna işaret eden delillerin göklerde aşikâr olduğuna dair söylemlerinin bulunduğunu belirtmiştir. Buna göre tüm varlıkları yaratıp bir ölçü koyanın Cenâb-ı Hakk olmasından dolayı bu yetkiye başkaları ortak olamazlar. Zira göklerdeki ve yerdeki tüm mahlûkatı yarattıktan sonra besleyen, rızıklandıran, idare eden, terbiye eden, koruyan, göklerin ve yerin mâlikî, Ma’bûd-u Mutlak olan Allah’tır. Yine arzda ve semâda ne varsa O’nun Rubûbiyetinin ispatıdır. O’nun emrine engel olacak hiçbir güç yoktur ve tüm yaratılanlar bu emre uymak durumundadırlar.⁵¹²

Bursevî, “Göklerde ve yerde olan her şey O’nundur” ifadesinin “Gökler ve yer ile onlarda mevcut bulunan her şey O’nundur.” demekten daha belîğ olduğunu belirtmiştir. Zira “Gökler ve yer” den sonra gelen “onlarda bulunan her şey” ibaresi, semâvât ve arzın dışında oluşan varlık ve hadiselerle şâmil olur. Eğer bununla, yer ve göklerin içinde ve dışında var olan her şey kastedilmiş olsaydı o durumda gökler ve yerin zikredilmesi lüzum olmazdı. Dolayısıyla yerde ve göklerde olan şeylerden kastedilen her ikisini meydana getiren parçalar; bunlarda bulunan akıllı, akılsız mevcûdât ile dâhilde ve hariçte cereyan eden tüm hadiselerdir. Ayrıca Cenâb-ı Hakk’ın yeryüzünde bulunan her şeyi insan için yaratması⁵¹³ Allah Teâlâ’ya ortaklığını icap

⁵⁰⁹ Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, 7/102.

⁵¹⁰ Zümer 14/67.

⁵¹¹ Gazzâlî, *Dinde Kırk Prensip*, çev. Abdülhalik Duran (İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2004), 153.

⁵¹² Semerkandî, *Bahru’l-ulûm*, 1/188.

⁵¹³ Bakara 2/29.

ettirmez. Zaten böyle bir ortaklık mümkün değildir. Zira yerde ve gökte bulunan canlı-cansız, akıllı-akılsız bütün varlıklar O'na aittir. Kimsenin bunlarda bir hissesi yoktur ve Allah üzerinde başka bir kudret yoktur. Şu durumda O'ndan başkasına kulluk etmek doğru değildir.⁵¹⁴

Elmalılı “Gökler ve yer Allah Teâlâ'nındır” ibaresini bağlamlarına göre çeşitli şekillerde izah etmektedir. Ona göre, göklerin ve yerin devleti, zâhir ve malum olan, akıl yoluyla öngörülen evrenin hâkimiyeti tümüyle Yüce Allah'a aittir. Böyle bir Allah her şeye kâdirdir ve her şeye güç yetirebilir. Bu büyük devlet ve saltanata nazar edildiğinde her gün, her gece, her saat ve her anda pek çok şey yapılıp yıkılmaktadır. İcatlar, imhalar, tehirler, taciller birbirlerini takip etmektedir. Gücü açığa çıktığında hikmetlerin nasıl ortaya konduğu da görünmeye başlar. Bozulmayan ve değişmeyen ilâhî otoritenin hüküm sürdüğü kâinata her şey olması gerektiği gibi ilerlemektedir.⁵¹⁵

Seyyid Kutub, âyeti gâyet veciz bir şekilde şöyle tefsir etmektedir:

Böylece tamamen medeni hukukla ilgili bir hükmün konusunun ardında sırf bilince yönelik bir direktif yer almakta, hayatla ilgili yasalarla, hayatın yaratıcısı arasında bir ilişki kurulmakta, yerin ve göklerin hükümrânına karşı duyulan korku ve umuttan meydana gelen bu sağlam bağ sayesinde yasal düzenlemelerden oluşan güvencelere kalbin derinliklerinde yer alan güvenceler de eklenmektedir. Bu da İslâm şeriatının Müslüman toplum içinde Müslümanların kalplerine yerleşen en sağlam ve en belirgin güvencesidir. İslâm, öncelikle kendisi için şeriat vazedeceği kalpleri ve kanunlarını uygulatacağı toplumları oluşturur. Çünkü İslâm, her yönüyle mükemmel, ahenkli ve ilahî bir sistemdir. Hem eğitim hem de şer'î düzendir. Hem takva hem otoritedir. Aynı zamanda insanın yaratıcısının insan için seçtiği hayat metodudur.

Peki, yeryüzü kaynaklı düzenlere, kanunlara ve metotlara ne demeli? Ömrü, bilgisi ve görüşü sınırlı, heva ve hevesi daldan dala konup hiçbir zaman istikrar bulmayan, iki kişinin aynı görüş, düşünce ve anlayış üzerinde anlaştığı pek az olan insanın bakış açısına ne demeli? Kendini yaratan, yarattığını ve her an ve her durumda yarattığının yararına olanı bilen Rabbinden uzaklaşan beşeriyete ne demeli?

Kuşkusuz Allah Teâlâ'nın hayat için koyduğu metottan ve düzenden uzaklaşmak beşeriyet için bir bedbahtlıktır. Bu bedbahtlık, Batıda, zorba ve azgın kiliseden ve O'nun adına konuştuğunu iddia ettiği tanrısından, O'nun adına insanları düşünüp anlamaktan alıkoymasından, yine O'nun adına alınan ağır vergilerden ve bu korkunç hükümlerden kaçış şeklinde başladı. İnsanlar bu kâbustan kurtulmaya karar verdiklerinde kiliseden ve otoritesinden kaçtılar. Ancak bu işi makul bir noktada durdurmadılar. Daha da ileri giderek kilisenin tanrısından ve onun otoritesinden de kaçtılar. Ardından, yeryüzündeki hayatlarında Allah Teâlâ'nın metoduyla kendilerine öncülük eden dinin tümünden uzaklaştılar. İşte bu bir bedbahtlıktı, bir felaketti. Ya bize. -kendi kendini Müslüman

⁵¹⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/355.

⁵¹⁵ Yazır, *Hak Din Kur'an Dili*, 1/1039, 1040.

sanar bize- ne oluyor? Bize ne oluyor da Allah'tan, O'nun hayat metodundan, ŗeriatından ve kanunundan kaçıyoruz? Hoşgörlü ve sağlam dinimiz, üzerimizdeki tüm zincirleri parçalamış, bütün ağırlıkları kaldırmış, bize rahmet, hidâyet, kolaylık ve hidâyete, ilerlemeye ve kurtuluşa götüren yolda istikamet bahşetmişken bize ne oluyor?

Burası, bu büyük sûrenin sonucudur. Kur'ân'ın en uzun sûresi olması bakımından büyük kelimesinin ifade ettiği anlamda olduğu kadar imanî düşüncenin temelleri, Müslüman cemaatin niteliği, hareket yöntemi, sorumlulukları, yeryüzündeki konumu, varlık içindeki rolü, kendisine karşı koyan düşmanlarının konumu, tabiatları, kendisine karşı tutuştukları savaşta başvurdukları taktiklerin mahiyeti bir yönden onların çıkardığı gailelerin savuşturulması için kullanacağı yöntemi, diğer yandan onların bedbaht akıbetlerinden korunması gibi kabarık ve geniş bir bölümü temsil eder. Konularıyla da büyüktür bu sûre. Ayrıca sûre, insanın yeryüzündeki rolünü, tabiatını, fıtratını, beşer tarihinde ve gerçek hikâyelerinde görüldüğü üzere düşölen hataları ve uzun âyetlerinin sunulması sırasında ayrıntılarıyla ele alınan daha birçok sorunu açıklamaktadır. .(Seyyid Kutub, *fi Zilâli'l-Kur'ân*, 1/530-53)

Vehbe ez-Zühaylî (ö. 2015) ise insanların kalplerinde olan kötölükleri açığa vursalar da gizleseler de yerlerin ve göklerin sahibi olan Allah Teâlâ bunları bildiğini ve hesaba çekeceğini vurgulamıştır. Zira o yerleri ve gökleri yaratanın her şeyi de bileceğini ifade etmiştir.⁵¹⁶

Süleyman Ateř, göklerde ve yerde bulunan her şeyin Allah Teâlâ'ya ait olduğunu ve tüm varlıkların ona boyun eğdiğini beyan ettikten sonra bazı felsefi öğretilerin aksine evrenin doğum şeklinde Allah'tan parçalanarak değil de O'nun tarafından yoktan var edildiğine dikkat çekmiştir. Konuyla ilgili bir başka yorumunda ise göklerde ve yerde bulunan her şeyi halk eden Allah'ın, kâinatın ve içindekilerin huzurlu bir hayat sürdürebilmeleri için en doğru hükümleri indirdiğini, bu hükümlere uyanların onurlu bir şekilde yaşayacaklarını uymayanların ise zillete dūçar olup helak olduktan sonra onların yerlerine yeni topluluklar getirileceğini belirtir.⁵¹⁷

Gök ve yer, tavan ve taban gibi kâinatı alttan ve üstten kuşatmış, içindekileri barındıran kubbe ve zemindir. Bu ikisi arasında olup biten her şey üzerinde söz sahibi elbette bunları yoktan var eden Allah Teâlâ olacaktır. O'nun mülkünde Sünnetullah'ı bozmaya çalışan varlıklar ise sadece esfeli sâfilîn derecesindeki insan gruplarıdır. Bu hareket noktasının temelinde kibir ve nankörlük duyguları yatmaktadır. Bunun karşısında Allah'ın emanetini yüklenen bir yaratılan olduğunu unutmadan bu mesuliyetin gereklerini güçleri nispetinde yapmaya çalışan mütevazı ve vefalı inananlar her zaman olmuştur ve olmaktadır. İnsanlık tarihinin yüz akı olmuş bu güzide topluluk ahirette de yaptıklarının karşılığını alacaklardır.

⁵¹⁶ Vehbe Zühaylî, *et-Tefsîru'l-münîr* (Beyrût: Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, 1991), 2/139.

⁵¹⁷ Süleyman Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988), 1/227, 380.

3.3. Doğu-Batı/ المشرق والمغرب

“وَلِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُولُوا فَتَمَّ وَجْهَ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ وَاسِعٌ عَلِيمٌ” Doğu da Allah Teâlâ’nındır batı da. Nereye dönerseniz Allah Teâlâ’nın yüzü (zatı) oradadır. Şüphesiz Allah’ın rahmeti ve nimeti geniştir, O, her şeyi bilendir.⁵¹⁸

3.3.1. Doğu ve batı’nın sözlük ve terim anlamı

Şark/شَرْق sözlükte doğu, doğu tarafı, güneş, parlamak, kapı aralığından süzülen ışık anlamlarına gelir. Cemisi, أَشْرَاقٌ tır. مُشْرِقٌ Güneş doğarken bayram namazının eda edildiği yer, تَشْرِيقٌ güneşe karşı oturmak, مَشْرِقٌ doğulu, مَشَارِقُهُ doğulular, مَشْرِقٌ Arap Yarımadası’nın şark kısmında bulunan İslâm beldeleri biçiminde kullanımları bulunmaktadır. Araplar, eti güneşin altına serdim anlamında “شَرَقْتُ اللَّحْمَ”, koyu kırmızı için de أَحْمَرُ شَرْقُ ifadelerini kullanırlar.⁵¹⁹ Güneşin tülû ettiği yere “مشرق” denilmektedir.⁵²⁰

Garb/غَرْب ise batı, batı tarafı, güneşin batması, gözden kaybolmak manalarına gelir. Araplar uzakta olan her şeye غريب, cühelânın içindeki azlığından dolayı ulemâyâ غُرَبَاءُ عُلمَاءُ, uzağa gittiği için kargaya غراب demektedirler.⁵²¹ Bir şeyin nihâyeti, gurbet, uzaklaşmak, gözde iltihaplanma ve kabarma yapan sivilce, akmak anlamlarına gelmektedir.⁵²² Bazı sözlüklerde bu kelimenin 34 değişik formlarda kullanımı olduğu söylenmektedir.⁵²³

Coğrafi bir terim olarak doğu, dört ana yönden biri olup güneşin doğduğu bölge, bulunulan konuma göre güneşin doğduğu kısımda kalan taraf demektir.⁵²⁴ Batı ise yine dört ana yönden biridir ve doğunun zıddı olarak güneşin battığı yerde bulunulan bölgeye göre güneşin battığı tarafa denilir.⁵²⁵ Doğu ve batı aynı zamanda siyasî ve sosyal bilimlerde coğrafyanın ötesinde anlamlar taşımaktadır. Eski Yunan ve Roma dönemlerinde ilk defa karşılaşılan bu mefhûmlar, Avrupalılar’ın kendilerini batılı, kendilerinden olmayanları ise doğulu olarak işaretlemesiyle kavramlar bugünkü şeklini almıştır.⁵²⁶ Oluşan konjonktürle beraber batı; din, bilim, sanat gibi

⁵¹⁸ Bakara 2/115.

⁵¹⁹ Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ğarîbi'l Kur'ân*, “Şrk”, 451.

⁵²⁰ el-Cevherî, *Tâcü'l-luğa ve şihâhu'l-‘Arabiyye*, “Şrk”, 4 /1500.

⁵²¹ Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ğarîbi'l Kur'ân*, “Grb”, 604.

⁵²² İbn Dureyd, *Cemheretü'l-Lüğa*, “Grb”, 1/321.

⁵²³ Zebîdî, *Tâcü'l-‘arûs* 1/191.

⁵²⁴ İlhan Ayverdi, *Kubbealtı Lügati* (İstanbul: Kubbealtı, 2010), “Doğu”, 295.

⁵²⁵ Ayverdi, “Batı”, 122.

⁵²⁶ Fahri Sakal, “Doğu- Batı Ne Demektir, Ne Yana Düşerler?”, *Studies of The Ottoman Domain?* 6/10 (Şubat 2016), 1.

pek çok alanda kendini üstün görmüş ve maalesef doğu da bu üstünlüğü zamanla kabullenmiştir.

Kur'ân'da şark kelimesi müfred,⁵²⁷ tesniye,⁵²⁸ cemî⁵²⁹ formda olmak üzere on yedi yerde geçmektedir.⁵³⁰ Garb sözcüğü ise müfred,⁵³¹ tesniye⁵³² cemî⁵³³ vezinlerde olmak üzere on altı yerde bulunmaktadır.⁵³⁴

3.3.2. Sosyoloji'de doğu ve batı kavramları

Önemli mütefekkir Sezaî Karakoç'un gerek şiirlerinde gerekse fikir yazılarında doğu batı dünyası ve aralarındaki ilişkileri edebî bir üslupla yorumlanmaktadır. O, doğu insanının batıya duyduğu hayranlığı “batı mağdurluğu” şeklinde tanımlamış, kendi kültüründen ve hayat biçiminden uzaklaşmanın çöküşü beraberinde getirdiğini savunmuştur.⁵³⁵

Sonradan Müslüman olarak Abdülvâhid Yahyâ adını alan Rene Guenon, doğu ve batı ile alakalı yazmış olduğu kitaplarında, batı dünyasının Rönesans ve Reformla kendi dinî medeniyetlerini bırakarak, her türlü mânevîyatı terkettiklerini, bunun da hem kendi içlerinde hem de tüm dünyada büyük sıkıntılar yaşanmasına yol açtığını belirtmektedir. Nitekim batı tarafından sömürgeleştirilen doğu ülkeleri zamanla batılılar gibi metafiziğe karşı mesafe koymuşlardır. Guenon, bugünkü batı medeniyetinin orta çağ Hristiyan ve Doğu medeniyetlerine kıyasla “anormal medeniyet” olduğunu ve geçmişine dönmediği takdirde bütün dünyayı felakete sürükleyeceğini ifade etmiştir.⁵³⁶

Muhammed İkbâl (ö. 1938) ve onun tesirinde olan Mehmed Âkif de (ö. 1936) doğu-batı hakkında benzer görüşler ortaya koymuşlardır. İkisi de batının ilim ve tekniğinin alınmasında bir sakınca görmezken doğunun öz medeniyetine sahip çıkması gerektiğini savunmuşlardır.⁵³⁷

⁵²⁷ Bakara, 2/115, 142, 177, 258; Nûr, 24/35; Şu'ara, 26/28; Müzzemmil, 73/9.

⁵²⁸ Zuhruf, 43/38; Rahmân, 55/17.

⁵²⁹ A'râf, 7/137; Saffât, 37/5; Me'âric, 70/40.

⁵³⁰ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *El Mu'cemü'l Müfehres*, “Şrk”, 378-379.

⁵³¹ Bakara, 2/115, 142, 177, 258; Kehf, 18/86; Nûr, 24/35; Şu'arâ, 26/28; Kasas, 28/44; Müzzemmil, 73/9.

⁵³² Rahmân, 55/17.

⁵³³ A'râf, 7/137; Me'âric, 70/40.

⁵³⁴ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *El Mu'cemü'l Müfehres*, “Grb”, 496-497.

⁵³⁵ Sezaî Karakoç, *Dirilişin Çevresinde* (İstanbul: Diriliş Yayınları, ts.), 59.

⁵³⁶ Mustafa Tahralı, “Rene Guenon ve Türkiye Doğu-Batı”, *Kubbealtı Akademi Mecmuası* 47/188 (2018), 42.

⁵³⁷ Mehmed Akif Ersoy, *Safahât* (İstanbul: İnkılap ve Aka Basımevi, 1977), 206; Murtaza Mutahharî, *İslâmî Düşüncenin İhyası*, çev. Muhammed Çiftçi (İstanbul: İhtar Yayınları, 1997), 11.

İkbâl, İslâm beldelerinin geri kalma sebeplerini ve bunlardan kurtulmanın çözümlerini, hayatın ağır meşakkatlerine karşı direnme yollarına dikkat çeken nasihatlerde bulunmuştur. Âkif ise Âsım'ın neslinin Avrupa'daki kaynaklarından istifade edip orada tahsil gördükten sonra almış olduğu ilmi ülkemize taşımasıyla üç yüz senelik kaybın kapanıp memleketin ileri bir düzeye çıkacağına inanmıştır.⁵³⁸

Ülkemizin büyük mütefekkirlerinden olan Cemil Meriç'in yaşadığı dönem ve çevrenin etkisiyle de söylemiş olduğu “Ben bu memleketin ninnileri, ezanları, türkülerıyla büyüdüm. Avrupa'ya düşman değilim. İki Avrupa var: Kolonyalist-Kapitalist Avrupa'nın düşmanıyım; ama düşünen, dost olmak isteyen Avrupası'nın dostuyum. Böyle düşünmemin sebebi de Avrupalı oluşumdan. Avrupa'nın en iyi kafasıyım. Kafa olarak fazla Avrupalıyım çevreme nispetle. Doğu fazla mübalağalı. “Ayıklanmalı!” diyorum. Ben imanımle, dilimle, zevklerimle İslâm ve Türk'üm, ama kafaca Avrupalı” şeklindeki cümleleri konuyla alakalı görüşlerinden küçük bir kısmıdır.⁵³⁹ Bununla beraber Meriç, “Çağdaşlaşma, Avrupalılaştır/ma, Batılılaşma, Modernleş/tir/me ve Amerikanlaşma” gibi tabirleri “rezil ve kaypak” olarak görmüş, modernlik hikâyesini kokain, LSD ve frengi gibi zihni felce uğratan ihraç metai olan zehre benzetmiştir.⁵⁴⁰

3.3.3. Hadislerde doğu ve batı

Resûlullah (s.a.v.) doğu ve batı kelimeleriyle alakalı olarak “Allah'ım, benimle hatalarımın arasını doğu ile batının arasını uzaklaştırdığın gibi uzak kıl”⁵⁴¹ hadisindeki gibi umumiyetle dua eksenli bahsetse de bu iki kavramı farklı konular çerçevesinde de zikrettiği olmuştur.

Allah'ın hükümlerine tam bir teslimiyetle itaat edilmesi gerektiği Sevbân'dan (r.a.) rivâyet edilen şu hadiste görülmektedir: “Allah yeryüzünü benim için katladı. Ben de böylece yeryüzünün doğu ve batı her tarafını gördüm. Ümmetimin hükümranlığı benim için katlanan yerlerine kadar ulaşacaktır. Bana kırmızı ve beyaz iki hazine verildi. Rabbimden ümmetimi umumi kıtlıkla helak etmemesini ve kendilerinden olmayıp onların köklerini kurutacak dış düşmanları onlara mûsâllat etmemesini niyaz ettim. Rabbim ise şöyle buyurdu: “Ey Muhammed! Ben bir şeye hükmettiğim zaman bu hüküm asla değiştirilmez. Ben sana ümmet hakkında şunları veriyorum: Onları genel bir kıtlıkla helak etmeyecek ve ümmetine karşı

⁵³⁸ İsa Çelik, “Muhammed İkbâl ve Mehmet Âkif'te Doğu-Batı Düşüncesi”, *Tabula Rasa Felsefe&Teoloji* 21-22 (2008 2007), 33.

⁵³⁹ Halil Açıkgöz, *Cemil Meriç ile Sohbetler* (İstanbul: Seyran Yayınları, 1993).

⁵⁴⁰ Cemil Meriç, *Umrandan Uygarlığa* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2006), 25.

⁵⁴¹ Nesâî, “İftitâh”, 15.

dünyanın dört bir tarafından bir araya gelseler bile kendilerinden olmayan, köklerini kurutacak bir düşman gücünü onların başına muslat kılmayacağım. Fakat sonunda onlar, yani senin ümmetin birbirini kıracak ve birbirini esir edecektir.”⁵⁴²

Allah Resûlü (s.a.v.) cennet hakkında “Cennette yay kadar bir yer, üzerine güneşin doğup battığı her şeyden daha hayırlıdır”⁵⁴³ şeklinde buyurmuşlardır. Yine cennet ehli için “Allah için birbirlerini sevenlerin cennetteki odaları doğudan veya batıdan doğan yıldız gibi görünür. ‘Bunlar kimlerdir?’ denilir. ‘Bunlar Allah için birbirlerini sevenlerdir’ diye cevap verilir.”⁵⁴⁴ hadisi kaynaklarda geçmektedir.

3.3.4. Doğu ve batı âyetlerinin tahlillerinden örnekler

- **Allah Teâlâ’nın Doğunun ve Batının Rabbi Olması:** Doğunun da batının da rabbi O’dur. O’ndan başka tanrı yoktur. Öyleyse yalnız O’na güvenip sığın.⁵⁴⁵

Mukâtil b. Süleyman, İbn Abbas’dan rivâyetle güneşin bin kapısı bulunan Cabelga isimli şehrin yakınından doğup battığını, bu kapıların her birinde bin muhafız bulunduğunu söyledikten sonra Cenâb-ı Hakk’ın tazimle kendini doğunun ve batının Rabbi olarak tavsif ettiğini belirtmektedir.⁵⁴⁶ Ebü’l-Berekât Neseî ise ilgili âyet için Allah Teâlâ’nın doğunun ve batının mâliki ve hükümdarı olması sebebiyle kulun işleri için O’nu vekil tutması ve O’nun himayesine girmesi gerektiği yorumunda bulunmuştur.⁵⁴⁷ Ayrıca Rahmân sûresindeki “O iki doğunun ve iki batının Rabbidir”⁵⁴⁸ ifadesi için güneşin ve ayın doğuş-batış mahalleri, güneşin kış ve ilkbahar mevsimleri ile yaz ve son bahar mevsimlerinde doğup battığı iki uç nokta, dünyanın küre biçiminde olması sebebiyle her bir yarımına göre güneşin doğuş ve batış yerleri, güneşle birlikte diğer gök cisimlerinin doğuş ve batış noktaları şeklinde yorumlar bulunmaktadır.⁵⁴⁹

- Allah göklerin ve yerin nûrudur. O’nun nûrunun misali, içinde kandil bulunan bir kandilliktir. Kandil bir cam içindedir, cam inciye andıran bir yıldızdır; (bu kandil) doğuya da

---

⁵⁴² Müslim, “Fiten”, 5.

⁵⁴³ Buhârî, “Cihâd” 5.

⁵⁴⁴ Ahmed (3187), *Mecme’u’z-zevâid* (191422) Müellif; “Bunu Ahmed rivâyet etmiştir. Râvîleri, *Sahîh*’te isimleri bulunan râvîlerdir” demiştir.

⁵⁴⁵ Müzzemmil 73/9.

⁵⁴⁶ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr-i kebîr*, 4/476

⁵⁴⁷ Neseî, *Medârikü’t-tenzîl ve hakâiku’t-te’vîl*, 3/557.

⁵⁴⁸ Rahmân 55/17.

⁵⁴⁹ Karaman vd., *Kur’ân Yolu Tefsiri*, 5/203. Kur’ân’da doğu-batı kavramları için bk. Fatih Tiyek-Celal Kırca, “Kur’ân-ı Kerim’de ‘Doğu-Batı’ Metaforu”, *İhya Uluslararası İslâm Araştırmaları Derneği* 9/2, (2023), 721-740.

batıya da ait olmayan, yağı neredeyse ateş dokunmasa bile ışık veren mübarek bir zeytin ağacından yakılır. Nûr üstüne nûr. Allah nûruna dilediğini kavuşturur. Allah insanlar için misaller veriyor, Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir.⁵⁵⁰

Keşşâf'ta Allah Teâlâ'nın nurunun ziyası kandil yuvasına benzetildiği ve bu yuvada Şam camından yapılmış sırça içinde ışıltılı bir çerağ bulunduğu geçmektedir. Allah Teâlâ bu kandili Jüpiter, Mars, Canopus gibi çok bilinen yıldızlardan birine benzetmektedir. Âyetteki kutsal ağaç bereketli bir toprakta yetişmiştir. Bir rivâyette içinde Hz. İbrahim'in de bulunduğu yetmiş peygamberin bereketi oraya inmiştir. Bu ağacın güneşlik ve gölgelik bir yer arasında yetişmesinden dolayı daha iyi mahsul verdiği ve yağının daha berrak olduğu söylenir. Zemahşerî, âyetteki doğuya ve batıya ait olmayan yer ifadesini Şam bölgesi olarak yorumlamıştır.⁵⁵¹

- Yüzlerinizi doğuya ve batıya çevirmeniz erdemlilik değildir. Asıl erdemli kişi Allah Teâlâ'ya, âhiret gününe, meleklerle, kitaba ve peygamberlere iman eden; sevdiği maldan yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, yardım isteyenlere ve özgürlüğünü kaybetmiş olanlara harcayan; namazı kılıp zekâtı verendir. Böyleleri anlaşma yaptıklarında sözlerini tutarlar; darlıkta, hastalıkta ve savaş zamanında sabrederler. İşte doğru olanlar bunlardır ve işte takvâ sahipleri bunlardır.⁵⁵²

İzzet Derveze (ö.1984), doğu-batı kelimelerinin geçtiği âyetler bağlamında Mekke döneminde nazil olan âyetlerin itikat ve ahlakî merkezli olduğunu Medine'de inmiş âyetlerde ise kazanılan erdemlerin içselleştirilip Yüce Allah'ın hükümranlığına samimi bir şekilde inanmanın ön planda olduğunu savunmaktadır.⁵⁵³ Seyyid Kutub ise âyette iyiliği (birr) herhangi bir yöne dönmek ya da içinde hayır ve iyilik bulunmayan şekilci ibadetler değil fikir, his ve fiil bütünlüğü şeklinde yorumlamıştır.⁵⁵⁴

3.3.5. Bakara sûresi 115. âyetinin değerlendirilmesi

Süyûtî (ö. 911/1505), âyetin sebab-i nüzûlu olarak Müslim, Tirmizî ve Nesaî'nin İbn Ömer'den şu rivâyeti nakleder: Hz. Peygamber (s.a.v.), Mekke'den Medine'ye dönüşünde, yolda bineğinin üzerinde nafilâ namazını ifa etmişti. Akabinde İbn Ömer “Doğu da Batı’da Allah

⁵⁵⁰ Nûr 24/35.

⁵⁵¹ Zemahşerî, *el- Keşşâf*, 3/241.

⁵⁵² Bakara 2/177.

⁵⁵³ İzzet Derveze, *et-Tefsîru 'l-hadîs*, çev. Mustafa Altunkaya (İstanbul: Ekin Yayınları, 1998), 5/165.

⁵⁵⁴ Kutub, *Fî Zılâli 'l-Kur'ân*, 2/246.

Teâlâ'nındır" âyetini okuyarak âyetin bu hadiseyle nâzil olduğunu söylemiştir. Bir başka görüş ise İbn Cerîr ve İbn Ebû Hâtîm'in Ali b. Ebî Talha yoluyla İbn Abbas'tan naklettiği rivâyettir. Buna göre, Yüce Allah Hz. Peygamber'e hicretinde Mescid-i Aksâ'ya yönelmesini emretmesi üzerine Yahudiler mutlu olmuşlardır. Resûlullah Kâbe'nin kible ittihaz olmasını çok istemesi ve bu yönde dua etmesiyle birlikte on ayı aşkın bir süre Kudüs'e yönelerek namazlarını kılmıştır. Bunun üzerine Bakara sûresindeki "Biz senin çok defa yüzünü göğe doğru çevirip durduğunu görüyoruz. Elbette seni razı olacağın kibleye çevireceğiz. Bundan böyle yüzünü Mescid-i Harâm'a çevir" meâlindeki 144. âyeti nâzil olmuştur. Yahudiler'in endişeyle "Onları yönelmekte oldukları kibleden çeviren nedir?"⁵⁵⁵ diye sormaları üzerine Allah Teâlâ "Doğu da Allah Teâlâ'nındır batı da. Nereye dönerseniz Allah Teâlâ'nın zatı oradadır"⁵⁵⁶ âyetini inzal etmiştir.⁵⁵⁷ Hasan Basrî, Mücâhid ve Dahhâk, "Bana dua edin, duanızı kabul edeyim"⁵⁵⁸ âyeti nâzil olduğunda "Ona nerede dua edelim" sorusu üzerine bu âyetin buyrulduğunu söylemişlerdir.⁵⁵⁹ Katâde ise âyetin iniş sebebinin Necâşi'nin gıyabî cenaze namazında yaşanan kible yönündeki tereddütler olduğunu söylemiştir. Sûrenin farklı yerlerinde de kible ile alakalı hususlar göze çarpmaktadır.⁵⁶⁰ Abdullah b. Abbas da ilk neshedilen hükmün kible olduğunu belirtmiştir.⁵⁶¹

Söz konusu âyetin metinsel bağlamına bakıldığında bir önceki âyette yer alan "Allah Teâlâ'nın mescidlerinde O'nun adının anılmasına engel olan ve onların harap olması için çalışandan daha zalim kim olabilir? Aslında bunların oralara ancak korka korka girmeleri gerekir. Böyleleri için dünyada rezillik var, âhirette de onlar için büyük azap vardır" meâlindeki ifadeyle, tüm zamanlarda Yüce Allah'ın mâbedlerinde ona kulluk edilmesine mâni olan, oraların her türlü yıkılıp hercümerç edilmesi için gösterilen tüm olumsuz gayretlerin Kur'ân tarafından kınandığı görülmektedir.⁵⁶² Bir sonraki âyet ise "Allah çocuk edindi" dediler. Hâşâ! O bundan münezzektir. Bilâkis, göklerde ve yerde ne varsa yalnız O'nundur. Hepsisi de O'na boyun eğmişlerdir" şeklindedir. Bu âyette Yahudiler'in Üzeyir'i, Hristiyanlar'ın İsa'yı (a.s.) Allah

---

⁵⁵⁵ Bakara 2/142.

⁵⁵⁶ Bakara 2/115.

⁵⁵⁷ Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâlüddîn es-Süyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr* (Beyrût: Dâru'l Fikr, ts.), 1/265, 265.

⁵⁵⁸ Mü'min 40/60.

⁵⁵⁹ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 4/19.

⁵⁶⁰ Bakara 2/142, 143, 144, 145, 148.

⁵⁶¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 2/450.

⁵⁶² Hayreddin Karaman vd., *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 1/194.

Teâlâ'nın oğulları;⁵⁶³ Arapların da melekleri Allah Teâlâ'nın kızları olarak görme⁵⁶⁴ yaklaşımları reddedilmekte, Allah ve kulları arasında ancak yaratıcı-yaratılan bağı olabileceğine işaret edilmektedir.⁵⁶⁵

3.3.6. Müfessirlerin âyet hakkındaki değerlendirmeleri

İbn Cerîr *et-Taberî*, âyet hakkında şark ile garb ve her ikisinin arasındakilerinin mülkiyetinin Yüce Allah'a ait olmak sûretiyle O'nun ihsanı ve tedbiriyle beraber hükümlerinin tüm mahlukâtı kapsadığı yorumunda bulunmuştur. Şu durumda kullara düşen vazife saf ve temiz bir itaatle kulluk etmektir. O, âyetin neshi meselesinde ise seyahatte ve savaşta nafîle ibadetler eda edilirken nereye dönülürse Allah Teâlâ'nın rızasının orada olduğu arzın her yerinden kibleye dönülebileceği, dua ederken yüzün nereye çevrilirse çevrilsin O'nun rızasının orada bulunduğu gibi sebepleri zikrederek mensûh olduğu noktasında kesin bir dil kullanmaktan kaçınmıştır. *Taberî*, bu âyetin bir önceki âyetle birbirini tamamladığını belirterek mescidler harap edilmeye çalışılsa da doğu ve batının sahibinin Allah olması hasebiyle her yerde Onu anmanın mümkün olduğu söylemiştir.⁵⁶⁶

Fahrüddîn Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*'ta âyeti kible dışında başka hususlarla da ilintili olarak ele almıştır. Buna göre insanlar Allah Teâlâ'nın melikliğinden kaçarak nereye dönerlerse dönsünler hükümrانlığının her yeri kuşatması sebebiyle firar edemezler. Çünkü “Hiç şüphesiz Allah Vâsî‘ ve Alîm’dir” yani bulundukları yer Allah’tan gizli değildir ve O her şeyi bilir. Ayrıca bahsedilen iki yön enine, derinliğine, uzunluğuna doğru yol alır. Bu şekildeki tüm varlıklar parçalanmaya müsaittir ve bunlar parçalanmış bölümlerden oluşurlar. Bu şekilde meydana gelmiş her şeyin bir hâlik ve mucidi olmalıdır ki bundan da Allah Teâlâ'nın cihetler de dahil olmak üzere her şeyi yarattığı sonucu çıkar. Müfessir, âyetteki vech ve vâsî‘ kelimelerinden yola çıkarak O'na cisim ithaf edenlere de karşı çıkmıştır. Râzî, veche kasıt, niyet, Allah rızası; vâsîye ise Allah Teâlâ'nın hükümrانlığının, kudretinin ve merhametinin genişliği anlamlarını vermiştir.⁵⁶⁷

Muhyiddîn İbn el-Arabî de meseleyle alakalı olarak, nur ve zuhur âlemi olan ve Hıristiyanlar'ın cenneti sayılan doğunun ve karanlıklar, gizlilikler âlemi olan ve Yahudilerin cenneti sayılan

---

⁵⁶³ Tevbe 9/30.

⁵⁶⁴ Nahl 16/57.

⁵⁶⁵ Karaman vd., *Kur'ân Yolu Tefsiri*, 1/195-196.

⁵⁶⁶ *Taberî*, *Câmi'u'l-beyân*, 2/450.

⁵⁶⁷ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 4/21.

batının Allah Teâlâ'nın olduğu yorumunda bulunmuştur. Ona göre, doğu O'nun gerçekte batını, batı ise O'nun gerçekte zahiridir. Dolayısıyla insan zâhir ve bâtından nereye yönelirse orası Allah Teâlâ'nın vechidir. Yani bütün sıfatlarıyla tecelli eden Allah Teâlâ'nın zatıdır.⁵⁶⁸

İsmail Hakkı Bursevî, Allah Teâlâ'nın rahmetiyle kullarına kolaylık tanıdığına, bu minvalde ibadeti sadece belirli mekânlara değil tüm yeryüzüne yaydığına dikkat çekmiştir. Buna göre yeryüzünün tamamı Allah Teâlâ'ya aittir. O, kullarına vâsî' isminin gereği olarak hükümlerde ruhsatlar tanımış ve kuvvetlerinin yeteceğinden fazlasını yüklememiştir. O, te'vil ehlinin âyetle ilgili Cemâl ve Celâl sıfatlarının sahibi olan Allah Teâlâ'nın her yerde ve koşulda hazır ve nazır olduğunu söylediklerini nakletmektedir. Onlara göre, Allah Teâlâ'nın Cemâl sıfatının gönüllere tecelli etmesiyle bu vasfının aşikâr olup doğması insanların buna şahit olup ve bunda fena bulmalarıdır. Celâl özelliğiyle de gönüllerden saklanıp perdelenmesiyle birlikte batışının kulların fenâ durumundan sonra bekâ hâline geçmeleridir. Bursevî, âyetin tefsirini, âriflerden birinin şu kelamıyla nihâyetlendirmiştir: “Beşerin kiblesi Kâbe'dir. Semâ ehlinin kiblesi Beyt-i Ma'mûr'dur. Kerrûbiyyûn'un kiblesi Kürsî'dir. Hamele-i Arş'ın kiblesi Arş'dır. Hepsinin maksad ve matlûbu ise vechullah yani Allah rızasıdır.”⁵⁶⁹

Muhammed Hamdi Yazır, tefsirinde 114. âyetle alakalı tarihi sürece geniş bir şekilde yer verdikten sonra âyetin 115. âyetle birlikte mâna yönünden insicamını ortaya koymuştur. Şöyle ki bazı müfessirlere göre 114. âyette Hristiyanlar'ın ve Pagan Romalılar'ın Beyt-i Makdîs ve çevresini tahrip edip katliam yapmalarına atıf yapılmaktadır. Söz konusu olaydan sonra da imarlar ve tahripler birbirlerini izlemektedir. Tarih boyunca mâbedleri tahrip eden bu insanlar yaptıkları tüm zulümlerin cezası olarak ahiretteki yerlerinin cehennem olmasına rağmen cenneti kendilerinin hakkı olarak görmektedirler. Buna karşılık mâbedlerden menedilen, samimi şekilde kulluk etme niyetinde olanlar ise mahzun olmamalıdır. Çünkü sadece mescidler değil doğu ve batıyı bünyesinde barındıran tüm arz Allah Teâlâ'nındır ve insanoğlu nerede olursa olsun ona tevcih edecek bir cihet bulacaktır. Ayrıca fıkıhtaki “iş daraldıkça genişler” kaidesi gereği Allah tazyiki sevmeyen Vâsî'dir ve yeryüzünün herhangi bir noktasında yapılan ibadeti bilen Alîm'dir. Allah Teâlâ'nın kullarına tek bir kibleyi emretmesi ise “vikâye ve sırr-ı tevhid” ile edeplendirmesi içindir.⁵⁷⁰

⁵⁶⁸ Muhyiddîn İbn el-Arabî, *Tefsîr-i kebir te'vilât*, 1/98.

⁵⁶⁹ Bursevî, *Rûhu'l beyân*, 1/436, 437.

⁵⁷⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/570-574.

Ömer Nasuhî Bilmen'e göre âyet, kıblenin değiştirilmesi üzerine gayri müslimlerce yapılan itirazlara karşılık nazil olmuştur. O'nun hükümlerliliği, rahmeti ve ilmi neticesinde mekân ve zamandan münezzeht olan zât-ı ehadiyeti için namazın da içinde bulunduğu eda edilen tüm taatler geçerli kılınmıştır. Ayrıca bazı inançlarda ibadetler belirli bir mekânla sınırlandırılmıştır ki bu âyetle mevzu bahis durum reddedilmiştir.⁵⁷¹

Celal Yıldırım ise âyeti ilmî, ahlakî, sosyal ve fikhî olmak üzere dört cihetten tefsir etmektedir. Buna göre;

- **İlmi Cihet:** Astronomi ilmi bugünkü kâinatın düzeni, mekânın ululuğu ve boşluğu hakkında bilgi vermektedir. Astronomiye göre hem zaman hem de mekân nisbî ve izafîdir. Düşüncenin intikal hızı hiçbir zaman ölçülmemekle beraber bu hızın aniden olduğu söylenmiştir. Nasıl ki düşünce aynı anda naklöluyorsa ruhî bir kuvvet tarafından zaman ve mekânın dışına çıkma olayı da bir vakıadır. Bu hususlarla birlikte maddenin sadece zaman ve mekân içinde devinebileceği bir gerçektir. Şu durumda cevhersiz bu iki mefhûm düşünölemeyeceği için zaman ve mekân dışında da madde bulunamaz. Şu hâlde “Doğu da batıda Allah Teâlâ'nındır” ibaresi tüm maddiyattan münezzeht olan Cenâb-ı Hakk'ın zaman ve mekânla sınırlandırılmayacağı insanların bunlarla mukayyed olduğunu anlatmaktadır.
- **Ahlakî Cihet:** Allah Teâlâ'nın her şeyin sahibi olduğuna, kudret ve ilminin her şeyi ihata ettiğine, tüm mevcudatın O'nun varlığına, tevhidine işaret eden deliller olduğuna samimi bir şekilde inanan insan için doğu da batı da Allah Teâlâ'nındır. Bu anlayıştaki şahsiyetler gündelik yaşamlarını yüksek erdem ilkelerine bağılı olarak geçirerek Allah Teâlâ'nın rızasını her yerden müşahede edebilirler. “Bugünün en önemli meselesi, insana Allah'ı duyurmaktır” ifadesi mühim bir gerçeğe vurgu yapmaktadır. O'nu hakkıyla bilmek kişiye emniyet hissiyle beraber ümit de aşılır. Bu minvalde bir başka hayata iman insanı olgunlaştırır. Doğunun ve batının aidiyetinin Allah Teâlâ'ya ait olması insanı maddenin köleliğinden azat edip mananın huzurlu iklimine dâhil eder. Böylece, haksız rekâbetler, geçerli mazereti olmayan savaşlar gibi yıkımlar önemini kaybeder.
- **Sosyal Yönü:** Fizik dünyasında yerçekiminin anlamı ile insanların dünyasındaki, Allah Teâlâ'nın bilgisinin ve gücünün doğuya ve batıya şamil olduğu inancı aynıdır. Doğunun ve batının mâlikinin Allah olması itibariyle doğulu-batılı ayrımı bulunmamalıdır. Üstünlük buralara aidiyet ile değılı her şeyin sahibi olan Allah Teâlâ'ya gösterilen kulluk ile ölçölür.

⁵⁷¹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Meâlî Âlisi ve Tefsiri* (İstanbul: Nesa Yayıncılık, ts.), 1/112.

- **Fıkḥî Yönü:** İmam Ebû Hanîfe başta olma üzere bazı âlimler, kıblenin görülemeyecek kadar sisli veya karanlık olduğu bir zamanda farklı bir yerin kible ittihaz edildiği anlaşılabilir bile namazın iadesinin gerekmediğini söylemişlerdir. Gıyabî cenaze namazı ve binek üzerindeki nafîle namazda kible yönünün aranmaması ruhsatları da bu âyetten istinbât edilen diğer hususlardır.⁵⁷²

Kâinat iç içe geçmiş ya da birbiriyle hiç temas etmemiş, bizim dışımızdaki binlerce âlemden oluşmuştur. Doğu ve batı yönleri bu düzlemde düşünülürse kendi içlerinde bile pek çok doğu ve batıyı barındırdığını söylemek mümkündür. Her şeyin mâliki olan Allah ise tüm bu kozmosun içinde tek bir yeri Müslümanlar için kendine yönelik makamı yapmıştır. Bu minvalde meselenin özü olarak kendi zâtının cihetler üstü, onlardan bağımsız ve onların üstünde olduğunu belirtmiştir. Hal böyle olunca insanın bulunduğu coğrafya, mevki, ruh halleri gibi göreceli kavramlar önemini kaybederek yerlerini bunlardan daha aşkın değerlere bırakmışlardır. Dolayısıyla beytin sahibinin tüm âlemleri kuşattığı söylenebilir.

3.4. Enfâl/Ganimetler/الأنفال

“يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ قُلِ الْأَنْفَالُ لِلَّهِ وَالرَّسُولِ فَأَتَقُوا اللَّهَ وَأَصْلِحُوا دَاتَ بَيْنِكُمْ وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ” Sana ganimetleri soruyorlar. Ganimetlerin Allah Teâlâ'ya ve Resûlüne ait olduğunu söyle! O halde siz gerçek müminler iseniz Allah Teâlâ'ya karşı saygısızlıktan sakının, aranızı düzeltin. Allah ve Resûlüne itaat edin.⁵⁷³

3.4.1. Ganimet kelimesinin sözlük ve terim anlamı

Ganimet/ الغنيمة, “ğ-n-m” kökünden türemiş isim olup cemisi ğanâim/غنائم gelmektedir. Türkçe’de de ganimet kelimesi, istenilen şeyi sıkıntısız elde etmek, savaşta karşı taraftan zorla elde edilen nesne, bir hedefe azimle odaklanmak gibi anlamlarda kullanılır. غَنِمَ ise bir şeyden hasıl olan menfaat manasındadır.⁵⁷⁴ İstilah anlamı ise Müslümanların savaş neticesinde kurallara uygun olarak elde ettikleri esirler dâhil her çeşit eşyadır.⁵⁷⁵ Cürcânî (ö. 471/1078-79), ganimeti i’lâ-yi kelimetullah uğruna savaşan mücahidlerin kâfirlerden aldığı mallar olarak tarif etmiştir.⁵⁷⁶

⁵⁷² Celal Yıldırım, *İlmin Işığında Asrın Kur’ân Tefsiri* (İzmir: Anadolu Yayınları, 1985), 326-329.

⁵⁷³ Enfâl 8/1.

⁵⁷⁴ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, “Ğnm”, 12/445.

⁵⁷⁵ Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah İbn 'Arabî, *Ahkâmü'l-Kur’ân*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 2/377.

⁵⁷⁶ Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 1/209.

Kur'ân'da değişik formlarıyla altı âyette geçen⁵⁷⁷ ganimet kelimesinin enfâl, nefel, tenfîl, fey, safî, seleb, radh ve gulûl gibi kavramlarla anlamsal bağı bulunmaktadır.

- **Nefel/Enfâl/Tenfîl:** Nefel, enfâlin müfredi olup bağışlama, nâfile, fazlalık manalarına gelir.⁵⁷⁸ Enfâl kelimesi ganimetle aynı anlama gelmekle beraber savaş şartı olmaksızın elde edilen tüm faydaları içermesi hasebiyle ganimetten daha geneldir.⁵⁷⁹ Karşılıksız yapılan iyilikler, gönüllü olarak yapılan fedakarlıklar gibi kullanımları da bulunmaktadır.⁵⁸⁰ Kur'ân'da müstakil bir sûrenin de ismi olan Enfâl ganimet anlamında⁵⁸¹ nefel kökeninden türeyen ismi fail olan nâfile de fazladan yapılan taat,⁵⁸² Hz. Ya'kûb'tan söz edilirken fazladan verilen lütuf⁵⁸³ anlamlarında iki defa geçmektedir. Tenfîl de nefl kelimesinin tef'îl vezninden mastarı olup ganimet meâlinde kullanıldığı gibi devlet liderinin savaştan önce veya savaş esnasında mücahidlerine hediyeler vermesi anlamına gelmektedir.⁵⁸⁴
- **Fey:** Lügatte “gölge, zevalin akabindeki gölge, biçim değiştirmek” anlamlarına gelen fey, İslâm hukukunda genel kullanımıyla haraç, cizye vs. devlet gelirleri şeklinde ifade edilerek menkul-gayrimenkul fark etmeksizin gayrimüslimlerden barış yoluyla temin edilen mallar olarak tanımlanmıştır.⁵⁸⁵ Kur'ân'da fey farklı varyasyonlarıyla altı yerde geçmektedir.⁵⁸⁶ Buna göre;
- **Safî:** Temiz, berrak, duru anlamlarına gelen safî kelimesi,⁵⁸⁷ ıstılahta devlet reisinin ganimeti taksim etmeden önce kendi hissesine mahsuben aldığı pay demektir.⁵⁸⁸

⁵⁷⁷ Nisâ, 4/94; Enfâl, 8/41, 69; Fetih, 48/15, 19, 20.

⁵⁷⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “Nfl”, 11/670.

⁵⁷⁹ Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ğarîbi'l Kur'ân*, *Müfredât*, “Nfl”, 820.

⁵⁸⁰ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, “Nfl”, 8/325.

⁵⁸¹ Enfâl 8/1.

⁵⁸² İsrâ 17/79.

⁵⁸³ Enbiyâ 21/72.

⁵⁸⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukûk-i İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kamusu* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2018), 3/372.

⁵⁸⁵ Karagöz vd., *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, “Fey”, 182-183.

⁵⁸⁶ Bakara, 2/226; Hucurât, 49/9; Ahzâb, 33/50; Haşr, 59/6-7.

⁵⁸⁷ Mustafa İbrahim, *Mu'cemu'l-Vesît* (Kâhire: Daru'd-Da'va, 1972), 2/517.

⁵⁸⁸ Mustafa, *Mu'cemü'l-vesît* 2/518.

- **Seleb:** Çoğulu eslâb olan seleb, lügatte güç kullanarak ele geçirmek, yağmalamak manalarına gelir.⁵⁸⁹ Terim olarak ise savaş sırasında karşı tarafın askerlerinin üzerinden çıkan her türlü kıyafet, ziynet, silah, para vb. şeyler manasındadır.⁵⁹⁰
- **Radh:** Kırma, parçalama, az da olsa bağışta bulunma gibi kullanımları olan radh sözcüğü savaş esnasında hizmet eden çocuklara, kadınlara, kölelere, Müslüman olmayan kişilere verilen bir kısım maldır. Bunun miktarını belirleme yetkisi devlet reisindedir.⁵⁹¹
- **Gulûl:** Saklamak, hainlik etmek, devlet malından gizlice çalmak anlamlarına gelen gulûlün terim anlamı devlet malıyla beraber savaş ganimetlerinde hırsızlıkta bulunmaktır.⁵⁹²

3.4.2. İslâm hukuku’nda ganimet kavramı

İslâm hukukunda geniş yer tutan ganimet, bir ekonomi terimi olmasının dışında toplumsal etkileri de olan bir mefhûmdur. Bu minvalde ganimetin adaletli bölüştürülmesi ayrıca önem taşımaktadır. Ganimetlerin toplandığı ve taksim edildiği yer ise devlet kurumu olan beytü’l-mâldir. Beyt’ül-mâl, İslâmî yönetimde bütçe ve her türlü mali işlerle ilgilenen kurum olan devlet hazinesidir.⁵⁹³ Devlet duygularıyla değil adaletle hareket etmesi gereken bir yapı olduğu için bilhassa toplum içindeki ihtiyaç sahiplerinin haklarını adil şekilde almaları önemlidir. Dolayısıyla elde edilen ganimetlerin taksimi sadece üst düzeylere değil toplumun tüm katmanlarına yayılmalıdır.

Ulemâ ganimeti genel olarak ziynet, gıda, para, silah vb. taşınır; arazi gibi taşınmaz mallar ve esirler olmak üzere kısımlara ayırmıştır.⁵⁹⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, ganimet mallarını tenfîl şeklinde verilmek üzere üç bölümde incelemiştir. Bunlar mücahitlerin bir kısmına verilen teşvik anlamındaki ganâim-i hâlise, 1/5’lik hisse beytü’l-male verildikten sonra paylarına göre askerlere dağıtılan ganimetler olan ganâim-i maksûme ve kâfirlerden alınıp da dağıtılmayan malları ifade eden ganâim-i gayr-i maksûmedir.⁵⁹⁵

⁵⁸⁹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, “Slb”, 1/471.

⁵⁹⁰ Ahmed Yaman, “Seleb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/398.

⁵⁹¹ Bilmen, *Fıkhiyye Kamusu*, 3/349.

⁵⁹² İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, “Ğll”, 11/504-505.

⁵⁹³ Karagöz vd., *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, “Beytü’l-mâl”, 70.

⁵⁹⁴ Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *el-Ahkâmü’s-sultâniyye* (Kahire: Dâru’l-Hadîs, 2009), 207.

⁵⁹⁵ Bilmen, *İstılâhı Fıkhiyye Kamusu*, 3/337-338, 394.

Ganimetten belirli alanlarda sarf edilmek üzere alınan 1/5'lik payı ifade eden humus çıktıktan sonra 4/5'ten hisse almak için Müslüman,⁵⁹⁶ hür, akıl balığ, erkek olunması,⁵⁹⁷ savaşmak niyetiyle harp alanına girilmesi, devlet başkanının bu yönde izninin olması gibi şartlar gerekmektedir. Bunlar dışında Hz. Peygamber ve ilk dört halife döneminde bazısı çatışma olmadan barış antlaşmasıyla hallolan savaşlar meydana gelmiştir. Bu antlaşmalarda gayrimüslimler hükmen mağlup sayıldığından, müslümanlar bu yolla da savaş geliri elde etmişlerdir.

İslâm'da savaşın Allah rızası için olması gerektiğinden bu kavram genellikle cihad kavramıyla ifade edilmektedir. Bununla beraber savaş öncesinde ve sonrasında askerlere verilen ödüllerin de onları motive edeceği açıktır. Ayrıca iktisadî anlamda gelir unsuru olmasıyla birlikte ordunun teçhiz edilmesinde de önemli rol oynaması ganimetin diğer faydalarındandır. Savaşta elde edilen gelirlerden Müslüman olmuş ya da olmak üzere olan kişilere de hisse ayrılması İslâm'a kalplerin ısındırılması noktasında ganimetin olumlu etkilerinden biridir.

3.4.3. Hadislerde ganimet kavramı

Hiz. Peygamber'den (s.a.v.) başkasına verilmeyip sadece kendisine verilen bazı şeyler vardır. O, bunları “Benden önce hiçbir peygambere verilmeyen beş şey bana verilmiştir. Bana bir aylık mesafeden düşmana korku salmakla yardım edildi. Yeryüzü bana mescid ve temiz kılındı, ümmetimden kime namaz vakti denk gelirse namazını olduğu yerde eda etsin. Ganimetler bana helal kılındı, her peygamber kendi kavmine özel gönderildi ben ise tüm insanlara gönderildim. Bana şefaet izni verildi.”⁵⁹⁸ şeklinde sıralamıştır.

Allah Resûlu her şeyde olduğu gibi ganimetler hususunda da adaleti gözetmiştir. Nitekim kendisine ganimet taksiminde “adaletli ol” diyen bir şahsa O, “adaletli olmazsam bedbaht olurum” diyerek mukâbeledede bulunmuştur.⁵⁹⁹

Konuyla alakalı amellerde niyetin önemi ise Ebû Mûsâ el-Eş'arî'den gelen şu rivâyette görülmektedir: “Bir bedevi Resûlullah'a (s.a.v.): ‘Bir adam ganimet için, bir diğeri şöhret için, bir diğeri ise Allah katında yerinin neresi olduğunu bilmek için savaşıyor. Bunlardan hangisi

⁵⁹⁶ Şeybânî, bu hususta Müslüman olmayanların ayrı bir güç oluşturmaları gibi durumlarda ganimetten pay alabileceklerini söylemiştir. Mehmet Erkal, “Ganimet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 13/353.

⁵⁹⁷ Kadınlara yukarıda bahsettiğimiz gibi radh verilir.

⁵⁹⁸ Buhârî, “Salât”, 55.

⁵⁹⁹ Müslim, “Zekât”, 47.

Allah yolundadır” diye sordu. Resûlullah (s.a.v.) “Her kim Allah adını yüceltmek için savaşırsa o Allah yolundadır.” buyurdular.”⁶⁰⁰

Gündelik hayatta yapılan ibadetlerin önemini Ebû Hûreyre’nin rivâyetindeki şu hadiste görülmektedir: Resûlullah (s.a.v.) bir seriyye gönderdi ve onlar çok miktarda ganimet ele geçirdiler. Ve hızlıca saldırıp geri avdet ettiler. Bir adam: “Ya Resûlullah bu seriyyeden daha süratli ve daha çok ganimet elde edenini görmedik” deyince, Resûlullah şöyle buyurdu: “Ben size bu seriyyeden daha hızlı ve daha çok ganimet kazandıran şeyi haber vereyim mi? Bir kişi evinde güzelce abdestini alıp, hacetini güzelce görür ve sonra mescide girer, sabah ve kuşluk namazını kılarsa sanki saldırıyı çabucak yapmış ve çok ganimet elde etmiş gibi olur.”⁶⁰¹

3.4.4. Enfâl sûresi 1. âyetinin değerlendirilmesi

Mushafta sekizinci sırada bulunan Enfâl sûresi, Medenî olup 75 âyettir. Âl-i İmrân sûresinden önce Bakara’dan sonra nâzil olmuştur. İlk âyetlerinin Bedir vesilesiyle indiğinde görüş birliği olmakla beraber sûrenin daha sonra nihâyete erdiği çeşitli müfessirlerce dile getirilmiştir. Bedir gazvesinden sonra nâzil olan sûrede bu savaştan elde edilen ganimetler ve kimlere, ne şekilde taksim edileceğinden bahsetmektedir. Mekkeli müşriklerle ilk büyük savaş olan Bedir’den sonra ganimetlerin paylaşılması hususunda henüz net bir kural olmadığından çeşitli gruplar arasında anlaşmazlıklar yaşanması üzerine ilgili âyetler inmiştir.⁶⁰² Sûrede hicret, müminde olması gereken özellikler, Allah ve Resûlü’ne itaatin gerekleri ve bunun neticeleri, inkârın dünya ve ahiretteki sonuçları, takva şuuru, Müslümanlar arasındaki birlik gibi mevzular işlenmiştir.

İslâmiyet öncesi Arapları’nda adil olmayan ganimet paylaşımı söz konusudur. Hicret sonrasına kadar bu hususa açıklık getirilmemesinin sebebi ise ihtiyaç duyulmamasıdır. Ancak Bedir’le başlayan büyük muharebeler bu yönde bir düzenlemeyi gerekli kılmış ve ilgili âyetlerle birlikte bu konudaki hükümler tanzim edilmiştir.

Bu minvalde mezkûr âyetin haricinde ganimet konusu; enfâl, fey, gulûl gibi kelimeler aracılığıyla çeşitli âyetlerde Kur’ân’da işlenmiştir. Bunlardan Hiçbir peygamberin (ganimete) hıyanet etmesi düşünülemez. Kim (ganimete) hıyanet ederse, kıyamet günü, hıyanet ettiği şeyle birlikte gelir. Sonra da hiçbir haksızlığa uğratılmaksızın herkese kazandığının karşılığı

⁶⁰⁰ Müslim, “İmâre”, 46.

⁶⁰¹ İbn Hıbban, *Sahihi İbn Hıbbân*, 1/194.

⁶⁰² Muhammed Fâdl b. Muhammed Tâhir İbn ‘Âşûr, *et-Tahrîr ve ’t-tenvîr* (Tunus: Dâru’t-Tunûsiyye, ts.), 9/245.

tastamam verilir⁶⁰³ âyetinde peygamberlerin her konuda olduğu gibi bu hususta da adaletli davrandıkları; bu mallar özellikle, Allah'tan bir lütuf ve hoşnutluk ararken ve Allah Teâlâ'nın dinine ve peygamberine yardım ederken yurtlarından ve mallarından uzaklaştırılan fakir muhacirlerindir. İşte onlar doğru kimselerin ta kendileridir⁶⁰⁴ âyetinde ise elde edilen malların vefanın icabı olarak fedakâr muhacirlere pay edilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

3.4.5. Müfessirlerin âyet hakkındaki değerlendirmeleri

Celâlüddîn Süyûtî, âyetin iniş sebebi olarak Sa'd b. Ebî Vakkâs'tan gelen şu rivâyeti nakletmiştir: “Bedir savaşında kardeşim Umeyr öldürüldü. Ben de müşriklerden Sa'îd b. el-Âs'ı öldürdüm ve Zül-Kuteyfe denilen kılıcını aldım. Bu kılıçla birlikte Hz. Peygamber'e (s.a.v.) gittiğimde bana: ‘Kılıcı götürüp ganimet mallarının içine koy’ buyurdu. Kılıcı ganimet mallarının içine koymaya giderken kardeşimin öldürülmesi ve ele geçirdiğim bu kılıcın benden alınmasından dolayı içimde büyük bir sıkıntı vardı. Ancak çok geçmedi Enfâl Sûresi nâzil oldu. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.) bana: ‘Git ve o kılıcını al’ buyurdu.”⁶⁰⁵

Te'vilâtü'l-Kur'ân'da ilgili âyetin tefsirine yönelik olarak ganimetlerin hükmünün Allah Teâlâ'ya ait olduğu ve bunu istediğine vereceği şeklinde yorum bulunmaktadır. Âyetteki sorulan şey hakkında ise iki görüş bulunmaktadır. Bunlardan ilki; ganimetle alakalı helallik-haramlık konusudur. Zira öncesinde bu mallar helal görülmemiş, toplandıktan sonra yakılmıştır. İkincisi ise ganimetlerin taksimi hususudur. Yukarıda bahsedilen sebeple yaşanan ayrılıklardan ötürü Allah Teâlâ bu paylaşımı insanlardan alarak kendisine ve Resûlü'ne has kılmıştır. Böylece meseleye en adil bir biçimde düzenleme getirilmiştir. İmam Mâturîdî, âyetin sonunda ganimet paylaşımında Allah Teâlâ'nın hükmüne karşı gelmekten, emir ve yasaklarına isyan etmekten sakınmanın önemini belirtmiştir. O, Müslümanların arasını düzeltmekle alakalı olarak “Hep birlikte Allah Teâlâ'nın ipine (Kur'ân'a) sımsıkı sarılın. Parçalanıp bölünmeyin. Allah Teâlâ'nın size olan nimetini hatırlayın. Hani sizler birbirinize düşmanlar idiniz de o, kalplerinizi birleştirmişti. İşte O'nun bu nimeti sayesinde kardeşler olmuştunuz”⁶⁰⁶ âyetine atıfta bulunarak bahsettiği nimete vefa gösterilmesi gerektiği şeklinde tefsir etmiştir.⁶⁰⁷

⁶⁰³ Âl-i İmrân, 2/161.

⁶⁰⁴ Haşr, 59/8.

⁶⁰⁵ Süyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr*, 4/3.

⁶⁰⁶ Âl-i İmrân, 3/103.

⁶⁰⁷ Mâturîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 6/182-186.

Fahrüddîn Râzî ise âyetteki “Sana ganimetlerden sorarlar” ibaresi bağlamında “soran ve sorulananın kimliği, ganimetin niteliği, ganimetin hangi hükümleri içerdiği ve müfessirlerin “enfâl” sözcüğünü nasıl yorumladıkları” gibi hususların araştırılması gerektiğini belirtmiştir. Müfessir buradaki soranların ganimetle alakalı olan sahâbîden bazı şahıslar, sorulanan Hz. Peygamber, enfâlin ganimetler, enfâl ile alakalı hükmün Allah Teâlâ’ya ve Resûlü’ne ait olduğu, Allah Teâlâ’nın hikmeti gereği taksimat konusunda Resûlü’nü görevlendirdiğini söylemektedir. Aynı şekilde Râzî, enfâlin, ganimet haricinde müşriklerden harp edilmeksizin ele geçirilen eşyalar ya da mücahidlere teşvik niyetiyle fazladan verilen eşyalar olduğu yönünde görüş bildirenlerin de olduğunu nakletmiştir.⁶⁰⁸

Son dönem müfessirlerinden Reşîd Rızâ’ya göre ganimetlerin Allah Teâlâ’ya ait olduğu hükmü sonradan gelen 41. âyetle nesh olunmamıştır. Dolayısıyla ganimet taksiminde Allah Teâlâ’nın takdirine ve aynı zamanda devlet başkanı ve komutan olan Resûlü’nün emirlerine uymak gerekmektedir. Aslında bu itaat her türlü helal ve haram dairesindeki işler için geçerlidir. O’nun emirlerine karşı gelmek beraberinde kaosu da getirir ki huzursuz ortamda yaşayan bir milletin uzun süreli var olabilmesi imkânsızdır. Sonsuz hayatta mutlu olmak ve kurtuluşa ermek bu itaate bağlıdır. Buradan yola çıkılarak devlet reislerine Allah Teâlâ’nın dinine sadık kalmaları koşuluyla itaat edilme yükümlülüğü de doğmuş olur.⁶⁰⁹

Mevdûdî (ö. 1979), savaş ganimetleri konusunu Enfâl birinci ve kırk birinci âyetleri doğrultusunda bir bütün olarak değerlendirmiştir. Bu âyette Müslümanlara adeta Siz Allah Teâlâ’nın nimetleri hakkında mı tartışıyorsunuz? Eğer bunlar savaş ganimetleri değil de Allah Teâlâ’nın lütfu ise siz kim oluyorsunuz da O’nun paylaştırılmasında söz hakkı iddia ediyorsunuz? Bunların paylaştırılması ancak onları veren Allah’a aittir denmektedir. Ona göre ganimetlere yönelik bu anlayış, savaşla alakalı düşünce tarzında da büyük bir devrime vesile olmuştur. Şöyle ki Müslümanlar dünyevî niyetlerle savaşmazlar. Ferdî ve içtimaî anlamda hak yoldan sapılıp da verilen nasihatler dinlenilmediği takdirde son çare olarak harbe girerler. Dolayısıyla maddî kazançlar uğruna i‘lâ-yi kelimetullah niyetinin bulanmaması için bu âyetle inananlar baştan uyarılmıştır.⁶¹⁰

Enfâl sûresi 1. âyetindeki ganimetlerin dağıtımı hususu aynı sûredeki “Allah Teâlâ’ya ve ayırım günü yani iki topluluğun karşılaştığı gün kulumuza indirdiğimize iman etmişseniz biliniz ki

⁶⁰⁸ Fahrüddîn Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, 15/447-450.

⁶⁰⁹ Reşîd Rızâ, *Tefsîru’l-menâr* (Kahire: el-Hey’etü’l-Misriyyetü’l-Âmme li’l-Kütüb, 1990), 9/488.

⁶¹⁰ Ebü’l-‘Ala Mevdûdî, *Tefhîmü’l-Kur’ân*, çev. Muhammed Han Kayânî vd. (İnsan Yayınları, 2005), 2/152.

ganimet olarak ele geçirdiğiniz her şeyin beşte biri Allah Teâlâ'ya, peygambere, yakınlara, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara aittir. Allah her şeye kadirdir” âyetiyle netliğe kavuşmuştur. Buna göre ganimetler 1/5'lik oranındaki hisselerdir. Kalan 4/5'lik kısım konusundaki tasarruf yetkisini Allah Teâlâ, Peygamberi'ne bırakmış, o da şartlara ve zemine göre en adil paylaşımı yapmıştır.⁶¹¹ Safvetü't-tefâsîr'de nakledildiğine göre 1/5'lik kısımdaki “Allah Teâlâ'ya aittir” ifadesinde kastedilen mâna Allah Teâlâ'ya hisse vermek değil, O'nun adını yüceltmektir. Vehbe Zuhayli, konuyla ilgili, Haşimoğulları ile Muttaliboğulları'nın peygamberin akrabaları olarak hisse alabileceklerini söylemiştir.⁶¹²

Savaşta elde edilen ganimetler yağma ile karıştırılmamalıdır. Şöyle ki Câhiliye döneminde önemli geçim kaynaklarından olan yağma, vahyin gelmeye başlamasıyla farklı bir alana tebdil eylemiştir. Yağmada amaç mal elde etmek iken ganimet de elde edilen eşyalar sonuçtur. Ganimet savaş hukuku içinde değerlendirilebilecek bir kavram iken yağma Câhiliye ahlakının bir tezahürüdür. İlkinde manevî değerler ön plandayken ikincisinde dünya hırsları önceliklidir. Yağmadan ganimet hukukuna dönüşümün ilk örneği olan Batnî Nahle Seriyyesi'nde konuyla alakalı mesajlar verilmiş ve sonrasındaki gazvelerle birlikte İslâm tarihinde, gerekli kurallara uyulmasının lüzumuna dair uygulamalar görülmüştür.

İnsan tabiatı gereği dünyaya ve içindekilere meyyaldır. İyi bir hayat, güzel kıyafetler, gösterişli evler bazen bir tutku halini alabilmektedir. Fıtrat dini olan İslâm bu durumu göz ardı etmemiş zekât gibi ganimeti de meşru bir yol olarak insanoğlunun istifadesine sunmuştur. Şu hâlde Ekonomik değere sahip olan ganimet Kur'ân ve Sünnet tarafından yapılan düzenleme ile ahlaki bir boyut kazanmıştır. Şurası da unutulmamalıdır ki savaşlar nasıl ki Allah Teâlâ'nın yardımıyla kazanılıyorsa elde edilen ganimetlerin O'nun lütfu olması hasebiyle en nihâyetinde aidiyeti de O'na aittir.

Bu konuda aynı sûrenin bir başka âyeti inananlar için gerçeklikten öte ilahî bir mesajdır. Zira öldüren Allah olduğuna göre ganimetleri taksim etme yetkisi de ister istemez O'na ait olmuş olur: “قُلْ تَقَاتِلُوا لَهُم وَلَئِنْ قَتَلْتُمُوهُمْ فَإِنَّ اللَّهَ يَمُوتُ بِمَوْتِكُمْ وَلَئِنْ قَتَلْتُمُوهُمْ فَإِنَّ اللَّهَ يَمُوتُ بِمَوْتِكُمْ وَلَئِنْ قَتَلْتُمُوهُمْ فَإِنَّ اللَّهَ يَمُوتُ بِمَوْتِكُمْ” Savaşta onları siz öldürmediniz, onları Allah öldürdü. (Oku) attığında da sen atmadın, Allah

⁶¹¹ Ebû Abdillâh Şâfi'î Muhammed b. İdrîs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Abdülğani Abdülhâlik (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1994), 1/154.

⁶¹² Vehbe Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-münîr*, 10/7.

attı. Bunu da müminlere kendinden güzel bir lütufta bulunmuş olmak için yaptı. Allah her şeyi işitmekte, her şeyi bilmektedir.⁶¹³

---

⁶¹³ Enfâl 8/17.

4. SONUÇ

Özelde Kur'ân'ı Kerim genelde tüm semavî kitapların temelinde tevhid düşüncesi bulunmaktadır. Allah'ı birlemek anlamındaki tevhid, halklar ve yöneticiler tarafından ancak zihin ve kalp dünyasının söyleme yansıması ve aksiyona dönüşmesiyle samimiyet ekseninde anlam kazanır. Kur'ân kıssalarında görüldüğü üzere kavimler, peygamberlerden otoritesi elinden alınmış ve şahsî ibadet mercii olmakla sınırlandırılmış pasif bir ilah talebinde bulunmuşlardır. Kur'ân ise bu düşüncüyü reddederek toplumun salâhı için mülkün hakiki sahibinin kâinatı yaratan ve sürekli yöneten bir ilah olduğuna vurgu yapmaktadır.

Kur'ân, her şeyin mülkiyetini Allah'a ait kılarak insana ve insanlığa şeffaf ve net gerçeklikler sunar. Bu gerçekliğe giden yollar zamanın ve mekânın ruhuna göre değişebilse de niyetlendiği menzil noktası aynı kaldıkça sıkıntı doğmayacaktır. Beşer yapısı itibariyle o yollardan şaştığı yerlerde yolculuğa neden başladığı sorusuna vereceği cevap tekrar toparlanmasının önünü açacaktır. Bu durumda yanlış ya da eksik ilah tasavvurunun yerini, azimli bir mücadele ile tahkîkî imana bırakması kaçınılmazdır. Hurafelerle iç içe geçmiş ve sakatlanmış inanç dünyası kulun mülkle sağlıklı ünsiyeti neticesinde onu dârüsselâma ulaştıracaktır.

İslâm, sadece müslimlere değil gayrimüslimlere de teklif sunan ve onları da kapsayan cihanşümûl hükümler içermektedir. Bu hükümlerde belirleyici olan ise mülk üzerindeki mutlak hak ve otoriteyi sahibine tevdi etme yükümlülüğüdür. Kur'ân'da örnek olarak verilen mülkle ilişkili “Bahçe Sahipleri” meseli modern toplumlarda yaşanan sorunların bir başka versiyonu olması bakımından oldukça anlamlıdır.

İnsanın mülkü, Allah'a ait kabul etmesinin getirdiği emniyet, sadakat, mukâvemet gibi duygulardan mahrum olmak onu dışarıdaki tehlikelere karşı savunmasız hale getirmektedir. İnsana yakışan davranış şeytana kanmayıp mülkün asıl sahibi olan Allah'la dostluk kurmaktır. Dost ise muhatabını üzmemekten kaçınır ve onun sevdiğini sevip sevmediğinden uzaklaşarak varlığını hayatında görünür kılar. Allah'ı veli ittihaz etmenin getirdiği hukuka riâyet ise indirdiği dine tam bir teslimiyet göstermekle mümkündür.

Netice itibariyle söz konusu çalışmada tahlillerden ve tefsirlerden yola çıkarak tüm yaratılanların Allah'ın sahipliğinde olmasıyla beraber yol gösterme, ibret alma, doğru tercihte bulunma noktasında bazı kavramların Allah'ın aidiyetinde olduğunu görmekteyiz. Allah'ın yeryüzünde emaneti yüklediği insanın kâinattaki diğer tüm mevcudât üzerinde hak ve sorumlulukları bulunmaktadır. Bunların merkezinde ise Allah Teâlâ'nın her şeyin sahibi olduğu hakikati bulunmaktadır. Kişi zengin-fakir, güçlü-zayıf, güzel-çirkin, kadın-erkek gibi

dikotomilerin hangi tarafında olursa olsun Allah Teâlâ'nın mutlak otorite sahibi olduğuna tam bir kulluk bilinciyle inanmalı ve bunun gereklerini yerine getirmelidir. Her şeyin Allah Teâlâ'nın aidiyetinde olduğu bilinirken bu durumla ilgili Kur'ân'da özellikle bazı kavramlara vurgu yapılmasıyla insana iç dünyasında ve reel hayatta selamette kalmanın yolları gösterilmiştir. Kişinin bu mücerred ve müşahhas mefhûmlarda Allah Teâlâ'nın sahipliğine tevazuyla boyun eğmesinin bedeli bazen ağır imtihanlar olsa da başı dik, adil ve onurlu bir hayat mükâfatı olacaktır.

KAYNAKÇA

- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. *El Mu'cemü'l Müfehres Li Elfâzi'l Kur'âni'l Kerîm*. Kahire: Dâr'ul Kütübî'l-Mısriyye, 1945.
- Açıkgöz, Halil. *Cemil Meriç ile Sohbetler*. İstanbul: Seyran Yayınları, 1993.
- Adıgüzel, Hanifi. *Din Dili Bağlamında Haberî Sıfatlar (Arş-Kürsî ve İstiva)*. Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Ahmed Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Mervezî. *Müsnedü Ahmed b. Hanbel*, thk. Şu'ayb el-Arnaûd, (Beyrût: Müessesetü Risâle, 1996).
- Ağırman, Mustafa. "Camilerin Sosyal ve Kültürel Fonksiyonları", *Uluslararası Değişen Dünyada Cami Ve Fonksiyonları Sempozyumu*, ed. Ahmet Bostancı vd., İstanbul: Ravza Yayınları.
- Alıcı, Mustafa. "Şefaat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 38. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Aristoteles. *Gökyüzü Üzerine*. çev. Saffet Babür. Ankara: Bilge Su, 2018.
- Âsım Efendi. *el-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-muhît*. ed. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi. İstanbul: T. C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.
- Ateş, Süleyman. *Kur'ân Ansiklopedisi*. İstanbul: Kuba Yayınları, 1997.
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988.
- Aydın, Fuat. "Melekût". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 29. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Ayverdi, İlhan. *Kubbealtı Lugatı*. İstanbul: Kubbealtı, 2010.
- Bâcî, Kadî Ebû'l-Velîd Süleyman b. Halef b.Said b. Vâris. *el-Mûntekâ*. Mısır: Matbaatu Saadet, 1914.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukûk-i İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kamusu*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2018.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Kur'ânı Kerimin Türkçe Meali Alisi ve Tefsiri*. İstanbul: Nesa Yayıncılık, ts.
- Bozkurt, Nebi. "Mescid-i Aksâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 29. İstanbul: TDV Yayınları, ts.
- Bucaille, Maurice. *The Qur'ân And Modern Science*. Riyad: Dâru't-Tayyibe, ts.
- Budak, Selçuk. *Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2003.

- Buhârî, Muhammed b. İsmâîl ebû Abdullah. *el-Câmî' el-Müsned es-Sahîh el-Muhtasar min umûri Rasulillâhi ve eyyâmihi*. thk. Muhammed Zehir b. Nâsır. Beyrût: Dâru Tavki'n-Necât, 2001.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Rûhu'l-beyân*. çev. H. Kâmil Yılmaz vd. İstanbul: Erkam Yayınları, 2010.
- Cevherî, İsmâîl b. Hammâd. *es-Sihâh tâcü'l-lüğa ve sıhâhu'l-'Arabiyye*. thk. Ahmed Abdulğafûr Attâr. Beyrut: Dâru'l-İlm, 1987.
- Childe, Gordon. *Kendini Yaratan İnsan*. çev. Filiz Ofloğlu. İstanbul: Varlık Yayınları, 2001.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *et-Ta'rîfât*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- Çağbayır, Yaşar. *Ötüken Türkçe Sözlük*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007.
- Çağırıcı, Mustafa. "Yer". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 43. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Çantay, Hasan Basri. *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, 1990.
- Çelik, İsa. "Muhammed İkbâl ve Mehmet Âkif'te Doğu-Batı Düşüncesi". *tabula rasa felsefe&teoloji* 21-22 (2008 2007).
- Derveze, İzzet. *et-Tefsîru'l-hadîs*. çev. Mustafa Altunkaya. İstanbul: Ekin Yayınları, 1998.
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi, 2016.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'âs b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, (Beyrût: el-Mektebtü'l-'Asriyye, 2009).
- Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*. thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin. Beyrut: Dar'ul Kitab'ul İlmiyye, 1998.
- Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Gırnâtî el-Endelüsî. *Muharraru'l-vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*. thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi' Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- Ebû'l-'Ala Mevdûdî. *Tefhîmü'l-Kur'ân*. çev. Muhammed Han Kayani vd. 7 Cilt. İnsan Yayınları, ts.
- Efil, Şahin. "Parapsikolojik Fenomenler Üstüne Bilimsel ve Felsefî Bir Soruşturma". *Marife* 4/1 (2004).
- el-Ferâhîdî Ebû Abdirrâhmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm. *Kitâbü'l-'Ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî- İbrahim es-Sâmerrâî. Beyrut: Daru ve Mektebetu'l-Hilal, ts.
- Elik, Ahmed Hüsrev. "İran Dış Politikasında Kurumsal Ve Kuramsal Bir Aktör: Velâyet-i Fakih", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 116/229 (Temmuz- Ağustos 2017)
- el-Ezdî, İbn Dureyd. *Cemheretü'l-Lüğa*. thk. Remzi Münir Balebekki. Beyrut: Daru'l ilm, 1987.

- Erenay, Hayri. “Âyet ve Hadisler Işığında Kudüs ve Mescid-i Aksâ”. *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 7/1 (2023).
- Erkal, Mehmet. “Ganimet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 13. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Ersoy, Mehmed Akif. *Safahât*. İstanbul: İnkılap ve Aka Basımevi, 1977.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbü'l-luga*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. Mısır: el-Müessesetü'l-Misriyyetü'l-Âmmetü li't-Te'lîf ve'l-Enbâ' ve'n-Neşr, ts.
- Fârâbî, *el-Medînetü'l-fâdıla*. çev. Yaşar Aydın. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2019.
- Fârâbî, Yaşar Aydın. *es-Siyâsetü'l-medeniyye*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2020.
- Fatih Sultan Mehmed. *Fâtih Dîvânı ve Şerhi*. ed. Muhammed Nur Doğan. İstanbul: T. C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014.
- Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. *el-Kâmûsü'l-muhît*. thk. Muhammed Na'im el-Arksûsî. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2005.
- Gazzâlî. *Dinde Kırk Prensi*. çev. Abdülhalik Duran. İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2004.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *İhyâü 'ulûmi'd-dîn*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2009.
- Gülle, Sıtkı. “Kur'ân-ı Kerîm'deki Esmâ-i Hüsnâ ve Grupları”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2007).
- Hacımuftuoğlu, Halil, “En Büyük ve Mutlak Otorite: Kral-Tanrı Allah ve Krallığı”, *Milel ve Nihal* 14/1, (Ocak-Haziran 2017).
- Hamevî, Ahmed b. Muhammed b. Alî Ebü'l-Abbâs el-. *el-Misbâhu'l-münîr fî Ğaribi's-Şerhi'l-Kebîr*. Beyrût: Mektebetü'l-İlmiyye, 2009.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam Müesseselerine Giriş*. çev. İhsan Süreyya Sırma. İstanbul: Beyan Yayınları, 1992.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1980.
- Hançerlioğlu, Orhan. “Din”. *Felsefe Ansiklopedisi*. C. 1. İstanbul: Remzi Kitabevi, ts.
- Hârizmî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-. *Esâsü'l-Belâğa*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- Hasan İbrahim Hasan. *İslâm Tarihi*. çev. İsmail Yiğit. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1964.
- Havvâ, Sa'îd. *el-Esas fî's sünne*. çev. M. Ahmed Varol vd. İstanbul: Aksa Yayın, 1991.
- Işık, Emin. “Bakara Sûresi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

- İbn Acîbe el-Hasenî. *Bahrü'l-medîd fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*. çev. Dilaver Selvi. İstanbul: Semerkand, 2014.
- İbn. 'Arabî, Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah *Ahkâmü'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- İbn 'Âşûr, Muhammed Fâdıl b. Muhammed Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. Tunus: Dâru't-Tunûsiyye, ts.
- İbn Ebî Şeybe, Muhammed b. Osman. *Kitabü'l-'Arş*. thk. Muhammed b. Halîfe et-Temîmî. Riyad: Mektebü'r-Ruşd, 1998.
- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî. *Mekâyisü'l-lüğa*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed. *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavvaz. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdülmelik. *es-Sîratü'n-Nebeviyye*. thk. Mustafa es-Sekâ vd. 2 Cilt. Mısır: Şirketü Mektebetü ve Matbaatü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 2010.
- İbn Kesîr, İsmâil b. Ömer. *Kıyasu'l-Enbiyâ*. thk. Mustafa Abdülvâhid. Kahire: Daru't-Te'lif, 1968.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fadl Camâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. Beyrût: Dâr-u Sâdır, 1993.
- İbni Hibban, Ebû Hâtîm Muhammed et-Temîmî, *Sahîhi İbn Hibbân*, thk. Muhammed Ali Sönmez, Hâlis Aydemir, (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2016).
- İbnü'l-Esîr. *en-Nihâye fî ğarîbi'l hadîs ve'l-eser*. 5 Cilt. Beyrut: el-Mektebtü'l-İlmiyye, 2009.
- İbrahim, Mustafa. *Mu'cemü'l-vesît*. Kâhire: Dâru'd-Da'va, 1972.
- İsfehânî, Râgıb el-. *el-Müfredât fî ğarîbi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnân Dâvûdî. Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 1991.
- Jeffery, Arthur. *The Foreign Vocabulary of the Qur'an*. Baroda: Oriental Institute, 1938.
- Kalkan, Ahmed. *Ansiklopedik Kur'ân Kavramları ve Güncel Yansımaları Güncel Yansımaları*. İstanbul: Davut Emre Yayınları, 2014.
- Kandehlevî, Muhammed Yûsuf. *Hayâtü's-sahâbe*. çev. Ahmed M. Büyükçınar vd. İstanbul: Kalem Yayınları, 1980.
- Kara, Necati. "Kur'ân'da Ğayb". *Yüzüncü yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (1994).
- Karagöz, İsmail vd. *Dinî Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Karagöz vd., İsmail. *Dinî Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015.

- Karakoç, Sezai. *Dirilişin Çevresinde*. İstanbul: Diriliş Yayınları, 7. Basım, ts.
- Karakoç, Sezai. *Gün Doğmadan*. İstanbul: Diriliş Yayınları, 2014.
- Karaman, Hayreddin vd. *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012.
- Kocabay, Harun. *Kur'ân'da "Arş" Kavramı*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Köse, Saffet. "Hile". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 18. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmî' li ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berduni, İbrahim Atfîş. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1964.
- Kutub, Seyyid Fî zılâl-il Kur'ân, İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1991.
- Küçük, Abdurrahman. "Beytül-Ma'mûr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 6. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- Külekçi, Numan. *Mesnevi Edebiyatı Antolojisi*. Erzurum: Aktif Yayınları, 1999.
- Macit, Nadim. "Teolojik Dilin İmkânı Üzerine". *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2002).
- Marguet, Yves. "Fârâbî'de İnîş ve Yükseliş: İkiye Ayrılan Bir Bağlantı Zinciri". *Uluslararası Hârezmî, Fârâbî, Beyrûnî ve İbn Sînâ Sempozyumu Bildirileri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990.
- Mâtürîdî, Muhammed b. Muhammed. *Te'vilât-ü ehli's-sünne*. thk. Ahmed Vanlıoğlu. 18 Cilt. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2007.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Te'vilâtü'l-Kur'ân Tercümesi*. çev. Fadıl Aygan. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed. *en-Nüket ve'l-uyûn*. thk. Abdülmaksûd b. Abdurrahîm. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, ts.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *el-Ahkâmü's-sultâniyye*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2009.
- Merğinanî, Ebü'l-Hasen A1i b. Ebî Bekr, Ahmed Meylânî. *Delilleriyle Hanefî Fıkhu el-Hidâye*. Kahraman Neşriyat: İstanbul, ts.
- Meriç, Cemil. *Umrandan Uygarlığa*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.
- Mevsîlî, Ebü'l-Fadl Mecdüddîn Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd. *el-Muhtâr'ın Anahtarı*. çev. Çeker, Orhan. Konya: Tekin Kitabevi, 2021.
- Muhammed Ferid Abdullah. *min Vücûhi'l-i'caz fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Beyrut: Dâru'l-Mevâsim, 2006.

- Muhyiddîn, İbn 'Arabî. *Tefsir-i kebir te'vilât*. çev. Vahdettin İnce. İstanbul: Kitsan Yayınları, ts.
- Mukâtil b. Süleyman. *el-Vücûh ve 'n-nezâir*. ed. Ali Özek. İstanbul: İlmî Neşriyat, 1993.
- Mukâtil b. Süleyman. *el-Vücûh ve 'n-nezâir fî 'l-Kur'ânî 'l-Azîm*. thk. Hâtim Sâlih el-Zâmin. Suudi Arabistan: Mektebetü Rüşd, 1. Basım, 2011.
- Mukâtil b. Süleymân. *Tefsîr-i kebîr*. thk. Abdullah Mahmud Şehhate. Beyrût: Dâru'l-İhyâi Tûrâs, 1. Basım, 2000.
- Muhammed b. Mukrim b. Ali, *Lisan'ul Arab*. Beyrut: Dâr'ül Sadr , 1414, 3. Baskı
- Mutahharî, Murtaza. *İslâmî Düşüncenin İhyası*. çev. Muhammed Çiftçi. İstanbul: İhtar Yayınları, 1997.
- Mutçalı, Serdar. *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınlar, 01 Şubat 2012.
- Müslim, el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmi 'u 's-sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî, (Beyrût: Daru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 2009).
- Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Medâriku 't-tenzîl ve hakâikü 't-te'vîl*. thk. Yûsuf Ali Bedîvî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1. Basım, 1998.
- Nursî, Sa'îd. *Mektûbât*. İstanbul: Envar Neşriyat, 1986.
- Ocak, Sümeýra - Doğanay, Aziz. "İslam Mimarîsinde Mezhep Etkisi: Fas Câmileri Örneği". *İslâm, San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi* 17/33 (2019).
- Ögke, Ahmet. "Bir Tasavvuf Terimi Olarak Ricalü'l-Gayb -İbn Arabî'nin Görüşleri-". *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*.
- Özbudun, Sibel. *Ayinden Törene*. İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi, 1997.
- Öztürk, Mustafa. "Sultan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 37. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Raynaud, Philippe-Rials, Stephane. *Siyaset Felsefesi Sözlüğü*. ed. Mustafa Bayka. çev. İsmail Yerguz vd. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtîhu 'l-ğayb*. Beyrût: Dâr-u İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, ts.
- Râzî, Fahrüddîn. *eş-Şefâ'atü'l-'uzma fî yevmi'l-kıyâme*. thk. Ahmed Hicâzî Ahmet Seka. Kahire: el- Mektebetü'l Ezheriyye li Tûras, 1979.
- Rızâ, Reşîd. *Tefsîru 'l-menâr*. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kütüb, 1990.
- S Kuhn, Thomas. *Kopernik Devrimi: Batı Düşüncesinin Gelişiminde Gezegen Astronomisi*. çev. Halil Turan vd. Ankara: İmge, ts.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *Safvetü 't-Tefâsîr*. Kahire: Dar'us Sâbûnî litebaati ve neşri ve't-tevzi', 1. Baskı, 1997.

- Sağlam, Mustafa. *Kur'ân-ı Kerîm'de Mülk ve Mülkiyet*. Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- Sarı, Mevlüt. *el-Mevârid Arapça-Türkçe Lûgat*. İstanbul: Bahar Yayınları, 1982.
- Semerkandî, Ebû'l-Leys. *Bahru'l-'ulûm*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1993.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ebî Sehl. *Usûlü's-Serahsî*. İstanbul: İtisam Yayınları, 1. Basım, 2020.
- Smith, Wilfred Cantwell. *The Meaning and End of Religion*. Newyork, 1964.
- Soysaldı, H. Mehmet. *Kur'ân Semantiği Açısından İnançla İlgili Temel Kavramlar*. İzmir: Çağlayan Yayınları, 1997.
- Süyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâlüddîn. *ed-Dürü'l-mensûr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Süyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Târîhu'l-hulefâ*. ed. Hamdi Demirdaş. Suudi Arabistan: Mektebetü'l-Bâd, 2004.
- Şafî, Ebû Abdullah, Muhammed b. İdris. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. thk. Abdulğani Abdulhâlik. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1994.
- Şahin, Kadriye. “Musevilerin Yılbaşı Bayramına Simgesel Bir Yaklaşım: Antakya’da Roş Aşana”. *Uluslararası İnsan Çalışmaları Dergisi* 5/9 (2022), 131.
- Şahiner, Muharrem. “İslam Filozoflarına Göre Felsefeden Önce Öğrenilmesi Gereken İlimler”. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/7 (2017).
- Şa'rânî, Abdülvehhâb. *el-Yevâkî ve 'l-cevâhir*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1887.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Şakir. Dâru't Terbiye ve't-Türâs, ts.
- Tahralı, Mustafa. “Rene Guenon ve Türkiye Doğu-Batı”. *Kubbealtı Akademi Mecmuası* 47/188 (2018).
- Tanrıkulu, Sadık. “Kâdî Abdülcebbâr'ın Zat-Sıfat Anlayışı”. *The Journal of Academic Social Science Studies* 15/93 (2022).
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ Sevrâ b. Mûsâ b. Dahhâk. *Sünenü't-Tirmizî*. ed. Ahmed Muhammed Şâkir vd. Mısır: Şirketü Mektebetü ve Matbaatü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1975.
- Topaloğlu, Bekir. “el-Esmâ-i Hüsnâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 11. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Topaloğlu, Bekir. “Hamd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 15. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Topaloğlu, Bekir. “Melik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 29. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

- Topaloğlu, Bekir-Çelebi, İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İsam Yayınları, 2015.
- Turhan, Kasım. “Kuvvet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 26. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Unat, Yavuz. “Aristoteles’in Evren Anlayışı ve İslam Astronomisine Etkisi”. C. 1. Ankara: Düşünbil Akademi, 2016.
- Unat, Yavuz. *İlkçağlardan Günümüze Astronomi Tarihi*. Ankara: Nobel, 2013.
- Unat, Yavuz. “Orta çağ İslâm Astronomisinde Küre Katmanları Sistemi ve Gökyüzü Hareketlerin Fiziksel İzahı”. *TÜBİTAK Ulusal Gözlemevi*. Antalya, 2002.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Sosyoloji Sözlüğü*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969.
- Wensinck, Arent Jan. “Kâbe”. *İslam Ansiklopedisi*. C. 6. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, ts.
- Yaman, Ahmed. “Seleb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 36. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Küresi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 26. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Yazır, Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur’ân Dili*. thk. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya. İstanbul: T. C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Basım, 2021.
- Yılmaz, Selahattin. “Arapça’da Allah İsmi’nin Etimolojisi Ve O’nunla Yapılan Deyimlerin Filolojik Yapısı”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2, (Aralık 2023).
- Yeğin, Abdullah. *İslâmî- İlmî- Edebî- Felsefî Yeni Lûgat*. İstanbul: Hizmet Vakfı Yayınları, 1992.
- Yıldırım, Celal. *İlmin Işığında Asrın Kur’ân Tefsiri*. İzmir: Anadolu Yayınları, 1985.
- Zebîdî, Muhibbuddîn Muhammed Murtezâ Huseyn Vâsıtî. *Tâcü’l-’arûs min Cevâhiri’l-Kâmus*. Beyrut: Dâru’l-Hidâye, 2009.
- Zemahşerî, Ebü’l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf ‘an hakâ’iki ğavâmidî’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-ekâvîl fî vüçûhi’t-te’vîl*. Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 1984.
- Zeylaî, Osman b. Ali b. Muhcen el-Barî. *Tebyînü’l-hakâik Şerhu Kenzü’d-dekâik*. Kahire: Matbaatü’l-Kübra’l-Emîriyye, ts.Zühaylî, Vehbe. *et-Tefsîru’l-münîr*. Beyrut: Dâru’l-Fikri’l-Muâsır, 1991.

ÖZGEÇMİŞ

Ayşe İpek Dursun, ilk, orta ve lise eğitimini Adana'da tamamladı.1999 yılında Çukurova Üniversitesi İngilizce İşletme Bölümü'nden mezun oldu. 2020 yılında İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ni bitirdi. Çeşitli kuruluşlarda gönüllü olarak çalıştı. Halen Diyanet İşleri Başkanlığı'nda Kur'an Kursu Öğreticisi olarak görev yapmaktadır.

